

ԳՈՒՐԳԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՏԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՄԵՆԱՑԻ

3-18

հղ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՄԵՆԱՑԻ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԽՈԹԻՆՈՒ**

Քննական բնագիրը և բնագրի
ծանոթագրությունները՝
ՀԱԿՈԲ ԱՆԱՍՅԱՆԻ

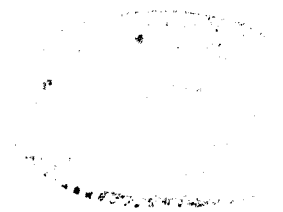
ԵՐԵՎԱՆ 1964

5126

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԽՈՏԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ**

Արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և
թարգմանության ծանոթագրությունները՝
ԳՈՒՐԳԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Կ 181

Գլխավոր խմբագիր՝ Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Լ. Շ. Հովհաննիսյան
խմբագիրներ՝ Բ. Գ. Թ., դոցենտ Ա. Սանթրյան
պ. Գ. Թ., դոցենտ Ա. Մելիքյան
Լ. Սարգսյան

Կամենացի Հովհաննես

Կ 181 Պատմություն Խոտինի պատերազմի /Բնական բնագիրը և բնագրի ծանոթագրությունները Հ. Անասյանի, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և թարգմանության ծանոթագրությունները՝ Գ. Խաչատրյանի. – Եր.: Ոսկան Երևանի, 2015. – 200 էջ:

Ոչ մեծածավալ այս պատմության մեջ նկարագրվում են լեհ-թուրքական հարաբերություններից մի դրվագ՝ 1621թ. պատերազմը, լեհական զորքերի հերոսական դիմադրությունն ու ճարահատյալ թուրքական բանակի խաղաղության դաշինքը, և 1622թ. Ետպատերազմյան դեպքերը, որոնց լեհահայ պատմիչ Հովհաննես Կամենացի անդրադարձել է 1627թ.:

Գրաբարից առաջին անգամ արևելահայերենի թարգմանված այս երկը հասցեագրվում է պատմաբաններին, բանասերներին, միջազգայնագետներին, ուսանողությանը:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 987-99930-0-238-3

© ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Գ. Կ. (թարգմ. համար), 2015
© «ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ», 2015

Կազմի վրա «Խոտինի ճակատամարտը» (Յոզեֆ Բրանդտ, 1867թ.) նկարից հատված:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԽՈՍՔ

«Պատմություն պատերազմին Խոթինու» երկի հեղինակը 17-րդ դարի լեհահայ պատմիչ Հովհաննես Կամենացին է¹, որի մասին քիչ բան է հայտնի. ծնվել է լեհահայոց² գաղութի Կամենեց Պոդոլսկ բերդաքաղաքում՝ հոգևորականի ընտանիքում. նրա հայրը՝ Հակոբը, այդ քաղաքի հոգևոր հայրերից է եղել: Մայրը՝ Համան, ծնել է երկու զավակ, նրանցից անդրանիկը սույն պատմության հեղինակ Հովհաննեսն էր, ով իր պատմության հիշատակարանում նշում է նաև Պոդոս անունով կրտսեր եղբոր ու նրա զավակների՝ Աստվածատուրի և Ուստիանի մասին³: Պատմությունից պարզ է դառնում նաև,

¹ «Պատմություն պատերազմին Խոթինու» երկում հեղինակը հանդես է գալիս Հովհաննես անունով: *Կամենացի* մականունը հավելել է քննական բնագրի հեղինակ Հ. Անասյանը՝ նշելով, որ պատմական աղբյուրներում լեհահայ գաղութի Կամենեց քաղաքի հայ բնակիչներն անվանվում են կամենցացի, կամենցի կամ կամենացի, որոնցից պատմիչ Հովհաննեսի համար ինքը նախընտրել է վերջինը (*Յովհաննես Կամենացի*, Պատմություն պատերազմին Խոթինու՝ աշխատասիրությամբ Հ. Ս. Անասյանի, Երևան, 1964թ., էջ 6: Այսուհետ՝ *Յովհաննես Կամենացի*): Նկատենք, սակայն, որ ավելի վաղ հրապարակումներում Հ. Անասյանը նախընտրում է *Կամենիցացի* տարբերակը (տե՛ս, օրինակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թիվ 2, էջ 286):

² Հովհաննես Կամենացու երկում նկարագրված դեպքերի ժամանակահատվածում (1621-1622թթ.) Լեհաստանի կազմում, որտեղ բնակվում էին նաև բազմահազար տարագիր հայեր, ընդգրկված էին ոչ միայն Զապորոժյան Մեջը և Լիտվական մեծ իշխանությունը, այլև ուկրաինական որոշ տարածքներ: Մակայն Լեհաստանը ժամանակ առ ժամանակ տարածքային բազմապիսի փոփոխությունների է ենթարկվել. նրա սահմանները երբեմն ընդարձակվել են այլ երկրների և վարչական միավորումների տարածքների հաշվին, իսկ երբեմն էլ՝ նեղացել: Եղել է ժամանակաշրջան (1795-ին հաջորդող երկու տասնամյակներ), երբ Լեհաստանն իբրև պետություն դադարել է գոյություն ունենալուց: Այդ է պատճառը, որ *լեհահայոց գաղութ* հասկացությունը մենք գործածում ենք պայմանականորեն:

³ Եւ դուք մանկունքդդ պատուական,
Որք պարապիք սրմին խընդման
Յիշել հայցեմ զմեզ անխափան,
Քի ձեզ տացի նոյնայէս զփոխան:
Նաև զծնողս իմ սրբազան
Ըզդեր Յակոբ ծեր քահանայս
Եւ զբարեպաշտ մայր իմ Համայն,
ՔՊոդոս եղբայրս կրդսներաման:

որ Հովհաննես Կամենացին եղել է իր կողմից նկարագրվող որոշ դեպքերի ականատեսը. «... և այդ սքանչելատեսիլ փառքին նաև ես՝ անարգ Հովհաննես հետին նվաստությունըս, այնտեղ գտնվելով, ականատես եղա»⁴: «Իսկ արքայորդի Վլադիսլավը վեց օր հետո հասավ մեր աստվածապահ քաղաքը՝ Կամենեց, և մի գիշեր օթևանեց ամրոցում: Ապա հաջորդ օրը քաղաքի իշխանը և ողջ ժողովուրդը, առավել ևս ազգս հայոց մեծ պատրաստությամբ ճանապարհեցին նրան մինչև Խոտինի բերդը»⁵: «Այնժամ ուրբաթ օրը արքայորդի Վլադիսլավը ողջ գորքերով եկավ բանակ դրեց Կամենեցի դաշտում, ինքը մտավ մեկ շաբաթ հանգիստ առավ բերդում, իսկ զորավարը՝ Սանդուխի ստարոստան, իջևանեց տանը հայերի դատավորի, որի անունն էր պան Լուկաշ, և այնտեղ այդքան օր ուրախանում էին ուտել-խմելով»⁶:

Պատմության գրեթե բոլոր էջերում ակներև է Հովհաննես Կամենացու անթաքույց համակրանքը թուրքական զորքերին դիմադարձ կանգնած, ռազմական սխրանքներով աչքի ընկնող և ըստ արժանվույն հակահարված տվող լեհական և առհասարակ քրիստոնյա զորքերի նկատմամբ: Ասվածի խոստում վկայություններից է նաև այն, որ երբեմն հեղինակը հանդես է գալիս որպես վերջիններիս կողմնակից՝ ասելիքը ձևակերպելով դիմավոր բայի ոչ թե երրորդ, այլ հոգնակի առաջին դեմքով, ինչպես՝ «Ապա սրանից հետո տաճիկները ետ ուղարկեցին մեր դեսպանին՝ պան Ժելինսկուն, և Բատիստայի որդուն նույնպես, ով նախկինում եկել էր հաշտության համար»⁷: Կամենացին ներքին ոգևորությամբ է նկարագրում նաև այն տեսարանը, երբ ոչ թե քրիստոնյա զորքերը, այլ Կամենեցի բնակիչներն են հարձակվում ավարառությունից

և գերեվարությունից վերադարձող թշնամական ջոկատի վրա, ազատում թե՛ գերիներին, թե՛ ավարը⁸: Միանգամայն ճշմարիտ է Կամենեցի Պոդոլսկի հայկական գաղութի ուսումնասիրությամբ զբաղվող Ն. Ռաշբայի արած հետևյալ եզրահանգումը. «Կամենեցի հայերն ապրում էին տեղական բնակչության շահերով, նրանց հետ միասին ամրացնում էին քաղաքը, պաշտպանում նրա շրջակայքը օտարների ասպատակություններից»⁹:

Հովհաննես Կամենացու «Պատմություն պատերազմին Խոթինում»¹⁰ երկը գիտական շրջաններին գերազանցապես ծանոթ է անցյալ դարի երկրորդ կեսից՝ շնորհիվ հիշյալ պատ-

⁸ Հովհաննես Կամենացի, էջ 49:

⁹ Н. С. Рашба, Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменице-Подольском /XVI-XVII вв./, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, № 4, ժ. 118.

¹⁰ Խոտինի գյուղաքաղաքը, որտեղ ընթացել է Կամենացու նկարագրած պատերազմը, ժամանակին գտնվում էր պատմական Բուկովինայի կազմում: Մինչև 14-րդ դարի վերջը Խոտինը մտնում էր Կիևյան Ռուսիայի կազմի մեջ, 14-րդ դարի վերջերից այն արդեն Մոլդավիայի կազմում էր, ընկած էր նրա դեմ դիմաց՝ Դնեստրի հակառակ ափին գտնվող լեհական Կամենեց բերդաքաղաքից ընդամենը 20 կմ դեպի հարավ-արևմուտք:

Միջնադարյան Խոտինը եղել է նվաճողների ուշադրության կենտրոնում: Քաղաքի պաշտպանության համար այնտեղ կառուցվել է ամրոց: Մոլդովական պետության անկումից հետո Խոտինն ընկավ Թուրքիայի լծի տակ և որպես սահմանամերձ ամրացված կետ՝ գտնվում էր թուրքերի ուշադրության կենտրոնում: 1615թ. լեհական զորքերը գրավեցին Խոտինը, սակայն 1621թ. տեղի ունեցած լեհ-թուրքական պատերազմի արդյունքում (ի դեպ, թուրքերը չկարողացան գրավել Խոտինը, և պատերազմն ավարտվեց լեհերի /Ռեչ Պոսպոլիտա/ հաղթանակով) կնքվեց 1621թ. Խոտինյան հաշտությունը, համաձայն որի՝ Խոտինը վերադարձվեց Օսմանյան Թուրքիայից վասալական կախման մեջ գտնվող Մոլդավիային: Խոտինում գոյություն ուներ հայկական «... մի ոչ աննշան գաղութ, որի հնագույն հիշատակությունը հասնում է 1418 թվականը, երբ Ալեքսանդր Զել-Բուխի հրավերով հազարավոր հայ բնուսնիքներ տեղավորվեցին Մոլդավիայի յոթը քաղաքներում» (Հ. Մասայան, նշվ. աշխ., էջ 10):

Խոտինի հայությունն ակտիվորեն շփվում էր Կամենեցում բնակվող հայրենակիցների հետ: Վերջիններիս կողմից Խոտինի հայունի շուկայում վաճառքի էին հանվում կտավ, ձիեր, զորգեր, համեմունք և այլն: Ասվածի հաստատում են խոտինահայության մասին հետաքրքիր տեղեկությունները Կամենեցի հիշյալ տարեգրության մեջ, որոնք գերազանցապես վերաբերում են դատաիրավական և առևտրի ոլորտներին (Н. С. Рашба, Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменице-Подольском /XVI-XVII вв./, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, № 4, ժ. 114-116):

Եւ զընտանիսն ազնուական,
Որք լինելոց են և որ կան,
Ջդեռաբողոքոջ ծաղկանքման
զԱստուածաբարոյն և զՈստրիան:
(Հովհաննես Կամենացի, էջ 82):

⁴ Անդ, էջ 46:

⁵ Անդ, էջ 46-47:

⁶ Անդ, էջ 73:

⁷ Անդ, էջ 61:

մության՝ բազմավաստակ հայագետ Հ. Անասյանի կազմած քննական բնագրի¹¹ և վերջինիս ռուսերեն թարգմանության¹²:

Ինչպես նշում է Կամենացին, «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու» պատմագրական երկն ինքը գրել է հոր հորդորով¹³: Ոչ մեծածավալ այս պատմության մեջ Հովհաննես Կամենացին նկարագրում է լեհ-թուրքական հարաբերություններից մի դրվագ՝ 1621 թվականին 45 օր տևած պատերազմը, և ետպատերազմյան (1622թ.) որոշ իրադարձություններ, որոնց բոլորին պատմիչն անդրադարձել է 5-6 տարի անց՝ 1627թ.¹⁴:

«Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու» երկը Հովհաննես Կամենացու ժամանակակիցների ընձեռած փաստական նյութի շարադրանքն է և գերազանցապես ունի թարգմանական-փոխադրական բնույթ. ըստ հեղինակի վկայության՝ ինքն այդ պատմությունը թարգմանել-վերաշարադրել է ուրիշ լեզվից մեր ազգի լեզվով¹⁵: Բանն այն է՝ Հովհաննես Կամենացու պատմության համար հիմնական սկզբնաղբյուր է ծառայել նրա հայրենակից և համաքաղաքացի Օքսենտ Կամենացու հայատառ օրագրությունը՝ հայ-ղիջաղական¹⁶ լեզվով¹⁷, որը տեղ է գտել Կամենեց Պոդոլսկ քաղաքի ձե-

¹¹ Տե՛ս Հովհաննես Կամենացի, նշվ. աշխ.:

¹² К. Н. Юзбашян, «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թիվ 2, էջ 262-286):

¹³ Հովհաննես Կամենացի, էջ 32-33:

¹⁴ Անդ; էջ 80:

¹⁵ Անդ, էջ 33:

¹⁶ Ղիջաղների՝ թուրք-թաթարական այդ ցեղի մասին առաջին վկայություններն սկսվում են XI դարի կեսերից, երբ նրանք միջինասիական տափաստաններից անցել են Վոլգան և տարածվել Հյուսիսային Կովկասում, Մերձսևծովյան տափաստաններում: XI դարում ղիջաղները մի շարք արշավանքներ կազմակերպեցին նաև դեպի Ռուսիա, Հունգարիա, Բյուզանդիա, հետագայում միացան իրենց իշխանությունը դաժանորեն հաստատած թաթար մոնղոլներին՝ կազմելով Ոսկե հորդանի մի մասը, որի լծի տակ հայտնվեց նաև Հայաստանը: Ղիջաղները գիր չունեին, և նրանցից կախվածության մեջ ընկած ու նրանց լեզուն յուրացրած հայերը գրում էին հայատառ հայերեն-ղիջաղերեն խառը լեզվով (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 54-55):

¹⁷ Հայ-ղիջաղերեն լեզուն հայտնի է հայ առաքելական եկեղեցու հավատը դավանող ղիջաղալեզու հայերի գրային հուշարձաններով,

ռազիր տարեգրության մեջ, և որը «Տարեգիրք Կամենիցայ» ենթախորագրով մեզ է հասել բազմավաստակ Ղևոնդ Ալիշանի կողմից հրատարակված «Կամենից» արժեքավոր աշխատության մեջ, որում Կամենեց Պոդոլսկի պատմությունն սկսվում է 1430 թվականից¹⁸ և շարունակվում մինչև 1652 թվականը՝ Ալիշանի հրատարակած երկում զբաղեցնելով 97 էջ¹⁹: Արժե նշել, որ այդ աշխատության մեջ Ալիշանը գետեղել է ոչ միայն Կամենեց Պոդոլսկին, այլև առհասարակ

որոնք մեծ գաղութներով բնակվում էին Կամենեց Պոդոլսկում, Լվովում, Լուցկում, Մոգիլյով Պոդոլսկում, Սուչավայում, Սերետում, Ջամոստիեում, Ցասիում և ներկայիս Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Ռումինիայի, Մոլդովայի տարածքներում գտնվող այլ քաղաքներում, որտեղ այդ հայերը տեղափոխվել էին Ղրիմից (հիմնականում Կաֆայից) և, հնարավոր է, որ Հայաստանից մոնղոլական արշավանքից հետո: Վիճաբական հուշարձանները վկայում են նաև, որ XII-XIII դարերում Հայաստանի տարածքում ապրում էին հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքը ընդունած ղիջաղներ: XII-XIII դարերում կառուցված Հադիճավանքի համալիրի տաճարներից մեկը կրում է «Ղիջաղական» անվանումը: Թաթար-մոնղոլական արշավանքների ժամանակ ասպատակվում է նաև հայոց հինավուրց ուստանը: Ղիջաղների ցեղին պատկանող մի գորահյունը նվաճում է Հադիճը, թալանում վանքի մեծամեծ հարստությունները և իր վայրենամիտ ցեղի անունով կոչում գյուղը՝ Ղիջաղ: Այս պախարակելի անունը 1400 թվականից մինչև 1946 թվականը շարունակում է պահպանվել և Հայաստանի գերագույն խորհրդի որոշմամբ վերանվանվում է Հադիճ: Ղազախները ղիջաղներին համարում են իրենց նախնիները, իսկ ղիջաղները՝ ղազախներին նախատիպը: Հ. Անասյանն այդ լեզուն համարում է բարբառ (*Յովհաննես Կամենացի*, էջ 8-9):

¹⁸ Ղևոնդ Ալիշանը նկատում է, որ այս տարեգրքի «...առաջին թուղթն կորած է, բայց ոչ այն միայն՝ այլ և շատ թուղթեր», իսկ մեկ այլ տեղում գրում է. «...անտարակոյս կորսուած է Տարեգրոցս առաջի մասն» (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 2, 3):

¹⁹ Նշենք, որ հայր Ալիշանի ծրագիրն սկզբում այլ է եղել. «Ի Յառաջաբանի գրոցս՝ երբ սկսաւ հրատարակուիլ ի Բազմավիպի (1895 տարւոյ), յայտնած էինք,- գրում է նա,- թէ միայն Կամենից քաղաքի հայերէն Տարեգրութիւնն ի յոյս կ'ընծայենք. յորում Լեհաստանի ուրիշ քաղաքաց և Ռումինիոյ կողմանց տեղեկութիւնք կան. իսկ թաթարերէն կամ թուրքաբէն շարունակութիւնը՝ քաղելով և թարգմանելով խոստանայինք: Մակայն, յետոյ լաւ համարուեցաւ՝ ոչ միայն այդ այլազգերէն գրուածն այլ հրատարակել (յորում շատ կարևոր գիտելիք կան Լեհաց պատմութեան), այլ և զանազան *Յանդուածք*՝ իբրև Հաւաստեայք՝ Լեհահայոց վերաբերեալք, մանաւանդ Լովացոց (Լեմպերկ /Լվով քաղաքի նախկին անուններից են-Գ.Խ./ քաղաքի), ուր նստի Հայոց արքեպիսկոպոսն» (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 2):

լեհահայերին ու ռումինահայերին վերաբերող այլ արժեքավոր վավերագրեր նույնպես:

Մեր այս նախաձեռնությունը «Պատմություն պատերազմին Խորթին» երկի արևելահայերեն թարգմանության առաջին փորձն է, որն ընթերցողի սեղանին է դրվում անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և թարգմանության զուգադիր էջերում տեղ գտած վերոնշյալ քննական բնագրով, որը փոփոխության ենք ենթարկել միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքերում: Գրքի վերջում զետեղել ենք նաև բնագրի՝ Հ. Անապյանի կազմած հատկանունների և եզրաբառերի ցանկը:

Թարգմանության ընթացքում՝

ա) Աշխատել ենք հավատարիմ մնալ Հովհաննես Կամենացու բառապաշարին:

բ) Որպեսզի ընթերցողը գաղափար կազմի Կամենացու ոճի մասին, հիմնականում պահպանել ենք երկում հանդիպող զուգաբայությունները, բայական ավելադրությունները, այլև որոշ արտահայտություններ:

գ) Հազվադեպ դուրս ենք թողել բնագրի՝ կից կառույցներում կրկնվող բառերը (շարահյուսորեն՝ ենթակա, ստորոգյալ և այլն):

դ) Բնագրային նախադասությունների սկզբում հաճախակի հանդիպող *և, իսկ, ասպա* բառերին ավելի հաճախ տեղ չենք տվել կամ էլ դրանք փոխարինել ենք այլ բառերով:

ե) Հազվադեպ դիմել ենք իմաստային թարգմանության:

զ) Ծանոթագրել ենք այն սկզբունքով, որ բավարարենք ընթերցողի՝ բնագրում տեղ գտած իրադարձությունների ու դեմքերի մասին լրացուցիչ հետաքրքրությունը:

է) Թվով 200-ը գերազանցող ծանոթագրությունների շարքում՝ հերթական համարների տակ, տեղ ենք տվել նաև Հ. Անապյանի քննական բնագրի վերջում զետեղված ծանոթագրություններին (դրանք բերվում են բնագրային թվահամարներով և դրանց նախորդող * նշանով) և բնագրի աստ-

վածաշնչյան մեջբերումների՝ տողատակերին տեղ գտած հղումներին, որոնք բերվում են * նշանով:

ը) Հ. Անապյանի ծանոթագրություններին և հղումներին մեր կողմից կատարված հավելումները բերվում են շղատառերով:

թ) Բնագրի անկյունավոր փակագծերում բերված հուլյան և գրիգորյան տոմարներով զուգահեռ ամսաթվերից թարգմանության մեջ տեղ ենք տվել միայն գրիգորյանի ամսաթվերին:

ժ) Սույն գրքի բնագրային և թարգմանական զուգադիր էջերի հերթական թվահամարներից հետո՝ փակագծերում, նշել ենք Հ. Անապյանի գրքում զետեղված բնագրի համապատասխան էջահամարները:

ժա) Բնագրային նախադասությունների՝ դերանուններով արտահայտված մի շարք անդամներ երբեմն փոխարինել ենք նախադասության բովանդակության պլանին որոշակիություն հաղորդող գոյականներով:

ժբ) Բնագրում բացակայող, սակայն տվյալ նախադասության բովանդակության պլանում նկատվող թերին լրացնող մեր կողմից գործածված բառերը բերվում են անկյունավոր փակագծերի մեջ:

ժգ) Համացանցից գերազանցապես կատարվել են անուղղակի մեջբերումներ՝ առանց հղումների:

* * *

Մի քանի դիտարկում Հովհաննես Կամենացու երկի լեզվական առանձնահատկությունների մասին:

Լեհահայերից և հարակից շրջանների հայ գաղութներից մեզ է հասել գրավոր խոսքի երեք տարբերակ՝ գրված՝ ա) *գրաբարով*, որում տեղ են գտել նաև աննշան քանակությամբ փոխառություններ և ուշմիջինհայերենյան ու վաղաշխարհաբարյան տարրեր, ինչպիսին է, օրինակ, «Պատմություն պատերազմին Խորթին» երկը), բ) *միջին հայերենով և վաղաշխարհաբարով*, որտեղ աչքի է զարնում թուրք-թաթարերեն, լեհերեն և այլ լեզուներից կատարված փոխառությունների

առատությունը²⁰ (դրանցից է, օրինակ, Մինաս Թոխաթեցու «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն» չափածո պատմությունը²¹), գ) *հայաբառ հայերեն-ղիչադերենով* (հայ-կոմա-ներեն), որտեղ քիչ թիվ չեն կազմում վաղաշխարհաբարյան, լեհերեն և այլ լեզուներով փոխառությունները (այդպիսին է, օրինակ, Օքսենտ Կամենացու օրագրության լեզուն²²): Ղևոնդ Ալիշանն ահա այդ վերջին լեզուն է համարում «թաթար կամ թանձր թուրք լեզու», երբ գրում է. «Բայց սա (Գրիգորը – Գ.Խ.) յետ մահուան հօրն (մեզ ոչ հաճելի) թաթար կամ թանձր թուրք լեզուաւ շարունակէ գտարեգիրսն մինչև ի 1616....: Այսպէս ըրած են այդ Լեհահայքդ իրենց դատաստանական գրուածոց ևս, որոց 30 մեծ հատորէն աւելի հիմայ պահուին Քիկի դիւանաց մէջ. առաջին քիչ տարիներու գործերն՝ հայերէն, վերջին մեծ մասն՝ թաթարերէն»²³:

Թեև Հովհաննես Կամենացու երկի լեզուն տվյալ ժամանակաշրջանին (XVI դարավերջ – XVII դարի առաջին քառորդ) հատուկ գրաբարն է, որն աչքի է ընկնում մատչելիությամբ, և Կամենացին փորձում է գրել նորմավորված գրաբարով, այսուհանդերձ, կարելի է առանձնացնել հնչյունական²⁴, բառային, քերականական և ոճական մի շարք իրողություններ, որոնք հեղինակի իրական, տվյալ դեպքում՝

²⁰ Ա. Այտընյանն իրավացիորեն նկատում է, որ լեհահայոց բառապաշարում առկա «անհամար տաճիկ ու թաթար բառերը» մեծ մասամբ Անիից երկրորդ գաղթողների (XV դար) լեզվից են մնացել (*Արսեն Այտընյան*, նշվ. աշխ., էջ 162):

²¹ Պատկերացում տալու համար բերենք մի հատված այդ գործից (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 20-27).

.... Չար հրաման եհան կրկին, Պեղծ անիծած չար Օլախնիս
ԶՀայոց ազգըն ժողովեցին, Զնոքա ճորով մերկացուցին,
Ըզվոյթ, պրկար, գերիցանին, Հոռմի հաւատ դաւանցուցին,
Զկանայք, գաղջկոյսն ի միասին: Եւ ականայ մրկտեցին (էջ 23):

²² Անդ, էջ 68-110:

²³ Անդ, էջ 3:

²⁴ Անփոփոխ պահելով Հովհաննես Կամենացու գործածած ուղղագրական համակարգը՝ Հ. Անասյանը գտնում է, որ այն այժմյան արևմտահայերենի համակարգն է, «ինչպես տեսնում ենք մի շարք օտար բառերի և հատուկ անունների ուղղագրությունից *բրգալայ* (pârçâlâb), *Դալուլ* (Radul), *Գորեցքի* (Korecki) և այլն» (*Յովհաննես Կամենացի*, էջ 28):

վաղաշխարհաբարյան ժամանակաշրջանի լեհահայոց լեզվամտածողության լեզվական փաստերի հավաստի վկայություններից են²⁵:

Ա. *Բառապաշար*: Հովհաննես Կամենացին վաղաշխարհաբարյան ստեղծագործողների այն խմբի ներկայացուցիչն է, ովքեր իրենց պատմությունը գրել են գրաբարով՝ լավ տիրապետելով վերջինիս: Բնականաբար, Կամենացու բառապաշարի հիմնական մասը ներկայացնում է գրաբարյան շերտը, որտեղ պատմիչը շրջանառության մեջ է դնում նույնիսկ հազվադեպ գործածված բառեր, սակայն երկի մեջ, պայմանավորված արծարծվող թեմայով, տեղ են գտել մի շարք փոխառություններ: Եվ քանի որ պատմությունը վերաբերում է լեհ-թուրքական հարաբերություններին, մասնավորապես՝ ոչ երկարատև մի պատերազմի, ուստի՝

ա) հանդիպող օտարաբանությունները ոչ թե մեկ լեզվից են, այլ հիմնականում երկու, տվյալ դեպքում՝ լեհերենից ու թուրքերենից²⁶, և գերազանցապես վերաբերում են նշված երկրների ռազմական ու վարչական ոլորտների անուններին:

²⁵ Ասել, թե լեհահայոց լեզուն միատարր է՝ ճիշտ չի լինի, քանի որ հիշյալ տարածաշրջան գաղթած հայությունն ինքն էլ աչքի չէր ընկնում լեզվական միատարրությամբ: Բավական է նկատի առնել, որ գաղթերն այդ տարածաշրջան և այնտեղ կատարված ներքին տեղափոխությունները տեղի են ունեցել տարբեր ժամանակահատվածներում և ամենատարբեր վայրերից (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ղրիմ և այլն): Ասվածի մասին վկայում են ոչ միայն պատմական, այլև լեզվական փաստերը (վերջիններս արտահայտություն են գտել նաև Հովհաննես Կամենացու երկում և այդ երկի հիմնական սկզբնաղբյուրում՝ «Տարեգիրք Կամենացայում»), որոնց մասնակիորեն կանդաղառնաձև առաջիկա շարադրանքում՝ զանց առնելով հնչյունական համակարգը. վերջինս Կամենացու պատմության և Կամենեցի տարեգրության մեջ այնքան անփոփոխակ պատկեր է ներկայացնում, որ նպատակահարմար ենք համարում առաջիկայում հանդես գալ այդ հարցին նվիրված առանձին հոդվածով:

²⁶ Դրանցից բացի՝ մոլդավերենից, օրինակ, գործածում է *բրգալայ* («բերդակալ/բերդապետ/բերդի և հարակա շրջանի կառավարիչ») փոխառությունը (68), ռուսերենից՝ *օթեց* («ծայր») փոխառությունը (66) և այլն: Այսպես նաև՝ հարևան և ոչ հարևան ազգությունների ու ժողովուրդների՝ այլ լեզուներից փոխառյալ հատկանուններ՝ *Մաճառք* (68), *Պողոսյանք* (35, 62, 68)/*Պողոսյանք* (44, 56, 57, 65), *Ալամանք* (68), *Օլախք* (45)/*Ուլախք* (76) և այլն:

Այսպես՝ թուրքերենից անմիջական կամ միջնորդավորված փոխառություններից են՝ *ամիրայ* – 53, *պարութ* – 49, *ենիչարի* – 55, 62, 63, *ենիչար-աղասի* – 62, *խոնթիքար* – 61//*խոնդքար* – 66, *թուի* – 49, *թֆանկ* – 49, *խանսրակ* – 63, *խոնթիքար* – 61//*խոնդքար* – 66, *կաուր* – 57, *կլայ* – 46, *միֆրի* – 41, *ամիրայ* – 59, *մրգայ* – 48, 49, *պալթաճի* – 62, *սոլաք* – 62, *սպահի* – 66, *չավուշ* – 66, *վեզիր* – 56, *փաշայ* – 47, 51, Ղարափսար *փաշասի* – 60,

Որոշ դեպքերում էլ Կամենացին կամ բերում է և՛ փոխառյալ բառը, և՛ վերջինիս թարգմանությունը՝ նորակազմությամբ, ինչպես՝ *զնախիշխանն*, որ *ենիչար-աղասի* կոչի – 51, *զձողն* («դրոշ») առին, որ թարգմանի տաճիկ լեզուա *պայ-րախ* – 51, կամ նախընտրում է թարգմանված տարբերակը՝ *մեծ վեզիր* – 62, 77, *թուիապետ* (t'op' j i-baši) – 64, *սաազ կու-սակալ* – 77:

Լեհերենից կատարված փոխառություններից են՝ *բան* – 61, 65, *գաշդալան* – 52, 53, 65, *գրոսլ* – 39, *թասյոր* – 45, *հեթման* – 44, *սփարոսյուա* – 61, *տավար* – 74, *օպոգ* – 45²⁷ և այլն:

²⁷ Ի դեպ, Կամենցի տարեգրության մեջ (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ.) Օքսենտ Կամենացին գործածել է ոչ միայն լեհերեն փոխառություններ [*վոյվոդա* (wojewoda «վոյեվոդ») /15/, *քնազ/գնազ* (kniaź «իշխան») /16/, *զժեօնց* (ksiądz «քահանա») /30/, *սդարօսդայ* (starosta «քաղաքագլուխ») /85/, *բեխօթա* (piechota «հետևագոր») /96/ և այլն]:

Ինչպես հայտնի է, «բառապաշարի հարստացման ներքին և արտաքին ճանապարհներից բացի՝ գոյություն ունի նաև երրորդ՝ *խաղը ճանապարհը* (ընդգծումը մերն է – Գ. Խ.), երբ փոխառու լեզվի հիմնական ձևույթների և փոխառու լեզվի ներքին միջոցների համադրումով կամ հարադրումով ձևավորվում են բառային նոր միավորներ» [Մ. Գ. *Խաչատրյան*, Արաբական փոխառությունները հայերեններում և կաֆաներում (թեկնածուական ատենախոսություն), Ե., 2012, էջ 6]: Կամենցի տարեգրության մեջ նկատելիորեն հաճախադեպ են վերոնշյալ տիպի լեհերեն-հայերեն և լեհերեն-ղվիչաղերեն բազմաթիվ բառային միավորներ: Դրանցից առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում բայական վերլուծական բարդությունները, որոնց կազմում որպես հարադիր գործածված լեհերեն բառերի հետ հանդես են գալիս հայերեն կամ ղվիչաղերեն բայական բաղադրիչներ [*հոլտովադ* (holdować) *արալ* – «հպատակեցրեց» /16/, տօբուդիդ (dopuścić) էդմադի – «թույլատրեց» /85/, օուդյոդ (odejsć) էդիլար – «հետ նահանջեց» /85/, շդուրմովադ (szturmować) էդլեյտի – «հարձակվեց» /95/, վրզրվադ (wzywać) էդլեյտի – «կանչեց» /97/, ռոզբազադ (rozkażać) էդդի – «հրամայեց» /92/ և այլն]:

Հովհաննես Կամենացու բառապաշարի մաս են կազմում չորս տասնյակից անցնող նորակազմությունները, որոնք այլ բառարաններում վկայված չեն (իսկ եթե վկայված են, ապա այլ իմաստով) և պայմանականորեն կարելի է համարել հեղինակային նորակազմություններ: Ահավասիկ՝

1. *սհեդակոխ* ա. – սհեդադոփ, սարսափելի դոփյունով (58),
2. *ամէներանեալ* ա. – 1. երանավետ, երջանկաշատ, ամեն ինչով երանելի, 2. ամենաերանելի (69),
3. *անանխայարար* մ. – անխղճորեն, անխնայորեն, անգթաբար (34),
4. *անանցարար* մ. – հար, անվերջորեն, միշտ (40),
5. *անպարշաճաուր* ա. – անպատշաճ, անշնորհք, անկարգ (40)²⁸,
6. *արօրացոցանեւ* ն.բ. – արածեցնել, հովվել (36),
7. *բազմողոք* ա. – չափազանց ողորական, պաղատագին, աղերսագին (79),
8. *բեհեզագործ* ա. – բեհեզյա, բեհեզից գործված (66)²⁹,
9. *բոլորապար* մ. – շուրջանակի, շրջան կազմած, բոլորակի (58),
10. *գազանամորթ* ա. – գազանի մորթուց կարված, մորթե (65),
11. *գայթակղիչ* ա. – գայթակղեցնող, գայթակղեցուցիչ, գրավիչ (39),
11. *գոչեցոցումն* գ. – գոչեցում, գոչեցնելը (68),
12. *գովասանարար* մ. – գովաբանարար, ներբողարար, դրվատանքով, մեծարանքով (81),
14. *դատնաշար* ա. – դատնալից, դատնալի, դատնագույն, դժնդակ (61),
15. *դոնապետ* գ. – բարապան, բարապետ (41),
16. *եղծիչ* ա. – եղծող, ապականող, ապականիչ (39),
17. *ենիչարութին* գ. – ենիչերիական ծառայություն, զինվորություն (61),

²⁸ ՄՀԲ-ում վկայված միակ օրինակի հեղինակը Գրիգոր Տղան է (էջ 63):

²⁹ ՄՀԲ-ում վկայված միակ օրինակի հեղինակը Մխիթար Գոշն է, որը գործածել է «բեհեզ գործող արիեստավոր» իմաստով (էջ 116):

18. *երկրանական* ա. – երկրա, երկրայական, կասկածելի (67),
19. *երկնագունակ* ա. – երկնագույն (54),
20. *զարմանացուցանեմ* ն.բ. – զարմացնել (37),
21. *թֆանկաւոր* ա. – հրացանավոր, հրացանակիր (58),
22. *ինքնաբորբոք* ա. – ինքնավառ, ինքնիրեն բռնկվող (53),
23. *կապուրագգեստ* ա. – կապույտ համագգեստով, կապույտ համագգեստ հագած (54),
24. *կէսօրեայ* ա. – կեսօրյա, կես օրվա (47),
25. *կործանակիրթ* ա. – 1. կործանուսույց, կործանավարժ, 2. կործանամետ, կործանատար (34),
26. *հակառակումն* գ. – հակառակություն, ներհակություն, խոռվություն, կոիվ, աղմուկ (41),
27. *հարևանցուցանեմ* ն.բ. – մակերեսորեն անցկացնել, հպանցիկորեն անցկացնել, թեթևակիորեն անցկացնել (37),
28. *հեւրամղեմ* ն.բ. – ետ մղել, ետ շարտել (53),
29. *հետևակալոյր* ա. – հետևակաշատ, հետևակախիտ (45),
30. *ձողակիր* գ. – դրոշակակիր (60),
31. *ճոխացուցանողական* ա. – փառաբանական, մեծաբանքի, պանծացնող (73),
32. *նախիշխան* գ. – մեծ իշխան, ավագ իշխան (51),
33. *ողորմաբար* մ. – անողոքաբար, անխղճորեն, անգթորեն (79),
34. *ուսումնատր* ա. – ուսյալ, կրթյալ (80)³⁰,
35. *վայելչապեսիլ* ա. – վայելչազարդ, վայելչատես, գեղեցիկ (65),
36. *վեհագնեայ* ա. – ազնվազարմ, ազնվատոհմ, բարձրատոհմիկ, ազնվացեղ (40),
37. *վեհիմաստութիւն* գ. – վսեմիմաստություն, մեծիմաստություն, բարձրիմաստություն (70),
38. *տիրելութիւն* գ. – տիրապետություն, (75),
39. *տոհմակալ* գ. – տոհմապետ, տոհմի առաջնորդ (43),
40. *փութաշափղ* ա. – փութընթաց, փութագնաց, արագընթաց (45):

³⁰ ՄՀԲ-ում վկայված միակ օրինակի հեղինակը Սմբատ Գունդստաբլն է, որը գործածել է «սովորող, ուսում առնող» իմաստով (էջ 621):

41. *փութացուցանողական* ա. – փութացնող, շտապեցնող, արագացնող (32):

Պատմության մեջ արտահայտություն են գտել նաև անորոշ դերբայների՝ ուշ միջին հայերենին և վաղ աշխարհաբարին բնորոշ *ի* լծորդ ձայնավորով կազմություններ, ինչպես՝ *զերծանիլ* (39), *լինիլ* (35), *խօսիլ* (43), *կարծիլ* (79), *կարարիլ* (38), *համարձակիլ* (41), *ձկրիլ* (82), *փախիլ* (64) և այլն, այն դեպքում, երբ տասնյակ անգամ հանդիպում են դասական հայերենին հատուկ կազմություններ, որոնցից գրաբարում *ե* խոնարհման ներգործական սեռը ներկայացնող *զերծանիլ*, *կարարիլ* բայերի միջոցով արտահայտված գործածություններն ունեն կրավորաձև չեզոք սեռի քերականական իմաստ: Օրինակ՝ Ին կարասցիք *զերծանիլ* ի ձեռաց իմոց, եթե ոչ նախ եկեալ հնազանդեսցիք ինձ (39): Եւ ի *կարարիլ* ամաց կենարարին, որ առ մեզ յաւելմամբ թուոց յարաբարդեալ հազար վեց հարիւր քսան և միոյ (38):

Բերենք հազվադեպ հետևյալ բառերը ևս՝ *անշնասհատր* (փխ.՝ *անշնորհատր* – Գ.Խ.) – 62, *գոչեցուցումն* գ. – գոչեցում, գոչում (68), *գոչեցուցանել-ից՝ գոչեցուցումն* – ներգործական գաղափարն ընդգծելու համար:

Բ. *Քերականական համակարգ*: Կամենացու երկն աչքի է ընկնում թե՛ ձևաբանական և թե՛ շարահյուսական առանձնահատկություններով: Նշենք դրանցից մի քանիսը միայն:

1. Հիշյալ պատմության բնորոշ քերականական իրողություններից մեկն այն է, որ անհոգնական տեղանունների մեծ մասն սկսել է ենթարկվել *ու* հոլովման, մինչդեռ անձնանունները շարունակում են մնալ *ա* հոլովման ուղեծրում: Հմնտ. *Անապոլու* (59), *Խոթինու* (45, 53, 68, 75), *Կամենիցու* (73), *Պերեժանու* (53), *Պոսնայու* (59), *Պուրինու* (57), *Վաղարշապարու* (80)³¹ և *Օսմանայ* (80), *Քրդրդայ* (80), *Սենեքերիմայ* (80), *Թորգոմայ* (80)³²: Հոգնակի թվում

³¹ Բայց՝ *Յովհաննու* (31):

³² Բայց՝ *Պողոսանայ* (56), *Տանգայ* (75):

նկատելի ակտիվություն ունի ա հոլովումը, որին ենթարկվում է հատկանունների մեծ մասը՝ *Ալամանաց* (35), *Գրիժագաց* (43), *Իլախաց* (33, 37, 39), *Մաճառաց* (35), *Միջագետաց* (39), *Նեպոդաց* (43), *Շուեպաց* (43), *Պողոսանաց* (35), *Ռուսաց* (35), *Սարակինոսաց* (43), *Տաճկաց* (31, 38) և այլն:

2. Եզակի թվի ներգոյական հոլովի քերականական իմաստը զուգահեռաբար արտահայտվում է ն *ի//յ* նախդիր *+/-* եզակի թվի տրական հոլովաձև, ն *ի//յ* նախդիր *+/-* եզակի թվի հայցական հոլովաձև կապական կապակցությամբ: Հմմտ. *ի քանակին* (74), *ի դաշտին* (75), *ի դպրության* (75), *ի ճանապարհին* (75, 76), *ի նանրութեան* (79), *ի պահեստի* (61), *ի տան* (73), *ի սրտին* (35), *ի տեղի* (36) և այլն և *ի քանակն* (56, 59, 68, 73, 75), *յերկիրն* (68), *ի քաղաքն* (73), *ի կլայն* (73), *ի մայրաքաղաքն* (73), *ի Մոսկով* (44), *ի Ֆլանսր* (44) և այլն: Ավելին՝ նշված կապակցություններին զուգահեռ նկատելի են նաև *ի + մէջ*-ով կապակցությունները՝ *ի մէջ քազմութեան* (53), *ի մէջ անտառին* (58), *ի մէջ քաղաքին* (77), *ի մէջ քանակին* (64), *ի մէջ դաշտին* (65) և այլն: Նշված հարցում Կամենացու անհետևողականությունն այն աստիճանի է հասնում, որ հիշյալ բոլոր արտահայտչամիջոցներով կիրառություններ կան նույնիսկ միևնույն կապվող բառի դեպքում: Հմմտ. Բայց միսն *ի քանակին* ոչ այնքան թանկագին (74), քարոզել *ի մէջ քանակին* (62) և մինչ զի ոչ ոք մնաց *ի քանակն* (62):

Սրանց զուգահեռ Կամենացին ներգոյականի իմաստն արտահայտել է նաև զուգահեռաբար *ոչ* և *ի* հոլովումների ենթարկվող ժամանականիշ և տեղանիշ գոյականների նախդրավոր տրականներով: Հմմտ. *ի չորեքշաբաթոյ* (47), *յերկուշաբթոյ* (50), *ի չորեքշաբաթոյն* (57), *յերեքշաբաթոյ* (62), *յերեքշաբաթոյ* (67) և *ի չորեքշաբթի* (54), *ի հինգշաբթի* (55), *յերկուշաբթի* (56), *ի հինգշաբթի* (60), *ի չորեքշաբաթի* (67), *յերկուշաբաթի* և *երեքշաբաթի* (69)

3. Թեքման զուգահեռություններ են նկատվում նաև *ու* և *ի* հոլովումներով: Հմմտ. նաև՝ *Խորթինու* (53, 73) և *Խորթինի* (63),

Հորթնի (68), յաւոր *սրբաթու* (68) և յաւոր *սրբաթի* (73), *գումշոց* (42) և *գումշից* (47, 76) և այլն³³:

4. Ուշմիջինհայերենյան և վաղաշխարհաբարյան ամենատիպական դրսևորումներից է նաև առանց *է* հոլովակերտի բացառական հոլովի քերականական իմաստի արտահայտությունը, որը դասական շրջանում միայն *ա*, *ո* և *ո-ա* հոլովումներին էր հատուկ: Հաշվի առնելով, որ Կամենացին չորսն է իր շարադրանքն առաջ տանել նորմավորված չորսբարով, նրա երկում վերոնշյալ լուծմամբ բացառիկ օրինակ ենք արձանագրել՝ Գնացեալ ի վերայ գիղաքաղաքի միոյ, որ կոչի Բանովցա, ոչինչ հետի *ի Խորթինու* (66): Հետաքրքիր է, որ այստեղ հանդիպում են նաև *է* հոլովակերտով անսխալիք բացառականներ, ինչպես՝ Զի՛նչ փոյթ է քոյին անկարօտ մեծութեանդ այդպիսի հակառակմունք աղմկաց և անօգուտ կորսպենէ՛տ արանց մերոց և օտարաց (41): Այլ ես հայցեմ *սրբութ խորոց*՝ Զիողին Աստուած յոյսն արդարոց (38)³⁴: Բացառական հոլովի ձևափոխությունն ակնհայտ է նաև Կամենացու երկում տեղ գտած *ծայրէ ի ծայր* (48) և *նստրեքէ* բառերում:

5. Անշուշտ, Կամենացուն հայտնի են դասական հայերենից ավանդված և հատկապես հաճախակի գործածվող բառերի թեքման օրինաչափությունները, սակայն նա երբեմն գործածում է ավելի ուշ շրջանի ձևեր: Օրինակ՝ *փոքր* ածականի *ցփոքունս* հոլովաձևի առկայությունը նրա պատմության

³³ Հմմտ. նաև *մինչև յերեկոյն* (56), *մինչև երեկոյ* (60), *մինչև ցերեկոյ* (61) և *մինչև ցիրկունս* (50):

³⁴ Անդրադառնալով իր կողմից առանձնացված չորս «գառառականներին» Արսեն Այտընյանը «երրորդ գառառականի» տակ նկատի ունի «արդի արևմտեան գաղթականութեան հայերէնը, սկզբնաբար Անեցի գաղթականութեան մը լեզուն, որ դարերէ ի վեր Լեհաստան հաստատուած է, կէս՝ ուղղակի Հայաստանէն փոխադրուելով և կէս անուղղակի՝ ուրիշ արևմտեան երկիրներ թափառելէն ետքը. ժամանակաւ մեծ ճիւղ մ'ալ արձակելով Առտեալի երկիրը». Այտընյանը երրորդ գաղառականի քերականական առանձնահատկություններից մեկը համարում է հետևյալը. «Ամէն գառառականէ աւելի ասոր մէջ մնացած է տրական բացառական կամ *ու* անսխալիք բացառականն»: *Ի Խորթինու* բացառականը *Ռի* հոլովման անսխալիք բացառականի նախաձևերից է (*Արսեն Այտընյան*, նշվ. աշխ., էջ 184)

մեջ (62), սակայն հանդիպում է նաև *է* ներքին թեքման ուշ շրջանի *փոքերց* (68) հոգնակի սեռականը³⁵: Այսպես նաև՝ *թոփ* («թնդանոթ») բառի *թոփերս* (48) հոգնակի հայցական հոլովը այն դեպքում, երբ Կամենացին մեկ տասնյակից ավելի անգամ գործածում է *թոփս* քերականական համանիշը (48, 50, 55, 56, 61, 63, 64, 64, 66, 66, 68), կամ՝ *ընդ թոփերացն* (63), երբ այլ դեպքում գործածում է *թոփից* (49, 58) և *ի թոփից* (50, 65) դասական հայերենի կանոններով կազմված ձևերը:

6. Ստորև բերվող բառաձևերը և *թոփ* բառի՝ Կամենացու երկում հանդիպող հոլովման հարացույցը վկայում են, որ տվյալ ժամանակահատվածում տիրապետող *ի* հոլովումը տարածվում էր նաև փոխառյալ բառերից մեծ մասի վրա՝ *գրոսլիդ* (=թագավորիդ) – 39, *պարութի* (վառողով) – 49, *թֆանկի* – 66, *ի թֆանկից*³⁶ – 50 և այլն:

Ու. թոփ – 42 թոփք – 64

Հ. – գ)թոփս – 48, 50, 55, 56, 61, 63, 64, 64, 66, 66, 68// գթոփերս – 48

Ս. – թոփից – 58 //թոփերաց – 63

Տ. – թոփից – 49

Բ. – ի թոփից – 50, 65

Գ. թոփի – 64 թոփիք – 60, 61

7. Նկատելի են հայցական հոլովի անկանոն (ուղղականաձև կամ տրականաձև) գործածության դեպքեր՝... բայց միայն զարապն *փաշային* (փիս.՝ *փաշան* – Գ.Խ.) կենդանի բերեալ պարզևս արքայորդոյն – 60, Յայնժամ մեծաւ զգուշութեամբ հանդերձեցին ամենայն զօրավարքն և զօրագլուխքն զբովանդակ *հեծեալքն* (փիս.՝ *հեծեալսն* – Գ.Խ.) և զհետևակագօրս – 67:

8. Բացառիկ կիրառություն է բաղաձայնով սկսվող անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմք արմատական բայաձևի վանկային աճեցումը ոչ թե *է*, այլ *է* ձևությամբ՝ ... վերացուցեալ զթֆանկն և *էգարկ* զոտն փաշային (58):

³⁵ Կան նաև անմեկնաբանելի նախդրով լուծումներ, ինչպես՝ *ընդիսարք* (79):

³⁶ Բայց նաև՝ *թֆանկաց* – 49, 58, *թֆանկօք* – 53:

Գ. Ոճական համակարգ:

1. Սովորաբար Կամենացին շարադրանքն առաջ է տանում բարդ և բազմաբարդ շարահյուսական կառույցներով: Ամենահաճախադեպ բազմաբարդ կառույցները համադասական և ստորադասական հարաբերություններ արտահայտող երեք և ավելի նախադասություններով բաղադրված կապակցություններ են, որտեղ ստորադասական նախադասությունների կապակցման միջոց է ծառայում *մինչ/մինչև* շաղկապը, որի հետ հաճախակի գործածվում է *զի* թարմատար: Օրինակ՝ Ի հինգշաբթի, յուրբաթի, և ի շաբաթի, և ի կիրակեի ոչինչ եղև ընդ միմեանս՝ *մինչ* դեսպանքն առ նոսա էին, այլ խաղաղեցաւ պատերազմ յերկոցունց կողմանց (69): Իսկ զօրքն Լեւհաց և Խազախացն ելանէին հետևակ և ճակատէին ընդ նոսա, *մինչև* սպանին զերկու ձողակիրս նոցա և զգլուխսն և զձոխսն բերեալ թագաւորորդոյն և ընկալան պարզևս ի նմանէ (60): ... և գնացեալ հեռացան ի քրիստնէիցն, *մինչ* *զի* հազի երևէին, և իջևանեցան ի վերայ նոյն գետոյն Թուրլայի ի բարձրավանդակ տեղոց իբրև զամպս թխացեալս (69) և այլն:

2. Հովհաննես Կամենացին քաջաձանոթ է հայ պատմիչների երկերին, «Աստվածաշնչին» և թարգմանական այլ գործերի, որոնք ազդեցություն են թողել նրա ոչ միայն բառապաշարի, այլև ոճի վրա: Պատահական չէ, որ նրա պատմության մեջ երբեմն-երբեմն տեղ են գտնում բառեր և արտահայտություններ, որոնք միայն այս կամ այն պատմիչին են: Հմմտ. *դժուարահաւաք* և *ւրաժանելի* է³⁷ և *դժուարահաւաք* և *ւրաժանելի* իցէ (33), ... *սկսցուք*, *ուսրի արժան* է *սկսանել*³⁸ և *սկսեալ անսրի*, *ուսրի սկսանելն* է *արժան* (33) և այլն: Այս տեսանկյունից առանձնապես նկատելի է Նարեկացու ազդեցությունը: Կամենացու պատմության մեջ՝

2.1. Մի շարք բառեր Նարեկացու՝ «Մատենան»-ում և այլ գործերում³⁹ առկա նորակազմություններից են, ինչպես՝

³⁷ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913թ., էջ 17:

³⁸ Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957թ., էջ 5:

³⁹ Վերջիններս քաղել ենք ՆԲՀ-ից՝ նրանում ընդունված համառոտագրություններով:

արգասաւորեալ – 80 (Նար., ԽԼ), բարեզեկոյց – 80 (Նար., ԴԲ), բիրակործան – 79 (Նար., ԻԷ), մակագաւիթ – 38 (Նար., ՅԻԶ.), մաղթողական – 73 (Նար., ԳՆԺ.), վերավկայեալ – 80 (Նար., ԶԳ) և այլն:

2.2. Որոշ բառեր, այլ հեղինակներից բացի, գործածել է նաև Նարեկացին՝ *այսակիր* – 34 (Նար., ԺԸ, ՀԷ), *բազմերանեան* – 45 (Նար., Կու.), *զեղեցկազարդ* – 46 (Նար., ԳԶ), *զգասարացոցանեմ* – 37 (Նար., ԿԳ), *լուցումն* – 46 (Նար., ԼԱ), *մերասեր* – 7 (Նար., ԼԴ և ՄԾբ.), *նորագործ* – 80 (Նար., ԽԼ) այլն:

2.3. Առանց վկայակոչելու տեղ են գտել գրեթե բառացի մեջբերումներ «Մատեան»-ից: Հմմտ.

Վասն որոյ յեղակարծ ժամանակի մինչդեռ ի բարձրագոյնս կամէր ձկորիլ՝ նուագեցաւ ընդհանորբ, ի խնդրել սակաւուն՝ զրկեցաւ ի հանորցն, առ յուծգին ընթանալն՝ ընկլաւ սասարկապէս, յյանխախտելի կարծիլն՝ մանր խորտակեցաւ և որ ի յերկինս բարձրանալն՝ էջ ի դժոխս լի դառնութեամբ (79) և

Քանզի կամելով ուծգինս ընթանալ՝ ընկլայ սասարկապէս,

Յանչափն ձգորիլ՝ իմոյն ոչ հասի,

Ի մեծագոյնս ամբառնալ՝ սաբուսար գլորեցայ,

Յերկնային ուղոյն՝ անդնորոց մարնեցայ,

Ի զգուշանալն առաւել՝ յաւեր վնասեցայ,

Յանարարն պահիլ՝ մանր խորտակեցայ (Նար., ԾԵ, Զ):

Կամ՝

.... որք բարբառեալ բանի վերապարմէին զեղեալսն և զոչ գոյացեալսն անսորներարար տեսչութեամբ (էջ 31) և

Ջանցեալսն և զգալոցսն, զեղեալսն և ոչ գոյացեալսն

Անսորներարար բարբառով բանի վերապարմեցին

(Նար., ԼԳ):

2.4. Հանդիպում է Նարեկացու ոճին հատուկ ստեղծագործական հնարքներից մեկը, այն է՝ բայանուն գոյականներին ստորադասվում են մակբայ որոշիչներ՝ ըստ *պարուսաիրար* հրամանիդ (33), *հեթանոսարար* զայրացմամբ (39)⁴⁰,

համօրէն քրիստոնէից (39), *փութապէս* ընթացիւք (42), որոնցից մեկը՝ հենց Նարեկացու գործածած մակբայով՝ *անսորներարար* տեսչութեամբ (31) և այլն:

3. Հետևելով իր նախորդներին՝ Կամենացին որոշ խոսքեր համեմուտ է աստվածաշնչյան մեջբերումներով⁴¹ մի դեպքում հատակորեն նշելով մեջբերվող խոսքի հեղինակին, մյուս դեպքում՝ ակնարկով նրա մասին՝ Այլ և մեր ամենեցուն ցածոյց գտառապումս մտաց *երանելին Եսայի* խրատելով թէ՛ Ո՛ր գիտաց զմիտս Տեառն, կամ ո՛վ եղև խորհրդակից⁴² (72): յորոց կատարեցաւ առ մեզ կանխագուշակ տեսութիւն *մարգարէին*՝ յասելն ողբալով ի վերայ Իսրայէլի, թէ՛ Ահա մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին գտաճար սուրբ քո⁴³ (34) կամ՝ զի գոր ինչ որ և ընկալաւ ի Տեառնէ⁴⁴ (32), ըստ վկայութեան *առաքելոյն* թէ՛ Ումեմն ի Հոգւոյն տուեալ է բան իմաստութեան, այլում բան գիտութեան, և այլն թէ նմին Հոգւով⁴⁵ (32): ուստի ժամանեալ լցաւ կտակ *երզոցն բանից իմաստնոյն*, զոր աւաղս և ողբս գրեաց ի վերայ քաղաքին, որում թագաւորն մանուկ է⁴⁶ (35) և այլն:

Ամփոփենք: Հովհաննես Կամենացու «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու» երկի՝ լեզվաբանական տեսանկյունից ուսումնասիրությունը երևան է հանում լեզվական մի շարք

⁴¹ Դրանց մի մասը գտնում ենք նաև այլ պատմիչների երկերում: Այսպէս՝ Հռովմ. ԺԱ գլխից կատարված մեջբերումն ունի նաև Սեբեոսը (տե՛ս Սեբեոս, Պատմություն, քննական բնագիրը՝ Գ. Վ. Աբգարյանի, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գուրգեն Խաչատրյանի և Վանո Եղիազարյանի, Երևան, 2004թ., 156-157), Սաղմ. ՀԸ գլխից արված մեջբերումը՝ Գրիգոր Նարեկացին (տե՛ս Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Նիկիական հանգանակ («Ողբերգության մատյան», գլուխ ՀԵ), Տեքստը արևելահայերենի վերածնց Գուրգեն Խաչատրյանը, Երևան, 2003թ., էջ 30-31) և այլն:

⁴² Հռովմ., ԺԱ, 34: Հմմտ. Ո՛ր գիտաց զմիտս Տեառն և ո՛վ եղև նմա խորհրդակից՝ եթէ խելամուտ արասցէ զնա (Ես., Խ., 13):

⁴³ Սաղմ., ՀԸ, 1:

⁴⁴ Հմմտ. Թեպէտ և բաժինք շնորհաց են, այլ Հոգի նոյն է: Եթէ բաժինք պաշտամանց են, այլ Տէր նոյն է: Եթէ բաժինք յաջողութեանց են, Աստուած նոյն է, որ յաջողէ զամենայն ամենայնիւ (Ա. Կոր., ԺԲ 4-6):

⁴⁵ Ա. Կոր., ԺԲ, 8:

⁴⁶ Նկատի ունի Ժողովողի հայտնի արտահայտությունը. Վայ քեզ, որով թագաւոր քո մանուկ է, և իշխանք քո ընդ առաւօտս ուտեն (Ժող., Ժ, 16):

⁴⁰ «Մատեան»-ում՝ *հեթանոսօրէն* հնչման (ԴԲ, Լ):

փաստեր, որոնք կարող են հետաքրքրել հայ գրական լեզվի պատմության, այլև բարբառագիտության հարցերով զբաղվող մասնագետներին: Նշված երկի շարադրանքից ստացված ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ չնայած պատմիչների ոճին հատուկ ինքնասեմացման փորձերին⁴⁷ Կամենացին եղել է ուսյալ անձնավորություն: Նրա երկի լեզուն տվյալ դարաշրջանին (XVI դարավերջ – XVII դարի առաջին քառորդ) հատուկ գրաբարն է, որն աչքի է ընկնում մատչելիությամբ: Ութեն Կամենացին փորձում է գրել նորմավորված գրաբարով, այսուհանդերձ նրա երկում առանձնանում են ուշ միջին հայերենին և վաղ աշխարհաբարին բնորոշ հնչյունական, բառային, քերականական և ոճական մի շարք լեզվական իրողություններ, որոնք լեհահայոց, մասնավորապես՝ Հովհաննես Կամենացու իրական լեզվամտածողության փաստացի վկայություններն են և գաղափար են տալիս լեհահայերի ուշմիջինհայերենյան և վաղաշխարհաբարյան ժամանակաշրջանների լեզվի իրական վիճակի մասին՝ առաջ բերելով գիտական հետաքրքրություն:

Գիտական շրջանառության մեջ առկա և մեր կողմից ուսումնասիրված սկզբնաղբյուրների ընձեռած լեզվական փաստերը վկայում են, որ լեհահայոց լեզուն միատարր չէր: Բանն այն է՝ տվյալ ժամանակաշրջանում, նախ՝ ինքնին պայմանական է Լեհաստանի՝ որպես պետության սահմանների հստակությունը, քանի որ այն մի շարք վերաձևումների է ենթարկվել, և երկրորդ՝ նույնքան պայմանական է նաև լեհահայություն հասկացությունը ոչ միայն վերը նշված,

այլև այն պատճառով, որ հիշյալ տարածաշրջան գաղթած հայությունն ինքն էլ աչքի չէր ընկնում լեզվական միատարրությամբ: Մասնավորապես պետք է նկատի առնել, որ գաղթերն այդ տարածաշրջան և այնտեղ կատարված ներքին տեղափոխությունները տեղի են ունեցել տարբեր ժամանակահատվածներում և ամենատարբեր վայրերից: Ասվածի մասին վկայում են ոչ միայն պատմական, այլև լեզվական փաստերը, որոնցից վերջիններս արտահայտություն են գտել նաև Հովհաննես Կամենացու երկում և այդ երկի հիմնական սկզբնաղբյուրում՝ «Տարեգիրք Կամենիցայում»:

Ստորև ներկայացվում են աշխատության մեջ օգտագործված համառոտագրությունները*:

Բ.գ.դ., պրոֆ. Գ. Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

* ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. – ածական

գ. – գոյական

մ. – մակբայ

ն.բ. – ներգործական սեռի բայ

ՄՀԲ – Միջին հայերենի բառարան, Ռ. Մ. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Երևան, 2009 թ.:

ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Գ. Աւետիքեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Վենետիկ, 1836-1837:

⁴⁷ Ահա թե ինչպես է բնութագրում իրեն Հովհաննես Կամենացին. «Իսկ զի իմ ոչ և եթ ունայն գոլով ի լաւագոյն շնորհաց բարձրագոյնից, այլ և ոչ վերջնոցն և հասարակացն բաւականանայր միտք տառապեալ բնորոշեանս ...» (32), մեկ այլ աղիթով՝ «Արդ՝ յայսմ անորորութեան աւուրցս, յորում ընդոտնեալ մերժեցան փաստակար թշնամիք եկեղեցոյ, յետ ամաց վեցից անցանելոյ, ես՝ Յովհաննէս հոսկ յետին բանախիւսաց և տարտամ հետևողս ուսումնաւորաց, թողեալ զբազում տառապանս մշտակիր ոգոյս և խանդաղատեալ սիրով՝ ցանկացայ թարգմանել խօսիք նիւթական լեզուիս գայս բարեզեկոյց արգասաւորեալ նորագործ հրաշիցս համբաւ, վերավկայելով կրկին յաւելուածովք» (80):

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԽՈԹԻՆՈՒ,
Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՍ ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆԻՆ ՏԱՃԿԱՑ,
ԵՒ Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԼՔԻՍԵՂԻ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԽՈՏԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՏԱՃԻԿՆԵՐԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆԻ
ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԼՔԻՍԵՂԻ՝ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

ԱՌԱՋԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՐՈՑՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԽՈԹԻՆՈՒ, ՈՐ ԵՂԵՒ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ
 ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱՊՍԱԿ ԱՐՔԱՅԻՆ ԻԱՍԽԱՑ,
 ԱՅՍԻՆՔՆ ԼԵՀԱՑ, ԶԻԿՄՈՒՆԴԻ ԵՐՐՈՐԴԻ, Ի ԶԵՈՆ
 ԱՄԲԱՐԻՇՏ ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ՏԱՃԿԱՑ ՓՈՔՐ
 ՕՍՄԱՆ ԿՈՉԵՑԵՆՈՅՆ՝ ԱՐԱՐԵԱԼ ՈՒՄԵՄՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
 ԱՆԻՄԱՍՏ ՀԵՏԵՒՈՂԻ, Ի ԽՆԴՐՈՅ ՀՕՐ ԻԻՐՈՒՄ ՏԵՐ
 ՅԱԿՈԲ ԲԱՐԵՍԵՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ԵՒ Ի ՊԱՐԾԱՆՍ ՀԱՍՕՐԷՆ
 ՀԱԲԱՏԱՑԵԱԼ ԵՂԲԱՐՑ

ՅԵՐԻՍ ՈՐՈՇՆՈՒՄ ԲԱԺԱՆԵԱԼ ԵՐԼԻՐ ԵՐԻԵՍՈՒ ՎԻ-
 ԿԱՐՔԱՆՈՒԹԵԱՆԳ՝ ԽՄԱԳՆԱՄԲ ՄՈՏԱԳ, ՄԵՍՈՒԹԵԱՄԲ Ա-
 չԱԳ, Ի լՈՐ ԼՍԵԼԵԱԳ:

ԱՐՈՂ՝ Ի ՆԱԽԱԴՐԵԱԼ ԵՐԻԳՍ, ՈՂ ՀԱՅՐ ԿԱՏՈՒԱ-
 ԿԱՆ, ԱՌԱՋԻՆՆ ՎԵՒԱԳՈՒՆԻԳ Է ԺԱՆՕԹՈՒԹԻՆՆ, ՔԱՆԳԻ
 ԽՄԱԳՈՂԱԿԱՆ ԻՈԳԻ՝ ԳՄԱՐԳԱՐԷԱԿԱՆՆ ԳՈՒՀԱԿԷ ԳՄԵՍԱԿ,
 ՈՐ ՈՂ ԱՄԵՆԼԻՆ ԿԱՐՕՏԱՆԱՅԻՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐՈԳ Ե
 ՆՀԱՆԱԳՐԱԳ, ԱՅԼ ԳԻՈԳԻՆ ՍՈՐԷ ՈՒՆԷԻՆ² ՄՈՒՎԱՐԺ, ՈՐ
 ԳԱՄԵՆԱՅՆ ՆԿԱՐԱԳՐԷՐ ԳԽՐԻԽՈՐՈՂ Ի ՍԻՐՏԱ ՄՈԳԱ, ՈՐՁ
 ԲԱՐԲԱՌԵԱԼ ԲԱՆԻՎ ԿԵՐԱԿԱՏՈՒՆԷՆ ԳԵՂԵԱԼՍՆ Ե ԳՈՂ ԳՈՅ-
 ԳԵԱԼՍՆ ԱՆՍՏՈՒԵՐԱԲԱՐ ՄԵՏՀՈՒԹԵԱՄԲ³, ԱՅԼԱՅԼ ԼԵԳՈՐՕ

(31)

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

ԽՈՏԻՆԻ⁴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՅՍ ԳՐՔԻ, ՈՐԸ ՏԵՂԻ
 ՈՒՆԵՑԱԿ ԻԱՍԽՆԵՐԻ⁵ ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ԼԵՀԱՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ
 ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԱՊՍԱԿ ԱՐՔԱՅԻ՝ ԶԻԿՄՈՒՆԴ ԵՐՐՈՐԴԻ
 ՕՐՈՔ ՏԱՃԻԿՆԵՐԻ ՓՈՔՐ ՕՍՄԱՆ ԿՈՉԿԱՇ ԱՄԲԱՐԻՇՏ
 ԵՎ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻ ԶԵՈՔՈՎ՝ ԳՐՎԱՇ ԱՆԳԵՏ
 ՆՄԱՆԱԿՈՂ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐ ՀՈՐ՝ ԲԱՐԵՍԵՐ
 ՏԵՐ ՀԱԿՈԲ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ ԵՎ Ի ՊԱՐԾԱՆՍ
 ԲՈՒՈՐ ՀԱԿԱՏԱՑՅԱԼ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ

ՎԻԿԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՐ ԲԱՂԿԱԳԱԺ Է ԵՐԼՈՒՄ
 ԵՐԵՔ ՄԱՍԵՐԻԳ՝ ՄՈՒՔԵՐԻ ԽՄԱԳՈՒԹՅՈՒՆԻԳ, ԱՂՔԵՐԻ ՄԵՍՈ-
 ՂՈՒԹՅՈՒՆԻԳ Ե ԱԿԱՆՋՆԵՐԻ ԼՍՈՂՈՒԹՅՈՒՆԻԳ:

ԱՐՈՂ, ՎԵՐՈԳՐՅԱԼ ԵՐԵՔ ՎԵՒԱԳՈՒՆՆԵՐԻԳ ԱՌԱՋԻՆՆ,
 ՈՂ ԿԱՏՈՒԱԿԱՆ ԽԱՅՐ, ԽՄԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆ Է, ՔԱՆԳԻ ԽՄԱԳՈՂ
 ԻՈԳԻՆ ԳՈՒՀԱԿՈՒՄ Է ՄԱՐԳԱՐԵՆՆԵՐԻ ԺՆՈՎ, ՈՎՔԵՐ ԱՄԵՆԼԻՆ
 ԿԱՐՈՒՄ ՋԷԻՆ ԳՐՔԵՐԻ ԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ, ԱՅԼ
 ՍՈՐԷ ՀՈԳԻՆ ՈՒՆԷԻՆ ԽԵԼԱՄԻՍՏ, ՈՐՆ ԱՄԵՆ ՄԻ ՄԻՍՏՐՁ
 ՂՐՈՇՆՈՒՄ ԷՐ ՆՐԱՆԳ ՍՐՈՒԵՐՈՒՄ, Ե ՆՐԱՆՔ ԱԿՆԻԽԱՅՐ
 ՄԵՏՀՈՒԹՅԱՄԲ ԲԱՐԲԱՌԵԱՄԲ-ՎԵՐԱԿԱՏՈՒՄ ԷՐՆ ԿԱՏԱՐ-
 ՎԱԺ Ե ՋԿԱՏԱՐՎԱԺ ԲԱՆԵՐՁ ՄԱՐԲԵՐ ԼԵԳՈՒՆԵՐՈՎ,

(31)

առանց ուսանելոյ յումեքէ, ըստ որում գրէ Պողոս թէ՝
Նա ետ զոմանս առաքեալս, զոմանս մարգարէս աւե-
տարանիչս, այլ ոչ ամենեքեան արժանացան այնմ
շնորհի⁶։ որպէս և կրկնէ յետագայ բանիւք, ո՛չ թէ ամե-
նեքեան մարգարէք իցեն կամ թարգմանք, բայց որ
տուանն ի վերուստ՝ վասն որոյ զաստուածայինսն
աստուածայնոյն պարտ էր վերադրել ի փառս նմին։

229բ Իսկ երկրորդն և երրորդն՝ ոչ այնչափ առաւել կա-
տարելապէս, այլ մասնաւորաբար և նուաստագոյն քան
զառաջինն. սակայն միևնոյն Հոգի բաժանէ զբազմա-
պատիկ պարգևս առ ամենեսին, թէ որպէս և յոլովք ի
նախնեացն մերոց զօրացեալք նովաւ ընթացան զհետ
զանազան և ազգի ազգի շնորհաց, զի զոր ինչ ոք և
ընկալաւ ի Տեառնէ, ըստ վկայութեան առաքելոյն թէ՝
Ումեմն ի Հոգւոյն տուեալ է բան իմաստութեան, այլում
բան գիտութեան⁷, և այլն թէ նմին Հոգւով։ Ոմանք առա-
քինութեանց ցանկացան, և ոմանք իմաստասիրական
բանից հետևեցան, բազումք քերականութեան և
աստեղաշրջագայութեանցն ծանօթացան, և կէսք ժա-
մանակագրութեանց և պատմաբանութեանց զփոյթն
կալան, որք մինչև ցայսօր պարապին նմին հանճարոյ,
և այն ևս յերկար աշխատութեամբ և ի յօժանդակութենէ
միմեանց, զի մարմին եղծանելի ծանրացուցանէ զմիտս
բազմահոգս, մինչ զի հազիւ նկատել կարեմք զայն՝ որ
ինչ առ յոտս մեր է ըստ երրորդի բանին։

Իսկ զի իմ ոչ և եթ ունայն գոլով ի լաւագոյն շնորհաց
բարձրագունից, այլ և ոչ վերջնոցն և հասարակացն
բաւականանայր միտք տառապեալ բարութեանս, բայց
զի հարկեցայ ի թախանձելոյ հանապազ ի ձեռն փու-
թացուցանողական հրամանի տեառնդ իմոյ և երկիւղա-
ծութեամբ դաստիարակողի՝ տէր Յակոբ քահանայիդ

առանց որևէ մեկից սովորելու, ըստ որի՝ Պողոսը գրում է.
«Նա ոմանց կարգեց առաքյալներ, ոմանց՝ ավետարանիչ
մարգարեներ, բայց ոչ բոլորն արժանացան այդ շնոր-
հին», ինչպես և կրկնում է հաջորդ խոսքերում. «Ոչ թե
բոլորն են մարգարեներ կամ թարգմաններ⁸, այլ միայն
[նրանք], ովքեր ի վերուստ օժտվեցին», այդ պատճառով
աստվածայինը Աստծուն պետք է վերագրել՝ ի փառս
նրա։

Իսկ երկրորդ և երրորդ [մասերն] այդքան շատ
չեն կատարյալ, այլ մասամբ, և ավելի ցածր են, քան
առաջինը. սակայն նույն Հոգին բազմապատիկ ձիրքեր
է բաժին հանում ամենքին, ինչպես որ մեր նախնիներից
շատերը, նրանով զորանալով, ձգտեցին տեսակ-տե-
սակ շնորհների, և ով ինչ էլ որ ստացավ, Տիրոջ միջո-
ցով է⁹ ըստ առաքյալի վկայության. «Մեկին Հոգուց
տրված է իմաստության խոսքը, մյուսին՝ գիտության
խոսքը», և [վկայում է], թէ այլ [բաներն էլ են տրվում]
նույն Հոգուց¹⁰։ Ոմանք առաքինության ձգտեցին, ոմանք
փիլիսոփայական խոսքին հետևեցին, շատերը քերա-
կանությանը և աստղագիտությանը ծանոթացան, իսկ
կեսը՝ ժամանակագրությանն ու պատմագիտությանը
ջանք դրին ու մինչ այսօր զբաղվում են այդ գիտու-
թյամբ և այն էլ՝ երկար տքնությամբ ու միմյանց օգնու-
թյամբ, քանզի ապականացու մարմինը ծանրացնում է
հոգսաշատ միտքը, մինչև որ հազիվ ենք կարողանում
նկատել այն, ինչ մեր ոտքերի առջև է՝ ըստ երրորդ հատ-
կության։

Իսկ ես ոչ միայն ունայն եմ լավագոյն և
բարձրագոյն շնորհներից, այլև տառապալ անծիս
միտքը չի բավարարի հետին և միջակ իմացու-
թյանը, բայց քանզի քո՝ իմ տիրոջ և երկուղածությամբ
դաստիարակողի՝ տեր Հակոբ քահանայիդ աճա-
պարեցնող հրամանով անընդհատ հարկադրվեցի

յառաքինութիւն, գյաղթանակ մարտի արքային Իլա-խաց յեղանակել ամփոփելով յայլմէ ցեղէ ի մերասերն լեզու, և այնքան՝ մինչ զի մոռացումն ետուր զբաղմանց կենցաղականիս, որ յարածամ զգուեն զիս հրապուրեալ ցնորիւք. զոր և ես նախապէս վարկայ զհնազանդութեամբ աշխատութիւնն՝ քան զհեղգութեամբ լռելն:

Որոյ վասն ի խոյզ իսկ եղեալ գտի զամն ումեմն պատուականի զգիր, որ անդ գլով ականատես լեալ ամենայնի, մի ըստ միոջէ պատմութիւն արարեալ սոցին բանից ըստ պատշաճի իրին եղելոյ, կարճառօտ և այլախօս բառիւք¹¹. նաև այլ ևս յոմանց յոլովից՝ որք առ ընդհանուրս համբաւեցին զլուր գովելի գործոյս այսորիկ, և զորս իմ եղեալ ծանօթ մասամբ իւիք իբր ծագիւ մատին նշուլից սմին խորհրդոյ:

230ա || Ուստի թոթափեալ զտկարութիւնս իմաստից ժողովել մարթասցուք գյառաջարկեալ բանիցս հանդէս ուշիմ նպատակ առնելով զՅիսուս, զի տացէ մեզ տեղի և ժամանակ մինչ ի վախճան ելանել զդուզմաքեայ մատենիկս՝ թեթևացուցանել զսկիզբն յօժարութեան փոքրոգի լծոյս, և անսայթաք ուղևորիլ զհետ ճշմարտութեան՝ զուգահաւասարելով միմեանց բնագրացն օտարասեր ազանց, թէպէտ դժուարահաւաք և տաժանելի իցէ անօգուտ աշխատութիւնս:

Եւ աստ ոչ եթէ զջանից իմոց ցուցանեմ զբաջութիւն և կամ զպերճութիւն, գովութիւն ունելոյ յումեքէ զիղծ, այլ սակս գերազանցելոյ գրոց և բանից ներգործեցելոց, յաղագս որոյ խոստացաքն կանխագոյն ըստ պատուասիրաբար հրամանիդ, թերևս տացուք զլրումն խնդրոյդ որդիականս հպատակութեամբ, զոր իմ այժմ ուշ եղեալ գրեցից ստոյգ կտակաւ, անյապաղ սկսեալ անտի, ուստի սկսանելն է արժան:

բարգործության՝ լեհաց արքայի մարտական հաղթանակի պատմությունն ի մի հավաքելու՝ վերաշարադրելով ուրիշ լեզվից մեր ազգի լեզվով. և այնքան [ստիպեցիր], մինչև որ մոռացում բերեցիր երկրային զբաղմունքներին, որոնք հանապազ ծանծրացնում են ինձ՝ հրապուրելով ցնորքներով, և ես նախընտրեցի հնազանդությամբ տքնելը, քան ծուլությամբ լռելը:

Հենց այդ պատճառով փնտրեցի-գտա մի պատվական մարդու գրվածքը, ով, այնտեղ գտնվելով, ականատես էր եղել ամեն ինչին՝ մեկ առ մեկ այդ բաները կարճառօտ և օտար լեզվով պատմություն դարձնելով՝ ըստ կատարված գործի պատշաճության: Այլև ուրիշ շատերից [օգտվեցի], ովքեր առհասարակ համբավեցին այս գովելի գործի լուրը, և որի նշույլներին ինչ-որ մասով՝ մոտավորապես մատի ծայրի չափով, ծանոթ էի ես նույնպես:

Ուստի թոթափելով իմաստության տկարությունը՝ պիտի կարողանանք ժողովել առաջադրված այս բաների պատմությունը՝ խելամտորեն նշանակետ ունենալով Հիսուսին, որպեսզի մեզ տեղ և ժամանակ տա, մինչև որ այս փանաքի մատենիկն ավարտեմ՝ թեթևացնելու ծեռնարկման սկիզբն այս դժվարության, և անսայթաք ուղևորվելու ճշմարտության հետքով՝ զուգադրելով միմյանց օտարալեզու բնագրերը, թեկուզ դժվարահավաք և տաժանելի լինի¹² իմ այս անօգուտ աշխատանքը:

Եվ այստեղ ես ոչ թե իմ ժրաջանությունն եմ ցույց տալիս կամ պերճախոսությունը, որն է մեկից գովասանքի արժանանալու իղծը, այլ դա անում եմ օգտակար եղած գրքերն ու զրույցները գերազանցելու նպատակով, որի մասին, ըստ պատվարժան հրամանիդ, կանխավ խոստացանք, որ արդարև կկատարենք պահանջդ որդիական հնազանդությամբ, և ես այժմ ուշադրությամբ կգրեմ ստոյգ կտակով՝ անհապաղ սկսելով այնտեղից, որտեղից արժանի է սկսել¹³:

ՅԱՂԱԳՍ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՆ ԻՍՄԱ-
ՅԷԼԵԱՆ ԵՒ ՎԱՍՆ ԽՈՐՀԵԼՈՅՆ ՕՍՄԱՆԱՅ ՍՈՒԼ-
ԹԱՆԻՆ ԳԱԼ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԻԼԱԽԱՑ,
ՄՈՌԱՅԵԱԼ ԶՈՒԽՏ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՆ ԻՒՐՈՅ

Արդ՝ ի զօրանալ խուժադուժ ազգին Սարակինոսաց,
որք յետ հալածելոյ Սառայի զՀագար զաղախինն իւր
յերեսաց իւրոց, զետեղեալ բազմացան յոյժ առ ընդ-
հանուրս՝ յաջ և յահեակ սեպհականելով զամենեսին
ըստ ճշմարտապատում գրոցն, մինչ զի գերիցագոյն
մասն տիեզերաց և զբազում վիճակս ազգաց խմբից
աշխարհաց հնազանդեցուցեալ ընդ ձեռամբ՝ հարկա-
տուք իւրեանց արարին:

Որպէս զԱրարատեանն Մեծ և զՓոքրն, և զԲաբե-
լովն հին և զԵգիպտոսն գառաջին, զԴամասկոս և զՊա-
ղեստին, զՎիրս և զԱղուանս, և զայլ յօլովս, զոր այժմ
տեղի տայ յերկարելոյ բանին տկարութիւն ոգոյս,
մանաւանդ զՅունացն ասեմ զբովանդակ տէրութիւնն, և
զանյաղթելի կայսերացն Բիւզանդիոյ հզօր քաջութիւնն,
որով միանգամայն բարձին անանխայաբար զբնաւին
յոյս զօրութեան ի քրիստոսադաւան ժողովրդոցն, և
զյոքունս մոլորեցուցին ի կործանակիրո՞ կրօնս այսա-
կրին և խաբուսկին Մահմէտի, զոմանս դաւաճանող
խոստմամբ, և զոմանս պէսպէս սաստիւք և սպառնա-
լեօք, յորոց կատարեցաւ առ մեզ կանխագուշակ տեսու-
թիւն մարգարէին՝ յասելն ողբալով ի վերայ Իսրայէլի,
թէ՝ Ահա մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին
զտաճար սուրբ քո¹⁴ և այլն: Եւ զի՞նչ է իմ յերկարելն
զբազմաց գուշակեալ իրին շարաբանութիւն, ուստի
առ ամենեսեան կարծեմ գոլ կատարելապէս ի նախ-
նեաց վիպագրացն, զոր հաստատագրութեամբ հասու-
ցին մինչ ի մեզ, և զներկայինսն միայն ապագայիցն

ԻՍՄԱՅԵԼՅԱՆ ԱԶԳԻ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆԻ, ՄՈՌԱՆԱԼՈՎ ԻՐ ԱՆԽԱԽՏ
ՈՒԽՏԸ, ԼԵՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ ՀԱՐՉԱԿԵԼ
ԽՈՐՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդ, երբ սարակինոսների¹⁵ խուժադուժ ազգը
հզորացավ, ովքեր Սառայի՝ իր աղախին Հագարին իր
մոտից հալածելուց հետո հույժ բազմացավ ամենուր,
ըստ ճշմարտապատում գրքերի՝ աջ ու ձախ նվաճելով
ամենքին, մինչև որ տիեզերքի մեծագոյն մասը և
տարբեր երկրների ազգերի բազմաթիվ տարածքները
հնազանդեցնելով իր իշխանության ներքո՝ հարկատու
դարձրեց:

[Դրանցից էին]՝ Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը, հին
Բաբելոնն ու վերին Եգիպտոսը, Դամասկոսն ու Պա-
ղեստինը, Վրաստանն ու Աղվանքը և ուրիշ շատ
[երկրներ], բայց այժմ խոսքի երկարությունից ոգուս
տկարությունն է տեղի տալիս, մանավանդ երբ ասում
եմ՝ Հունաց ողջ տերությունը [հնազանդեցրին] և Բյու-
զանդիայի անպարտելի կայսրերի քաջագործությունը
[կործանեցին], որով անգթորեն միանգամայն մարեցին
քրիստոսադավան ժողովուրդների զորության ողջ
հույսը և շատերին մոլորեցրին սատանայակիր և խա-
բեբա Մահմեդի¹⁶ կործանաբեր կրօնի մեջ. ոմանց՝
կեղծ խոստումներով, իսկ ոմանց՝ զանազան ահա-
բեկություններով ու սպառնալիքներով, որոնց պատ-
ճառով մեր հանդեպ կատարվեց մարգարեի կանխա-
տեսությունը, երբ ողբում էր Իսրայելի վրա՝ ասելով.
«Ահա հեթանոսները մտան քո ժառանգությունը,
պղծեցին քո սուրբ տաճարը» և այլն: Եվ ինչու՞ եմ
ես երկարացնում շատերի հայտնած բանի [մասին]
շարադրանքը, որն ամբողջականորեն, կարծում եմ, հին
պատմիչներից բոլորի մոտ կա, և որն արժանահավա-
տորեն հասցրին մինչև մեզ, և միայն ներկայի
կատարվածները հետազայում եկողների կամքին

231ա յանձն || արարին ի կամս, զոր և իմում նուաստութեանս հարկ եղև գրել զայժմունս սակաւութիւնս:

Բայց ոչ բարութեան զօգուտն հեթանոսաց, այլ իբրև յարանց յուսացելոց ի գորութիւն իւրեանց, և զօրացելոցն ի պարտութիւն, քանզի դեռ ևս ոչ պակասեցան աւար հարկանելոյ գերկիր չարաբարոյ ազգն Իսմայէլի, այլ հանապազ խրոխտան և մեծան անյագաբար իբր զվայրենամիտ գազան, տիրեալ տիեզերաց:

Յորոց մին ի սոցանէ իննևտասներորդ թագաւորեաց ի մայրաքաղաքս Կոստանդնուպոլիս, որ էր այր նենգաժէտ և ամբարիաւաճ, մանկագոյն տիօք և անկատար հասակաւ, զոր ըստ առաջնոցն իւրոց անուանեալ Օսման սուլթան¹⁷ որդի Ահմէտի, թոռն Մահմէտի. ուստի ժամանեալ լցաւ կտակ երգոցն բանից իմաստնոյն, զոր աւաղս և ողբս գրեաց ի վերայ քաղաքին, որում թագաւորն մանուկ է¹⁸:

Այսպէս և ի ծեռն սորա բազում վիշտս և աղէտս եհաս ամենայն աշխարհի, զի ոչ այսու ամենայնիւ շատանայր՝ զոր ընկալեալ աւանդեցին նախնիքն իւր, այլ հետևեալ նոցին բարուց և գործոցն՝ լինիլ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան, ըստ այնմ թէ՝ Ոչ կարէ ծառ չար ու բարի պտուղ բերել¹⁹, և թէ՝ Ի պտղոյ իւրմէ ծառն ճանաչի²⁰:

Սա յերրորդ ամի տէրութեան իւրում սահմանեալ սերմանէ զխորհուրդ չարութեան ի սրտին, և հանապազ մախայր ելանել ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհին Իլախաց, որ Սարմատ և Սարմատեանք կոչին, որք են ազգաւ Ղաղմատք²¹, և դաւանութեամբ Հռոմայեցւոց, բնակեալք ընդ արևմուտս կոյս, և են սահմանակիցք Ալամանաց²² և Մաճառաց²³, Պողտանաց²⁴ և Ռուսաց որ Մոսկովք կոչին: Եւ արմատացաւ այս գործ չարութեան ի հոգի անիրաւ արքային այն, մինչ զի յանդգնեալ ան-

հանձնեցին, ինչպէս որ և ինձ՝ նվաստիս, հարկ եղաւ համառոտ նկարագրել այժմյան [կատարվածները]:

Բայց [նկարագրել] ոչ թե հեթանոսների օգտակարությունը, այլ որպէս մարդկանց կողմից իրենց ուժին ապավինած հզորների պարտության մատնելը²⁵, քանզի Իսմայէլի չարաբարոյ ազգը դեռևս չի դադարել աշխարհն ավարի մատնելուց, այլ որպէս վայրենամիտ գազան հանապազ հոխորտում և գեմռում է անհագորեն՝ տիրելով տիեզերքին:

Սրանցից մեկը, ով մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում տասնիններորդը թագավորեց²⁶, նենգաբարոյ և ամբարտաւան մարդ էր՝ շատ փոքր տարիքով²⁷ և կարճ հասակով, Մահմեդի թոռը, Ահմեդի որդին, ում, ըստ նրա նախնիների, կոչեցին սուլթան Օսման, ուստի եկավ կատարվեց իմաստունի խոսքերի մարգարեությունը, որն ավաղներ և ողբեր գրեց այն քաղաքի մասին, որի թագավորը մանուկ է:

Այսպէս էլ սրա ծեռքով բազմաթիւ տառապանքներ ու աղետներ վրա հասան ամբողջ աշխարհին, քանզի չէր բավականանում այն ամենով, ինչը գրավելով՝ ավանդեցին [նրան] իր նախնիները, այլ հետևեց նրանց բարքերին ու գործերին, այն է՝ դեմ լինել խաղաղությանը և մարդկանց կյանքին՝ ըստ այն խոսքի, թե «Չի կարող չար ծառը բարի պտուղ տալ», և թե «Ծառն իր պտուղից է ճանաչվում»:

Սա իր թագավորության երրորդ տարում սրտի մեջ չար խորհուրդ սերմանեց և հանապազ չարամտում էր հարձակվել աստվածապաշտ լեհաց աշխարհի վրա, ովքեր սարմատներ կամ սարմատյաններ են կոչվում²⁸, որոնք ազգությամբ դաղմատներ են և հռոմեացիների դավանանքով, բնակվում են արևմուտքի կողմը և սահմանակից են գերմանացիներին ու հունգարացիներին, մոլդավացիներին ու ռուսներին, որ մոսկովցիներ են կոչվում²⁹: Եվ այս չար գործն արմատավորվեց այն անիրաւ սուլթանի հոգում, մինչև որ ան-

հանձարութեամբ, անկաւ յիրս անհաս[ւ] և անկարելիս,
231ա կամելով բառնալ զտէ || թութիւնս Լեհաց, և ընդ բռամբ
ածել զամենայն բնակիչս սորա, խրամատելով զդաշինս
երդմանց՝ զոր ի վաղուց ժամանակաց հաստատեալ
ունէին ի միջի երկոցունցն սակս սիրոյ և հաշտութեան:

Ուստի կատարած գործոյն կորուստ անծին իւրոյ
նիւթեաց ըստ բանի ունեմն փիլիսոփայի, որ ասէ. Եթէ
ոք ցնորեսցէ զցանկ հայրենեաց՝ հարցին զնա օձք
թունալիցք. զոր եթէ ժամանեսցուք յաւարտ խոս-
տացելոցս՝ զսորայն և ի տեղի իւրում շարադրեցից
զդառնագոյն մահն ի դարծի պատերազմին:

Այլ այժմ թողցուք մերոյ պատուիրողի և հրամա-
նատուիդ՝ կառուցեալ կարծոյ յոյժ սակաւութի յօլովիցն,
զի մի՝ առաւելութիւն իրին ծանրացուցէ զլուրն:

Անեղն Աստուած որ էնն անլոյծ՝
Անհաս մըտաց և անմատոյց,
Ձարմանալի գործով լըցոյց՝
Ձազգըս մարդկան այսըմ դարուց:

Ձոր Ամբակում իւրովն երգուց՝
Նախանձ էարկ կողմանց երկուց,
Եթէ զհա՞րդ ոչ միացոյց՝
Ձհամայն էակս որ գոյացոյց:

Այլ թէ զանարգս առոյգացոյց՝
Եւ ըզհնազանդն ոչ օգտեցոյց,
Եւ զընտանիսն արօտացոյց՝
.....

Ձամբարտաւանս արմատացոյց՝
Արբանեկաց կեանս ըզգեցոյց,
Եւ զմեծատունս ունայնացոյց՝
.....

(36)

մտութեամբ հանդգնելով՝ ընկալ անհասանելի և ան-
կարելի գործերի մեջ՝ կամենալով վերացնել Լեհաց տե-
րութիւնը և իր ձեռքի տակ առնել սրա ողջ բնակչութեանը՝
խախտելով երդման դաշինքը, որը վաղ ժամանակներից
հաստատել-պահում էին երկու [տերութիւնների] միջև
սիրոյ և բարեկամութեան համար:

Հետևաբար այդ գործի ավարտը նրան կորուստ
պատճառեց՝ համաձայն ոմն փիլիսոփայի խոսքի, որն
ասում է. «Եթե մեկը ցնորելով [խախտի] հայրենյաց
սահմանները, թող խայթեն նրան թունավոր օձերը», և
եթե հասնենք խոստացածներիս ավարտին, իր տեղում
կշարադրեն նաև սրա դառնագոյն մահը պատերազմից
վերադառնալուն պես:

Իսկ այժմ անսանք մեր պատվիրատուիդ և հրա-
մանատուիդ՝ համառոտ շարադրելու շատ բաներից
քիչը, որպեսզի ասելքի շատութիւնը չծանրացնի այս
պատմութիւնը:

Անեղն Աստուած որ էնն անլոյծ՝
Անհաս մըտաց և անմատոյց,
Ձարմանալի գործով լըցոյց՝
Ձազգըս մարդկան այսըմ դարուց³⁰:

Ձոր Ամբակում³¹ իւրովն երգուց՝
Նախանձ էարկ կողմանց երկուց,
Եթէ զհա՞րդ ոչ միացոյց՝
Ձհամայն էակս որ գոյացոյց:

Այլ թէ զանարգս առոյգացոյց³²՝
Եւ ըզհնազանդն ոչ օգտեցոյց,
Եւ զընտանիսն արօտացոյց՝
.....

Ձամբարտաւանս արմատացոյց՝
Արբանեկաց կեանս ըզգեցոյց,
Եւ զմեծատունս ունայնացոյց³³՝
.....

(36)

Եւ այլ բազումք նըման սոցունց՝
Որ ի վերուստ տըւան յոգունց,
Հրաշատեսիլ զարմանացոյց՝
Ձոր մեզ թըլի առանց բարուց:

Բայց նա սոքօք ըզվործն եցոյց՝
Ամենեցուն որ զայս զատոյց,
Ձի զանհրաժեշտն ըզգաստացոյց՝
Եւ զիմաստունս ըզգօնացոյց:

Արդ դու ըզբանն ա՜ռ ապացոյց՝
Մարգարէին որ քեզ ծանոյց,
Թէ ո՛րչափ զանարգսն բարձրացոյց՝
Քան զԼիբանան ամրակառոյց:

232ա

|| Ապա յետոյ հարևանցոյց՝
Մինչ զի հետոցն լինել անցոյց,
Ձխոնարհագոյնըս մընացոյց՝
Ձխաղաղարարըս փափկացոյց:

Քեզ գաղափար այլ իմն ի գրոց՝
Առակ փրկչին որ վասն որոց
Ձնախկին լինելն ասէ հըրդնոց՝ (sic)
Եւ առաջինքն խոնարհ յետնոց:

Որպէս ազինք Հագարացոց՝
Որք աղախնոյ թըլին ծնընդոց,
Այժմ ի բարձունս թըռչին յօդոց՝
Թէպէտ նըման են անդընդոց:

Սակայն Ներսէս հայրըն հոգւոց՝
Մեզ ընծայեաց յոյս խորհըրդոց,
Եթէ հըզօրքն Դաղմատացոց՝
Առցեն ըզվրէժս Մահմետացոց³⁴:

(37)

Եւ այլ բազումք նըման սոցունց՝
Որ ի վերուստ տըւան յոգունց,
Հրաշատեսիլ զարմանացոյց՝
Ձոր մեզ թըլի առանց բարուց:

Բայց նա սոքօք ըզվործն եցոյց՝
Ամենեցուն որ զայս զատոյց,
Ձի զանհրաժեշտն ըզգաստացոյց՝
Եւ զիմաստունս ըզգօնացոյց:

Արդ դու ըզբանն ա՜ռ ապացոյց՝
Մարգարէին որ քեզ ծանոյց,
Թէ ո՛րչափ զանարգսն բարձրացոյց՝
Քան զԼիբանան ամրակառոյց³⁵:

Ապա յետոյ հարևանցոյց՝
Մինչ զի հետոցն լինել անցոյց,
Ձխոնարհագոյնըս մընացոյց՝
Ձխաղաղարարըս փափկացոյց:

Քեզ գաղափար այլ իմն ի գրոց՝
Առակ փրկչին որ վասն որոց
Ձնախկին լինելն ասէ հըրդնոց՝ (sic)
Եւ առաջինքն խոնարհ յետնոց³⁶:

Որպէս ազինք Հագարացոց՝
Որք աղախնոյ թըլին ծնընդոց³⁷,
Այժմ ի բարձունս թըռչին յօդոց՝
Թէպէտ նըման են անդընդոց:

Սակայն Ներսէս հայրըն հոգւոց՝
Մեզ ընծայեաց յոյս խորհըրդոց,
Եթէ հըզօրքն Դաղմատացոց
Առցեն ըզվրէժս Մահմետացոց:

(37)

Ի սոցանէ ոմն ի վերջնոց՝
Կոչեալ Օսման ըստ առաջնոց,
Նըստեալ յաթորըս Հոռոմոց³⁸՝
Տիրէր բազում աշխարհայնոց:

Սա բարձրութեամբ կողմանց մերոց՝
Նեղեալ լինէր իբրև այսոց,
Յառնէ ի վեր նըման գայլոց՝
Յափըշտակել ըզփառս այլոց:

Յոյժ նախանձէր կողմանց մերոց՝
Բառնալ զագինս Սարմատացւոց,
Մինչ գայրացմամբ հանգոյն գետոց՝
Եհեղ զալիսն անդրէն յիւր ծոց:

Այլ ես հայցեմ սըրտէ խորոց՝
Զհոգին Աստուած յոյսն արդարոց,
Ծագել ըզլոյս շաղագս հետոց՝
Մինչև ի կէտ խոստմանցս իմոց:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՎԱՍՆ ՍՊԱՌՆԱԼԵԱՅՆ ՌԻՂԱՐԿԵԱԼ
ԹՂԹՈՅՆ ՕՍՄԱՆԱՅ ՄԱՆԿԱՀԱՍԱԿԻՆ, ԵՒ
ԽՈՆԱՐՀՈՒԹԵԱՄԲ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԱՐՔԱՅԻՆ
ԻԼԱՆԱՑ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԼԵՀԱՑ

Եւ ի կատարիլ ամաց կենարարին, որ առ մեզ յա-
լելմամբ թուոց յարաբարդեալ հազար վեց հարիւր քսան
և միոյ, իսկ յաբեթական վիճակն ցեղիցս Հայկայ, որ ըստ
համարոյ հինգհարիւրեկին՝ հազար և եօթանասուն, և ի
բռնութենէն Տաճկաց յառաջնոյն Մահմէտի և Քըղըրդայ
մինչև ցայս վայր ժողովին ամբ՝ ինն հարիւր և ութսուն³⁹:

232p Առ այսու ժամանակօք վերակոչեալն Օսման՝ մինչ
դեռ ընդ յմակագաւիթ և լայնասփիռ տարածմամբ չո-
րեքին կողմանց, հրամայեալ խրոխտաբար իշխէր ազ-
գաց և ազանց, ուստի յղփացեալ յայնմ փարթամութենէ՝

(38)

Ի սոցանէ ոմն ի վերջնոց՝
Կոչեալ Օսման ըստ առաջնոց,
Նըստեալ յաթորըս Հոռոմոց՝
Տիրէր բազում աշխարհայնոց:

Սա բարձրութեամբ կողմանց մերոց՝
Նեղեալ լինէր իբրև այսոց,
Յառնէ ի վեր նըման գայլոց՝
Յափըշտակել ըզփառս այլոց:

Յոյժ նախանձէր կողմանց մերոց՝
Բառնալ զագինս Սարմատացւոց,
Մինչ գայրացմամբ հանգոյն գետոց՝
Եհեղ զալիսն անդրէն յիւր ծոց:

Այլ ես հայցեմ սըրտէ խորոց՝
Զհոգին Աստուած յոյսն արդարոց,
Ծագել ըզլոյս շաղագս հետոց՝
Մինչև ի կէտ խոստմանցս իմոց:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՄԱՆԿԱՀԱՍԱԿ ՕՍՄԱՆԻ ՌԻՂԱՐԿԱԾ ՆԱՄԱԿԻ
ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԻ ԵՎ ԻԼԱՆԱՑ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝
ԼԵՀԱՑ ԱՐՔԱՅԻ՝ ՀԱՄԵՍՏ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Կենարարի⁴⁰ ծննդյան տարեդարձն ավարտ-
վեց, որը թվերի գումարումով մեզ մոտ⁴¹ լինում է հա-
զար վեց հարյուր քսանմեկ, Հայկի ցեղերիս հաբեթական
վիճակի մեջ, որը, ըստ հինգհարյուրակի հաշվարկի,
լինում է հազար յոթանասուն, իսկ տաճիկների նախ-
նի Մուհամեդի և Քաղդդի բռնատիրութիւնից մինչև
այստեղ ստացվում է ինը հարյուր ութսուն տարի – այս
ժամանակներում, մինչդեռ վերոնշյալ Օսմանը, դեպի
չորս կողմերը բազմածավալ և լայնասփյուռ տարած-
մամբ խրոխտաբար հրամայելով իշխում էր ազգերին
ու ազգութիւններին, հղփացավ այդ հարստութիւնից,

(38)

կալաւ զնա ամբարտաւանութիւն, և անօրինաբար կազմեցաւ զայլոցն ևս յափշտակել զժառանգ, որպէս զի ամենեքումբք յաւելուցու բաժինս մասանց խմբից աշխարհաց ի ծոց իւր:

Վասն որոյ առաքել պատգամաւոր հրովարտակս առ քրիստոսասէր և փառաւոր արքայն Իլախաց անուանեալն Երրորդ Ջիկմունդ⁴². որ ո՛չ ըստ օրինի և սովորութեանց թագաւորաց, այլ հեթանոսաբար զայրացմամբ, վիշտս և սպառնալիս խոստանալով, այսպիսի օրինակաւ.

«Օսման՝ ողորմութեամբ միոյն Աստուծոյ և օգնականութեամբ մարգարէին իմոյ կայսր ամենայն Տաճկաց, թագաւոր ի վերայ թագաւորաց և իշխան ի վերայ իշխանաց, ի տանէ և ի զարմէ կարող և բարձր, յարմատոյ տնկոյն Օսմանայ յառաջնոյ, հրամանատու և տէր ամենայն ազգաց՝ Եբրայեցւոց, Արաբացւոց, Եթովպացւոց, Մակեդոնացւոց, Միջագետաց Հայոց, Կիւիկեցւոց, Քանանացւոց, Ամորիացւոց, Պաղեստինացւոց, Քաղդէացւոց, և այլոց բազմաց: Հաստատութիւն և խաղաղութիւն հաւատոյն մըսուրմանայ⁴³, զոր եղև անվախճանելի պահապան գերեզմանին Մահմէտի, ցրումն և զայթակոյիչ համօրէն քրիստոնէից, հերքիչ և եղծիչ ներհակաց, ահարկու և զարհուրեցուցիչ բովանդակ ազանց:

«Եւ այժմ քեզ ասեմ Ջիկմունդի զըռալիդ Իլախաց, և ամենեցուն որ ընդ քե եմ, զի ծանեաք զծերում անմիաբանութիւն և զանմարդութիւն ընդդէմ մեր և բարկացաք յոյժ. և արդ պարաստ լիջիք, զի ահա յարուցեալ եկից ի վերայ ձեր, և զերկիրդ յորս բնակեալ էք դուք՝ հրծիգ արարից, և զեկեղեցիսդ ձեր աւար հարից, և զանուանեալն փայտ խաչի ընդ յերկիր կործանեցից, և ի պարանոց քահանայից ձերոց եդից զլուծ ծառայութեան, և զամենեսին վարեցից ի գերութիւն ազգին իմոյ, որպէս և այլոց քրիստոնէից հասուցին նախնիքն իմ, || և ապա տեսից, թէ ի՞նչ կարասցիք զերծանիլ ի ձեռաց իմոց, եթէ ոչ նախ եկեալ հնազանդեսցիք ինձ»:

(39)

նրան համակեց ամբարտաւանությունը, և պատրաստվեց անօրինաբար հափշտակել ուրիշների ժառանգությունը, որպեսզի լիովին իր գիրկը հավաքի այլ երկրների ժողովուրդների տարածքներ:

Այդ պատճառով քրիստոսասէր և փառավոր Ջիգմունդ Երրորդ անունով արքային առաքեց այս պատգամաբեր հրովարտակը, բայց ոչ թագավորների օրենքով ու սովորություններով, այլ հեթանոսական զայրույթով՝ տառապանքներ և սպառնալիքներ խոստանալով, այս ձևով.

«Օսման՝ միակ Աստծու ողորմությամբ և օգնականությամբ իմ մարգարէի՝ կայսր ամենայն Տաճկաստանի, թագավորաց թագավոր և իշխանաց իշխան, գերդաստանով և զարմով կարող և բարձրատոհմիկ՝ [սերված] Օսման Առաջինի⁴⁴ ծառի արմատից, հրամանատու և տեր բոլոր ազգերի՝ եբրայեցիների, արաբացիների, եթովպացիների, մակեդոնացիների, Հայկական Միջագետքի⁴⁵, Կիլիկիացիների, քանանացիների, ամորիացիների, պաղեստինացիների, քաղդէացիների⁴⁶ և շատ ուրիշների: Հաստատություն և խաղաղություն մոսուլմանական հավատին, որը դարձավ Մահմէդի գերեզմանի անվախճան պահապանը, համայն քրիստոնյաների ցիրուցան անողն ու զայթակողը, ներհակների հերքողն ու եղծողը, բովանդակ ազգերի ահարկուն ու զարհուրեցնողը:

Եվ այժմ քեզ եմ ասում՝ լեհաց թագավոր Ջիգմունդին, և ամենքին, ովքեր քո [իշխանության] ներքո եմ, որ իմացանք ձեր անմիաբանությունն ու տմարդությունը մեր դեմ և հույժ բարկացանք. և արդ պատրաստ եղեք, քանզի ահա ելնելու-գալու եմ ձեզ վրա և այդ երկիրը, որում բնակվում եք դուք, պիտի հրի մատնեմ, ձեր եկեղեցիները՝ ավարի ենթարկեմ և խաչափայտ կոչվածը պիտի գետին տապալեմ, ձեր քահանաների պարանոցներին ծառայության լուծ պիտի դնեմ, բոլորին պիտի գերի տանեմ իմ ազգի համար, ինչպես և իմ նախնիներն ուրիշ քրիստոնյաների հետ վարվեցին, և ապա տեսնեմ, թե ինչպե՞ս կկարողանաք ազատվել իմ ձեռքից, եթե նախ չգաք հնազանդվեք ինձ»:

(39)

Ձայլ և բազում ևս նման սոցին գրէ բանս հրա-
ժեշտս և անպատշաճաւորս:

Ձոր լուեալ հանձարեղ և մեծախորհուրդ թագաւորն
Ջիկմունդ՝ զարմացաւ յոյժ ընդ լրբութիւն առն այնպիս-
ւոյ, և ապա յդէ խոնարհաբար պատասխանիս առ նա,
քանզի ամենայն չար խորհուրդք ի խոնարհութենէ
սպառին, ըստ խրատու հարցն, և այս ոչ եթէ առ երկիւղի
անօրինացն, այլ զի արդար էր և երկնչէր յԱստուծոյ,
վասն այն կամէր իմաստութեամբ շիջուցանել զաղտեղի
խորհուրդ հպարտացեալ գոռոզին, և դադարեցուցանել
զանչափ հոսմունսն արեան անպարտ և անմեղ արանց,
և գրէ այսպէս.

«Ո՛վ ինքնակալ և հզօր արքայդ Օսման, ոչ է ար-
ժան մեծամեծաց և վեհազնեայ արանց զանախորժս
միմեանց գրել ծանուցումն, և դու ի քումմէ գերակա-
տար բարձրութենէդ զհա՞րդ համարձակեցար զայսպիսի
անյարմարս և յանդուգս խօսել, որ ոչ էր քեզ անկ. և
արդ տեղեկացիր և տես, զի բաւական է քեզ զոր ըմ-
բռնեալ ունիս զայդքան մեծութիւնդ ազգաց բազմաց.
և այժմ զգոյշ լեր յայտյանդիման խրոխտանացդ, և զի-
տեա հաւաստեալ, զի մեք ի սնոտի սաստմանէ քումմէ
ոչ զանգիտեմք, միայն գերդմունսն հարցն մերոց, զոր
աւանդեալ յանձնեցին մեզ, ոչ կամիմք շփոթել վասն
կարևոր իրաց անցաւորիս, և պահեմք հաստատուն
մինչև ցայսօր անանցաբար. սոյնպէս և դու ի քէն ընտ-
րեա զարժանն, ապա թէ ոչ, զոր հանդերձեալդ ես առ-
նել՝ արա՛ վաղվադակի. բայց զոր ինչ և գտանիցես ի
մէնջ՝ զայն խնդութեամբ ընկալջիր. յայսմիտէ մեք
անպարտ եմք յայդմանէ օգտի վրդովմանցդ, արիւն ձեր
ի գլուխ ձեր եղիցի»:

Աստ ժԲ ոտանաւոր կայր պատմաբար:

Ուրիշ և այսպիսի ավելի շատ խոսքեր ևս գրեց՝
անթույլատրելի և անպատշաճ:

Այս լսելով՝ հանձարեղ և լայնախոհ Ջիզմունդ
թագավորը հույժ զարմացաւ այդ մարդու լկտիության
վրա, ապա համեստորեն հղեց նրան այս պատաս-
խանը, քանզի ըստ հայրերի խրատի՝ խոնարհությունից
բոլոր չար մտքերը խափանվում են, բայց սա [արեց]
ոչ թե անօրենների երկյուղից, այլ քանզի արդար էր և
երկնչում էր Աստուծոց, այդ պատճառով էր կամենում
իմաստնությամբ շիջել հպարտացալ գոռոզի զագրելի
մտադրությունը և դադարեցնել տարապարտ ու անմեղ
մարդկանց արյան անչափ հեղումը, և գրեց այսպես.

«Ո՛վ ինքնակալ և հզօր արքադ Օսման, մեծամե-
ծերին և ազնվագարմ այրերին անվայել է միմյանց գրել
անախորժ խոսքեր, բայց դու քո գերակատար բարձ-
րությունից ինչպե՞ս համարձակվեցիր այսպիսի ան-
պատշաճ և հանդուգն խոսքեր ասել, որը քեզ վայել չէր.
արդ, իմացիր և տես, որ քեզ բավական է, որ բռնագրավել
ես բազմաթիվ ազգերի այդքան հարստությունը և այժմ
զգուշացիր բացահայտ խրոխտանքներից ու հաստատ
իմացիր, որ մենք քո դատարկ ցասումից չենք վախե-
նում. լոկ մեր հայրերի երդումները, որ ավանդեցին մեզ,
չենք կամենում դրժել հանուն այս անցավոր չար գոր-
ծերի և հար ու հաստատուն պահում ենք մինչև այսօր,
այսպես էլ դու ինքդ ընտրիր արժանին, ապա թե ոչ, ինչ
պատրաստվում ես անել, իսկույն արա, բայց ինչ էլ որ
կստանաս մեզնից, խնդությամբ ընդունիր այն. սրանից
հետո մենք մեղք չունենք այդ վրդովմունքիդ համար.
թող ձեր արյունը ձեր գլխին թափվի»⁴⁷:

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՅ ՕՍՄԱՆԱՅ
ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԶՕՐՍ ԻՐ, ԵՒ ԳԱԼՈՅՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի
ԳԵՏՆ ԹՈՒՆԱՅԻ

Յայնժամ իբրև ընթերցաւ գիմաստութեամբ պատասխանին արքային Իլախաց, երկրորդ Նաբուգոդոնոսորն Օսման գայրանայ յոյժ լի տրտմագին ցասմամբ առաւել քան զառաջինն, կոչէ առ ինքն զմեծամեծս և զնախարարս իւր, զպետս և զգաւառակալս, զգօրս և զգօրագլուխս, զդռնապետս և զգօրականս⁴⁸, և ասէ ցնոսա ցասմամբ. Երթայք հանդերձեցէք ինձ այսր վաղվադակի զամենայն սպառազինութիւնս մարտից, զի ահա կամիմ ելանել ի վերայ ապստամբ բնակչաց աշխարհին Իլախաց, զի զամենայն զգօրութիւն նոցա խորտակեալ բարձից յերկրէ:

Իբրև լուաւ զայս ոմն խորհրդականացն իւրոց, որ նախնին ամենեցուն, կոչեցեալն միւֆտի⁴⁹, յառաջ մատուցեալ մեծաւ երկիւղիւ և ասէ. Ո՛ղջ լեր, ո՛վ ամենամեծ և անյաղթելի կայսր. եթէ եգիտ ծառայ քո շնորհս այսօր առաջի արքայիդ խօսել բանս սակաւս, և արդ՝ զի՞նչ փոյթ է քոյին անկարօտ մեծութեանդ այդպիսի հակառակմունք աղմկաց և անօգուտ կորստենէ արանց մերոց և օտարաց. միթէ ո՞չ ունիս բաւականապէս ընդ լծով ծառայութեան այնչափ ազգ և ազինս. զայլս և այլ բազում բանս ողորդականս ասէր նմա. և նա ոչինչ օգտեալ այնքան խօսից առն այնորիկ, այլ խոժոռեալ զերեսս իւր անգոսնելով զնա և ասէ. Ի բաց գնա յինէն, ո՛վ դու զառածեալ ալևոր, և այլ մի՛ երեւեսցիս առաջի աչաց իմոց, ապա թէ ոչ ահաւասիկ առաքեցից զքեզ ի մետաղն՝ որ ոչ ելանիցես անտի մինչև յօր մահուան քո: Եւ զնաց այրն լի տրտմութեամբ յանդիմանեալ || ի նմանէ, և յայսմիտէ ոչ ևս կարէր համարձակիլ ոք կամ իշխել յիշել ինչ վասն այնպիսի իրաց:

Ապա յետ այսորիկ արծակէ զբազումս ի դռնապանաց⁵⁰ և ի ծառայից իւրոց՝ բարձր հրամանաւ ի կայս և

ՕՍՄԱՆԻ՝ ԻՐ ԲՈՒՆՈՐ ԶՈՐՔԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ
ԵՎ ՄԻՆՉԵՎ ԴԱՆՈՒԲ ԳԵՏ ԳԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այնժամ, երբ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր⁵¹ Օսմանն ընթերցեց լեհաց արքայի իմաստուն պատասխանը, խիստ զայրացաւ՝ լի տրտմագին ցասմամբ ավելի, քան առաջ, կանչեց իր մոտ իր մեծամեծերին ու նախարարներին, իշխաններին ու գավառապետներին, զորքերին ու զորապետներին, բարապաններին ու զորականներին և ցասմամբ ասաց նրանց. «Գնացեք պատրաստեցե՛ք ինձ համար մարտական ողջ սպառազինությունը, քանզի ահա կամենում եմ ելնել լեհաց աշխարհի ապստամբ բնակիչների վրա, որպեսզի նրանց ողջ զորությունը խորտակելով՝ վերացնեմ երկրի երեսից»:

Երբ այս լսեց նրա խորհրդականներից մեկը՝ մյուֆթի կոչվածը, որ բոլորից տարեցն էր, մեծ երկյուղով առաջ եկավ և ասաց. «Ո՛ղջ եղիր, ո՛վ ամենագոր և անհաղթ կայսր, եթե քո ծառան շնորհ գտաւ այսօր արքայիդ առջև սակավ-ինչ բաներ խոսելու. և արդ, քո կատարյալ մեծությանն ի՞նչ պետք են այդպիսի աղմկալի կռիվները և մեր ու օտար մարդկանց անտեղի կորուստը. մի՞թե ծառայության լծի տակ չունես այդչափ ազգ ու ազգություններ». ուրիշ և շատ այլ թախանձական խոսքեր ասաց նրան, բայց նա այդ մարդու այդքան խոսքերից ոչ մի օգուտ չբաղեց, այլ խոժոռելով իր դեմքը՝ քամահրեց նրան և ասաց. «Հեռո՛ւ գնա ինձնից, ո՛վ դու ցնդած ալևոր, և էլ չերևաս իմ աչքին, ապա թե ոչ, ահա կուղարկեմ քեզ բանտ, որ չելնես այնտեղից մինչև քո մահվան օրը»: Եվ այդ մարդը, հանդիմանվելով նրա կողմից, տխրալիկ հեռացաւ և դրանից հետո այլևս որևէ մեկը չէր կարողանում համարձակվել կամ փորձել հիշել ինչ-որ բան այդ բաների մասին:

Ապա սրանից հետո իր բարապաններից և ծառաներից շատերին սաստիկ հրամանով ուղարկեց իր ընդարձակ աշխարհի բնակավայրերը և

ի կոյս կողմանս և յօլորտս տիեզերաց երկարածիզ աշխարհին իւրոյ առ հեռաբնակ գօրսն իւր, քարոզել և ասել. Այս ինչ յայտնի լիցի ձեզ ամենեցուն՝ որք էք⁵² առկայացեալք հնազանդութեամբ ընդ իշխանութեամբ մերոյ. կամ եղև իմում թագաւորութեանս, զի ամենեքին փութապէս ընթացիւք յառաջեսցիք ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս՝ առանց ընդդիմութեան և հակառակելոյ:

Եւ ժողովեցան առ նա յաւուրսն այնոսիկ անթիւ բազութիւն ժողովորոց յոյժ յոյժ ոչ միայն հազարապետաց և գաւառապետաց հանդերձ հեծելագունդ զինուորաց, այլ և ռամկաց և շինականաց, քաղաքականաց և գեղջկաց, որք և առհասարակ ժամանեցին անդ իբրև զմրրիկ յօդոյ, կամ որպէս զերամս ճայեկից:

Եւ իբրև ետես կատարեալ զամենայն կամս իւր Օսման, ապա հրամայէ բանալ զամենայն տունս գանձուց և զինուց, և պատրաստէ զբովանդակ կահս պատերազմաց, զգէնս և զասպարս, և բազում ջոկս ուղտուց և զոմշուց, զի կրիցեն զգարհուրեցուցիչ գէնսն՝ որ թոփ⁵³ և թֆանկ⁵⁴ կոչեն, և զանթիւ զանծս ոսկւոյ և արծաթոյ, զկերակուրս և զըմպելիս, և ո՞վ կարէ ճառել զբազմութիւն զօրացն անհաւատից:

Յայնժամ յարուցեալ զայ մեծաւ զօրութեամբ և աներկիւղ դիմօք մինչև ահարկու գետն՝ որ կոչի Թունա⁵⁵, և զոր ի ճանապարհին և ի վերայ ջուրցն՝ թէ որպիսի՞ կամուրջս հնարեցին, այժմ երկարել ոչ կամիմ⁵⁶, այլ զայն ի ծանօթութիւն լաւագոյն մտաց քննողիցն առնեն ապաստան, զիտելով զասացեալն, եթէ առաւելութիւն բանից պատերազմող է լսելեաց:

Ճայրամասերն ու անեզր ոլորտները՝ իր հեռաբնակ գորքերի մոտ՝ քարոզելու և ասելու. «Թող այս բանը հայտնի լինի ձեզ ամենքիդ, ովքեր հնազանդութեամբ գտնվում եք մեր իշխանության ներքո. իմ՝ թագավորիս կամքն է, որ ամենքդ առանց ընդդիմության և հակառակվելու արագ ընթացքով շարժվեք դեպի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս»:

Եվ այդ օրերին նրա մոտ հավաքվեց մարդկանց շատ մեծ բազմություն ոչ միայն հազարապետերի ու գավառապետերի՝ հեծելագունդ զինվորներով հանդերձ, այլև ռամիկների և շինականների, քաղաքաբնականների և գեղջուկների, ովքեր էլ միանգամայն ժամանեցին այնտեղ իբրև մրրիկը օդից կամ որպէս ճայեկների երամներ:

Երբ Օսմանը տեսավ իր ողջ կամքը կատարված, հրամայեց բացել իր բոլոր զանձատներն ու զինանոցները և պատրաստեց պատերազմական բոլոր անհրաժեշտ բաները՝ և՛ զենքերն ու ասպարները, և՛ ուղտերամակներն ու զոմեշների բազմաթիվ նախիրները, որպէսզի փոխադրեն զարհուրելի զենքերը, որ թոփ ու թվանքներ են կոչում, և՛ արծաթի ու ոսկու անթիվ գանձերը, և՛ ուտելիքն ու ըմպելիքը: Եվ ո՞վ կարող է նկարագրել անհավատների զորքերի բազմությունը:

Այնժամ մեծ գորությամբ և աներկյուղ տեսքով ելավ եկավ մինչև այն ահարկու գետը, որ կոչվում է Դանուբ, իսկ այն, թե ճանապարհին և գետերի վրա ինչպիսի կամուրջներ կառուցեցին, այժմ երկարաբանել չեն կամենում, այլ դա թողնում են որպէս լավագոյն տեղեկություն հետաքրքրվողներին՝ իմանալով այն ասացվածքը, թե խոսքերի առատությունը թշնամի է լսելիքին:

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ ԻՆԱԽԱՑ ԽՈԹԻՆՈՒ

Իսկ բարեպաշտ արքայն Զիկմունդ՝ իբրև ետես թէ ոչ այլազունեաց զբարս իւր անիրաւն Օսման, այլ ըստ նմանութեան ազգաց իժից և քարբից մերծեալ է ի տարածանել զմահաբեր թոյնս իւր ի թիկունս անմեղաց, յայնժամ յերեսներորդ չորրորդ ամի թագաւորութեանն իւրում, որ լեալ էր յառաջին տէրութենէն Իլխաց հազար եօթանասուն և մի ամ, առնէ աշխարհաժողով մեծ բազմայոյով և տիեզերակոյտ քրիստոնէից գահաւորաց և տոհմակալաց, տէրանց և գաւառապետաց, հոգևորականաց և մարմնականաց, հրամայողաց և հնազանդելոց, ի թագաւորանիստ քաղաքն Վարշով⁵⁷, և հրամայէ բերել զնամակն Օսմանին և ընթեռնուլ ի լուր ամենեցուն, և սկսաւ խօսիլ բանս մխիթարականս ի սիրտ իշխանացն, և քաջալերէ զնոսա ասելով.

«Ո՛վ տեսարքդ Իլախաց և հաւատարիմ սիրելիք իմ, այս բանք նման են Սենեքերիմայ արքային Ասորեստանայց, զոր գրեաց երբեմն առ Եգէկիա, նախատանօք նախատել զԱստուած կենդանին, և խոստանայր դնել պարան ի պարիսպն Երուսաղէմի և քաշել տանել ի Բաբելոն:

Եւ այժմ դուք՝ փառաւոր որդիքդ արքունի և ժառանգք հայրենեաց, յիշեցէք զգերահռչակ համբաւ գովելի գործոց նախնեացն ձերոց, թէ որքան զօրութիւնս, քանի քաջութիւնս, քանի յաղթութիւնս ընկալան ընդդէմ բազմագոյն ներհակաց օտար և ընտանի թշնամեաց՝ երբեմն ընդ Գրիժագաց⁵⁸ և երբեմն Շուետաց, երբեմն Սարակինոսաց և երբեմն Նետողաց⁵⁹, և ստացան իրեանց անուն յաւիտենական և անջնջելի կտակ, որ մինչև ցայոր յայտնապէս փայլին անմոռանալի յիշատակաւ: || Արդ՝ նոյնպէս և դուք այսօր իբրև զորդիս հարազատս, հետևելով զհետ բարիքը շաւղաց նոցին զօրացարուք Տէրամբ և մի՛ երկնջիցիք ի բազմութենէ հեթանոս-

ԼԵՀԱՑ ԶՈՐԱՎԱՐԻ՝ ԽՈՏԻՆ ԳՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Իսկ բարեպաշտ Զիզմունդ արքան երբ տեսավ, որ այն անիրավ Օսմանը չփոխեց իր բարքը, այլ օժազգի իժերի և քարբերի⁶⁰ նմանությամբ մոտեցել է՝ իր մահաբեր թույնը տարածելու անմեղների թիկունքի մեջ, այնժամ իր տիրապետության երեսունչորսերորդ տարում⁶¹, որը լեհաց թագավորության սկզբից կազմում է հազար յոթանասունմեկ տարի⁶², թագավորանիստ Վարշով քաղաքում բազմաշատ և տիեզերասիրտ քրիստոնյաների՝ գահավորների⁶³ և տոհմապետերի, իշխանների և գավառապետերի, հոգևորականների և աշխարհականների, հրամայողների և հնազանդողների մեծ համաժողով արեց, հրամայեց բերել Օսմանի նամակը և ընթերցել ի լուր ամենքին, սկսեց խոսել մխիթարական բաներ իշխանների սրտով, և քաջալերում էր նրանց՝ ասելով.

«Ո՛վ տիարք լեհաց և իմ սիրելի հավատարիմներ, այս խոսքերը նման են Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի [խոսքերին], որ ինչ-որ ժամանակ գրեց Եգէկիային⁶⁴՝ խստագոյնս նախատելու կենդանի Աստծուն, և խոստանում էր պարան դնել Երուսաղէմի պարսպին ու քարշել-տանել Բաբելոն⁶⁵:

Այժմ դուք՝ արքունի փառավոր զավակներ և հայրենյաց ժառանգներ, իիշեցէ՛ք ձեր նախնիների գովելի գործերի մեծահռչակ համբավը, թե որքան հզորություն և որչափ քաջություն ցուցաբերեցին և ինչքան հաղթանակներ տարան բազմաթիվ ներհակ արտաքին և ներքին թշնամիների դէմ, երբեմն՝ խաչակիրների դէմ, երբեմն՝ շվեդների⁶⁶, երբեմն՝ սարակինոսների և երբեմն՝ թաթար-մոնղոլների, և իրենց համար վաստակեցին հավիտենական անուն և անջնջելի ավանդ, որ մինչ այսօր հայտնապէս փայլում են անմոռանալի հիշատակով: Արդ, այսօր դուք նույնպէս, որպէս հարազատ զավակներ, հետևելով նրանց բարի շավիղներին, զօրացե՛ք Տիրոջով և մի՛ երկնջեք հեթանոս-

սաց, զի ամենեքին իբրև զկաթիլ մի ի դուլէ են, և որպէս զմէտ մի ի կշռոց՝ յաչս Տեառն, և ոչ ոք ի հողեղինաց ապաւինելոց ի զօրութիւն իւր՝ կարող լիցի առնել ինչ, եթէ ոչ Աստուծով դատեալ ընտրեսցի, մանաւանդ եթէ ուխտադրուծ և պատուիրանազանց ևս իցէ. քանզի Տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, տայ շնորհս խոնարհաց»:

Իբրև լուան գբանս զայսոսիկ ամենայն բազմութիւն զօրացն, աղաղակեցին առ հասարակ իւրաքանչիւր ի նոցանէ և ասեն. «Ողջ լեր, թագաւոր անյաղթելի, մեք ամենեքեան պատրաստ ենք ի մեռանել վասն անուան Քրիստոսի և ի պահպանութիւն հայրենեաց մերոց և եկեղեցւոյ սրբոյ, այլ և ոչ ևս այլոց ազգաց կամ թագաւորաց կարօտինք օժանդակութեան, մինչև ոչ նախ զփործ առեալ ծանիցուք անգամ մի և երկուս զզօրութիւն բարբարոսացն:

Արդ՝ եթէ կամ իցէ քում թագաւորութեանդ վեհագունայ, առաքեսցիք նախ զմեծ իշխանն մեր զհեթման Լիթեսքին զկոչեցեալն Գարուլ Խոտքեկի⁶⁷, զի երթեալ ընդ սահմանս Պուղտանաց պատրաստեսցէ մեզ տեղի ըստ պիտոյից պատերազմաց, մինչ չև եկեալ իցեն անօրէն զօրքն Տաճկաց»:

Եւ էր Խոտքեկին այն՝ այր ճարտար և հզոր բանիւ և արդեամբք, վայելուչ հասակաւ և գեղեցիկ պատկերօք, լցեալ ամենայն իմաստութեամբ և շնորհօքն Աստուծոյ, սնեալ և վարժեալ ի մանկութենէ ամենայն մրցական արիութեամբ ամս ԾԵ, մանաւանդ ի Մոսկով և յԱլամանս և ի Ֆլանտ և ի Մաճառս, որ ոչ սակաւ յաղթութիւնս մարտից ցուցանէր առաւել քաջութեամբն իւրով և ի պարտութիւն մատնէր զամենեսին:

Եւ իբրև հաճոյ թուեցաւ այս թագաւորին և ընդհանուր ժողովոյն, յայնժամ ետուն նմա զպատիւ սպարապետութեան և հաստատեն զզօրագլուխ ի վերայ համօրէն աշխարհին Իլախաց⁶⁸. և ապա ետուն ի ծեռսն նորա զօրս հեծելագունդ զինուորաց արս իբրև երեսուն

(44)

ների բազմությունից, քանզի ամենքը Տիրոջ աչքում որպէս դուլի մի կաթիլ ջուր են և որպէս կշռքի մի մետ⁶⁹, և սեփական ուժին ապավինած հողեղեններից ոչ ոք չի կարողանա ինչ-որ բան անել, եթէ ոչ, ապա Աստուծու կողմից կպատժվի, մանաւանդ եթէ ուխտադրուծ և պատվիրանազանց էլ լինի, քանզի Տերը ամբարտաւաններին հակառակ է և շնորհներ է տալիս խոնարհներին»:

Երբ զորքերի ողջ բազմությունը լսեց այս խոսքերը, նրանք բոլորը միահամուռ աղաղակեցին և ասացին. «Ողջ եղիր, անհաղթ թագավոր, մենք ամենքս պատրաստ ենք մեռնելու Քրիստոսի անվան և մեր հայրենիքի ու մեր սուրբ եկեղեցւոյ պահպանության համար, այլև կարիք չունենք նաև ուրիշ ազգերի և թագավորների օժանդակության, մինչև որ նախ մեկ-երկու անգամ փործենք իմանալ այդ բարբարոսների զօրությունը:

Արդ, եթէ քեզ՝ վեհագույն թագավորիդ կամ է, նախ մեր մեծ իշխանին՝ Կարոլ Խոդկեկի անունով Լիտվական հետմանին ուղարկեսցէք, որ գնա Մոլդավիայի⁷⁰ սահմանների մոտ մեզ համար պատերազմներին հարկավոր տեղ պատրաստի, նախքան տաճիկների անօրեն զորքերը եկած լինեն»:

Այդ Խոդկեկիչը ճարտար և խոսքով ու ունեցվածքով հզոր այր էր, վայելչահասակ, գեղեցկապատկեր, լի ամենայն իմաստնությամբ և Աստծո շնորհներով, մանկությունից հիսունհինգ տարի դաստիարակված և վարժված ամենայն մարտական ամեն մի արիությամբ, հատկապէս՝ Մոսկովում⁷¹, Գերմանիայում, Ֆլանդրիայում⁷² և Հունգարիայում: Առավելապէս իր քաջությամբ նա մարտական քիչ հաղթանակներ չտարավ և պարտության մատնեց բոլորին:

Եվ երբ այս հաճո թվաց թագավորին ու ընդհանուր ժողովին, այնժամ Խոդկեկիչին տվեցին սպարապետության պաշտոնը և հաստատեցին լեհաց ողջ աշխարհի զորագլուխ, ապա նրա ծեռքը հանձնեցին հեծյալ զինվորների գնդերը՝ շուրջ երեսուն

(44)

հազար, որ և նա յառաջընթաց փութութեամբ եկն վաղ-վաղակի և եհաս յերկիրն Օլախաց⁷³ ի գիւղաքաղաքն Խոթին՝ յուլիսի Ժ, օրն երեքշաբթի⁷⁴ [=10/20 յուլ.], և անդ գտանէ տեղիս պատշաճաւորս առ ափն գետոյն, որ Նիստ[ը]⁷⁵ կոչեն:

Եւ ապա բազմահնար հանճարիւք հաստատէ զբանակն ի բարձրավանդակ և անմատչելի տեղուոջ, ըստ նմանութեան տէրունական առակին, որ ասէ թէ՝ Փորեաց և խորեաց, և եդ հիմն ի վերայ վիմի. ի յառնել հեղեղաց՝ բաղխեաց գետն գտունն և ոչ կարաց շարժել զնա, քանզի ի վերայ վիմի հաստատեալ էր⁷⁶:

Նոյնպէս և զբերդն Խոթինու ի մէջ առեալ ընդ գլուխ բանակին, այսինքն, թապորին կամ օպոզին, և մտեալ բնակէր անդ ամենայն քաջօքն, ոչ բազում աւուրս մնալով գալստեան արքային և տեառն իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԱՐՔԱՅՈՐԴՈՅՆ Ի ԲԱՆԱԿՆ,
ԵՎ ՎԱՍՆ ԳԱԼՍԵԱՆ ԽԱԶԱՆԱՅՆ

Բայց զի խոհեմն այն և արին քան գյուլվս ի թագաւորացն՝ քրիստոսասէր արքայն Զիկմունդ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ մինչդեռ պարապէր ի հոգս այլոց հարկաւոր պիտոյից աշխարհին իւրոյ, որ և այնր աղագաւ ոչ կարաց ընթանալ առժամայն, վասն որոյ նախ արձակէ անդ զդեռաբողբոջ գաւակն և զթագաժառանգ անդրանիկն իւր զբազմերանեան Վլատիսլաւ⁷⁷ հանդերձ մեծամեծ նախարարօք և իմաստնագոյն խորհրդակցօք իւրօք, յորս էր գերագոյնն Գազանովսքի⁷⁸ և զարմաւալին Վայիւր գլուխ Ալամանաց⁷⁹, և ունէր ընդ իւր արս իբրև երկոտասան հազար⁸⁰: Նա և այլ ևս յոլովից ազատագունդ հեծելոց և հետևակակոյտ զօրաց, որք փութաշաւիդ հետևմամբ դիմեցին ի մայրաքաղաքն Իւով⁸¹, պնդեալք զմիմեանս արիական նախանձու, և ճակատա-

(45)

հազար հոգի, և նա փութով առաջ խաղաց ու երեքշաբթի օրը [=10/20 հուլ.], անմիջապէս եկավ-հասավ Օլախաց երկիր՝ Խոտին գյուղաքաղաք, և այնտեղ գտավ [ճակատամարտի] հարմար տեղեր այն գետի ափին, որն անվանում են Նիստոր:

Ապա բազմահնար հմտությամբ բանակը տեղակայեց բարձր և անմատչելի տեղում, տերունական առակի նմանությամբ, որն ասում է. «Փորեց, խորացրեց և հիմքը ժայռի վրա դրեց. երբ հեղեղները բարձրացան, գետը հորձանքով հարվածեց տանը, բայց չկարողացավ շարժել այն, քանզի քարաժայռի վրա էր կառուցված»:

Այսպես և [նա] գլխավոր բանակի, այսինքն՝ թապորի կամ օբոզի⁸² հետ շրջափակեց Խոտինի բերդը և իր բոլոր քաջերով մտավ նստեց այնտեղ՝ մի քանի օր սպասելով իր տեր արքայի գալուստին:

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՐՔԱՅՈՐԴՈՒ՝ ԲԱՆԱԿԱՏԵՂԻՆ ԳՆԱԼՈՒ
ԵՎ ԿԱԶԱԿՆԵՐԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բայց որովհետև շատ թագավորներից խոհեմն ու արին՝ քրիստոսասէր Զիգմունդ արքան, այն օրերին դեռ զբաղված էր իր աշխարհի այլ անհրաժեշտ պետքերը հոգալով և դրա համար չկարողացավ անմիջապէս ճանապարհ ընկնել, այդ պատճառով նախ իր դեռաբողբոջ զավակին և անդրանիկ թագաժառանգին՝ երանավետ Վլադիսլավին, ուղարկեց այնտեղ՝ մեծամեծ նախարարներով և ամենախորագետ խորհրդատուներով հանդերձ, որոնց մեջ էին գերագոյնն Կազանովսկին և սքանչելի Վայերը՝ գերմանացիների զորագլուխը. և [թագաժառանգն] իր հետ ուներ շուրջ տասներկու հազար զինվոր: Նաև ուրիշ շատ իշխանական հեծյալ գնդեր և հետևակախիտ զորքեր ևս, ովքեր փութընթաց ճանապարհընկան և դիմեցին դեպի մայրաքաղաք Լվով՝ սրտապնդելով միմյանց սխրալի վրեժխնդրությամբ և մար-

(45)

մարտ քաջութեամբ, պարունակեալ ահարկու զինուր և պարփակեալ փայլակնացայտ պողոպատիկ զրահիւք, զարդարեալ || ոսկիակազմ երիվարօք և գեղեցկայարմար մեծածախ կառօք, և այլ բազմապատիկ և երփնագունակ զանազան հանդերձիւք ըստ որակութեան ծաղկանց գարնայնոյ, մինչ զի ափշեալ հիացուցանէր զաչս տեսողաց գեղեցկազարդ վայելչութիւն արանցն. զոր և իմում տրուալ նուաստութիւնս Յոհաննէս ներգնեալ ոգի անդ զօլով՝ ականատես եղէ սքանչելատեսիլ փառացն այնոցիկ:

Ապա յետ քանի մի աւուրց ել անտի և գնայր. իսկ բազմութիւն քաղաքակցացն արծակեալ զկնի մեծաւ շարժմամբ և առ հասարակ ընթանային՝ ուղարկել ըստ արժանեացն պատուով զամէնօրինեալն յԱստուծոյ զարքայորդին Վլատիսլաւ. և ապա յայնմ օրէ պատուիրեն արքունական և իշխանական հրամանաւ քարոզել առ ընդհանուր աշխարհս Իլախաց, զի ամենկիմբ դադարեցուցեն զպէսպէս ծայնս երաժշտականաց և նուագարանաց, քնարաց և թմբկաց, տաւից և ամենայն ազգաց արուեստականաց, մինչև վերացի ցասումն յերկրէ:

Եւ եղև իբրև լռեաց ամենայն անպատշաճ և սնուտի խրախճանութիւնն, յայնժամ դիմեցին առ հասարակ ազգ և ազինք յիւրաքանչիւր յեկեղեցիս մեծաւ յուսով կարդալ առ Տէր և կոչել յօգնութիւն ի նեղութեան, և այնքան առաւելան ի նոյն, մինչ զի ի գիշերի և ի տունջեան ոչ դադարէին երբեք հնչմունք զանգակաց, ծայնք աղաղակաց, երգ[ք] հայցուածոց, պաղատանք աղօթից, մատուցմունք պատարագաց, լուցմունք լապտերաց, զենմունք զուարակաց՝ ի քաղաքս, ի գետոս, ի վանս, յանապատս և յամենայն շէնս մինչև ի [յ]օր վերջոյ պատերազմին:

Իսկ արքայորդին Վլատիսլաւ յետ վեց աւուր հասանէ ի յաստուածապահ քաղաքն մեր Կամենից⁸³, և գիշեր մի օթևանեցաւ ի կլայն, և ապա ի վաղիւն իշխան քաղաքին և ամենայն ժողովուրդն, ևս առաւել ազգս Հա-

տական քաջութեամբ՝ զոտևորված ահարկու զենքերով և պարփակված պողպատյա փայլակնացայտ զրահներով, զարդարված ոսկեզարդ երիվարներով, գեղապատշաճ թանկարժեք կառքերով և այլ բազմաթիվ ու զույնզգույն զանազան հագուստներով՝ զարնանային ծաղիկների տպավորությամբ, մինչև որ այդ մարդկանց գեղեցկազարդ վայելչությունն ապշեցնում-հիացնում էր տեսնողներին, և այդ սքանչելատեսիլ փառքին նաև ես՝ անարգ Հովհաննէս հետին նվաստությունս, այնտեղ գտնվելով, ականատես եղա:

Ապա Աստծու կողմից ամենկին օրհնյալ արքայորդի Վլադիսլավը մի քանի օր հետո ելավ այնտեղից ու գնաց, և քաղաքացիների բազմությունը մեծ թափով շարժվեց նրա հետևից, և բոլորը գնում էին՝ ըստ արժանվույն պատվով ճանապարհելու [նրան]։ ապա այն օրվանից արքունական և իշխանական հրամանով պատվիրեցին քարոզել լեհաց ողջ աշխարհում, որ բոլորովին դադարեցնեն երաժիշտների և նվագարանների՝ քնարների և թմբուկների, տավիղների և ամեն տեսակ գործիքների բազմապիսի ծայները, մինչև երկրից վերանա [Աստծո] ցասումը:

Եվ երբ դադարեցին բոլոր անկարգ և դատարկ խրախճանքները, այնժամ բոլոր ազգ ու ազգությունները դիմեցին յուրաքանչյուրն իր եկեղեցի՝ մեծ հույսով ծայնելու առ Տեր և օգնության կանչելու նեղության պահին. և այնքան շատ տրվեցին այդ բանին, որ մինչև պատերազմի վերջին օրը գիշեր ու ցերեկ երբեք չդադարեցին զանգակների ղողանջները, աղաղակների ծայները, թախանձական երգերը, աղոթքների պաղատանքերը, պատարագների մատուցումը, լապտերների լուցանումը, [մատաղացու] կենդանիների զոհաբերումը քաղաքներում, գյուղերում, վանքերում, անապատներում և բոլոր շենքերում:

Իսկ արքայորդի Վլադիսլավը վեց օր հետո հասավ մեր աստվածապահ քաղաքը՝ Կամենից⁸⁴, և մի գիշեր օթևանեց ամրոցում⁸⁵: Ապա հաջորդ օրը քաղաքի իշխանը և ողջ ժողովուրդը, առավել ևս ազգս հա-

յոց մեծաւ պատրաստութեամբ ուղարկեցին զնա մինչև ի բերդն Խոթինու, որ կէսօրեայ ճանապարհաւ իբրև մնաց, լուաւ զօրավարն Խոտքեկիչ, ել ընդ առաջ նորա ամենայն բազմութեամբ զօրօք, և յոյժ երկիւղածութեամբ և սիրով ողջագուրեալ զմիմեանս մտանն ի բանակն || օգոստոսի ԺԴ, օրն երեքշաբթի⁸⁶ [=14/24 օգոստ.]:

236բ

Եւ ապա ի միում աւուր չորեքշաբթոյ [=22 օգոստ./ 1 սեպտ.] գայ հասանէ զօրագլուխն Ռուսաց՝ անուանեալն Պորոտաւքա, և ընդ նմա ԽԵ հազար հեծեալս Խազախաց, որ կոչին Չափորոհցիք. և ի ճանապարհին հանդիպեալք զօրուն Թաթարաց և Տաճկաց, և արարին ընդ նոսա մեծ պատերազմունս զաւուրս ութ, մինչև սպանին զփաշայն Սիլիստրէի Հիւսէին անուն, և զայլս բազումս⁸⁷:

Իսկ անօրէնքն ոչինչ այսպիսի կարացին առնել, բայց միայն հազարապետի ունեմն՝ կոչեցեալ Սահայտաչնի վէրս ուժգինս հասուցին յոտսն, և զայն առանց վնասու. և զի չորս հազար Խազախ ի սոցանէ ուղարկեալ էր զօրավարն ի հեռագոյն տեղւոջ վասն աւարի, այնք ոչ ևս կարացին դառնալ, քանզի ի վերայ հասեալ անօրէն ազգն Տաճկաց, և անդ կոտորեցին զնոսա առ հասարակ, զոր յետոյ ամենայն զօրքն վրէժխնդիր եղեն ի վերայ Պորոտաւքային, որ և զայս յիւրում տեղւոջ գրեցից:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ՕՍՄԱՆԻՆ Ի ԽՈԹԻՆ, ԵՒ ԶԿՆԻ՝ ԹԱԹԱՐ ԽԱՆ[ԻՆ] [ԵՒ] ԽԱՆ-ԹԱՄՈՒՐԻՆ

Ապա ի ԻԳ աւուր օգոստոս ամսոյն [=23 օգոստ./ 2 սեպտ.] եկն եհաս ամբարիշտ արքայն Տաճկաց Օսման ի սահմանս Խոթինու, և ընդ նմա զօրք բազումք հե-

(47)

յոց մեծ պատրաստութեամբ ճանապարհեցին նրան մինչև Խոտինի բերդը: Երեքշաբթի օրը [=14/24 օգոստ.], երբ [արքայորդու հասնելուն] կեսօրյա ճանապարհի էր մնացել, զորավար Խոդկեկիչը տեղեկացաւ, զորքերի ողջ բազմութեամբ ելաւ նրան ընդառաջ, և հոյժ երկյուղածութեամբ ու սիրով միմյանց ողջագուրելով՝ մտան բերդ:

Ապա հաջորդ չորեքշաբթի օրը [=22 օգոստ./ 1 սեպտ.] եկաւ-հասաւ ռուսաց զորագլուխը՝ անունը Բորոդաւկա⁸⁸, և նրա հետ՝ քառասունհինգ հազար կազակ հեծյալներ, որ կոչվում են զապորոժցիներ. ճանապարհին [նրանք] հանդիպեցին թաթարների և տաճիկների զորքերի և նրանց դեմ ութ օր կատաղի մարտեր մղեցին, մինչև որ սպանեցին Սիլիստրիայի Հյուսէին անունով փաշային և ուրիշ շատերի:

Իսկ անօրէններն այսպիսի ոչ մի բան չկարողացան անել, այլ միայն Սահայտաչնի⁸⁹ անունով ոմն հազարապետի ուղբերին խոր վերքեր հասցրին, բայց այն՝ ոչ վտանգաւոր. և քանի որ զորավար [Բորոդաւկան] կազակներից 4.000 հոգու ուղարկել էր շատ հեռու տեղ՝ ավարառության, նրանք այլևս չկարողացան վերադառնալ, քանզի տաճիկների անօրէն ազգը վրա հասաւ, և նրանց այնտեղ իսպառ կոտորեցին, սակայն հետո կազակների ողջ զորքերը վրէժ լուծեցին [Բորոդաւկայից], բայց այս կգրեմ իր տեղում:

ԳԼՈՒԽ Զ

ՕՍՄԱՆԻ, ԱՊԱ ԹԱԹԱՐ ԽԱՆԻ ԵՎ ԹԱՄՈՒՐ ԽԱՆԻ՝ ԽՈՏԻՆ ԳԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ապա օգոստոս ամսի 23-րդ օրը [=23 օգոստ./ 2 սեպտ.] տաճիկների ամբարիշտ սուլթան Օսմանը եկաւ-հասաւ Խոտինի սահմանները, նրա հետ՝ անթիվ-անհամար հե-

(47)

ծեալք և հետևակք անթիւ և անհամար⁹⁰, որք էին առաւել քան զբազմութիւն քրիստոնէից տասնապատիկ յաւելուածովք, և իջևանեցաւ հանդէպ բանակին Իլախաց իբրև մղոնաւ մի հեռի, և սփռեալ տարածեցան ի վերայ երկրի ազգի ազգի վրանօք, մինչև առ հասարակ ծայրէ ի ծայր լցին գերեսս դաշտին. բերէին ընդ իւրեանս և գահագնատեսիլ թոփերս երեք հարիւր համարով⁹¹. իսկ ի մէջ այնոցիկ կային չորեքտասան առաւել || մեծամեծք, որք հազիւ կարէին տանել Լ. Լ. լուծք գոմշից, և այլք փոքրագոյնք քան զմիմեանս:

Եւ եղև իբրև դադարեցին ամենայն զօրք անհաւատիցն ի բանակն իւրեանց՝ նոյնժամայն սկսան հնչեցուցանել զփողսն և զթմբուկսն և զամենայն նուագարանս մարտից ի պատրաստութիւն ժողովրդոց, և այս ոչ հրամանաւ արքային իւրեանց, զի եթէ ոք կամեսցի՝ փորձեսցէ զանձն իւր ի հանդերձեալ գործն իւր:

Յայնժամ ելին ի Տաճկաց արք ժՌ, և առեալ զբազում թոփս ընդ ինքեանս գան մեծաւ բարկութեամբ ի վերայ քրիստոնէից, և սկսան հարկանել զբանակն. զայն տեսեալ զօրքն Իլախաց՝ ելին ընդդէմ նոցա արք հինգ հարիւր, և հանդիպեալք միմեանց սակաւ մարտակցութեամբ, բայց ոչ կատարեալ պատերազմաւ, այլ զի տեղեկացին զորպիսութենէ աղտեղի զօրացն մահմետականաց. և զի երեկոյացեալ էր ժամն, վաղվաղակի դադարեաց գործ պատերազմին:

Արդ՝ յայսմ սկսմունս խաղալեաց յերկոցունց կողմանց, նախ ի քրիստոնէից զօրաց արք քսան, իսկ անհաւատիցն երկոտասան միայն (անկան ի պատերազմին). և ապա յայնմիտէ ևս քան զևս գային և աւելուին զօրքն Տաճկաց, քանզի ի միւսում աւուր ուրբաթի [=24 օգոստ./3 սեպտ.] գայ հասանէ Խան-Գերի⁹² խանն Թաթարին, որ ունէր զօրս ՃԼՌ, և ընդ նմա ևս քան զինքն չարագոյն Խան-Թամուր մրգաւ նոյնպէս՝ ՉՌ արամբք,

(48)

ծյալ և հետևակ զորքեր, որոնք քրիստոնյաների զորքերից տասնապատիկ ավելի էին, դադար առաւ լեհաց բանակի հանդէպ՝ մոտավորապէս մեկ մղոն հեռու, և զորքերը տեսակ-տեսակ վրաններով սփռվեցին-տարածվեցին գետնին, մինչև առհասարակ ծայրեծայր լցին ողջ դաշտը. սփռվեցին-տարածվեցին իրենց հետ բերում էին նաև թվով երեք հարյուր ահագնատեսիլ թնդանոթներ, բայց նրանց մեջ կային տասնչորս առավել մեծերը, որոնք հազիվ էին կարողանում տանել գոմշնե-րի երեսուն-երեսուն զույգերը, իսկ մյուս թնդանոթները մեկը մեկից ավելի փոքր էին:

Երբ անհավատների բոլոր զորքերը դադար առան իրենց բանակատեղիում, իսկույն սկսեցին հնչեցնել փողերն ու թմբուկները և մարտական բոլոր նվագարանները, որպէսզի զորքերը պատրաստվեն. և սա՝ ոչ իրենց արքայի հրամանով, [այլ որպէսզի] ով կամենա, ստուգի իրեն իր անելիք գործի մեջ:

Այնժամ տաճիկների կողմից ելաւ 10.000 զինվոր. իրենց հետ վերցնելով բազմաթիւ թնդանոթներ՝ մեծ բարկությամբ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա և սկսեցին հարվածել բանակին. և այդ տեսնելով՝ լեհաց զորքերից հինգ հարյուր զինվոր ելաւ նրանց դէմ, և հանդիպեցին միմյանց կարճատև ընդհարումով, բայց ոչ կատարյալ ճակատամարտով, այլ որպէսզի տեղեկանան մահմեդականների զարշելի զորքերի որպիսության մասին. և քանզի երեկոյացել էր, մարտը շուտափույթ դադարեց:

Արդ, այս պատերազմի մեկնարկին երկու կողմերից էլ զոհեր եղան. նախ քրիստոնյաների զորքերից՝ քսան զինվոր, իսկ անհավատներից՝ տասներկուսը միայն [ընկան մարտում]. ապա դրանից հետո տաճիկների զորքերն էլի ու էլի էին գալիս և ավելանում, քանզի հաջորդ՝ ուրբաթ օրը [=24 օգոստ./3 սեպտ.] եկավ հասավ Խան-Քերին՝ թաթարների խանը, որն ուներ 130.000-անոց զորք, և նրա հետ՝ նրանից առավել չար միրգա Խան-Թամուրը նոյնպէս՝ 80.000-անոց զորքով.

(48)

և եկեալ իջևանեցան յետոյ բանակին Տաճկաց ի վերայ նոյն գետոյն, որ Նիստր կամ Թուռլա կոչեն, և տարածեալ ասպատակ ամենայն կողմանց՝ ըմբռնեցին զընթացս ճանապարհացն, զի մի՝ ոք կարասցէ տանել դարմանս քրիստոնէից, որ և զբազումս գտեալ ի ճանապարհին, որք կրէին թագաւորորդւոյն ռոճիկս, և երկուս կառս մեծամեծս աւելի պարութիւ ի պէտս թովից և թֆանկաց, և կալեալ զայն Թաթարացն տարան պարզև արքային իւրեանց, ուստի խնդութեամբ ընկալաւ և յոյժ շնորհակալ եղև նոցա: Յայնժամ հրամայեաց Օսմանն արուեստաւորացն իւրոց, զի փութապէս հաստատեսցեն կամուրջս ի վերայ գետոյն՝ վասն անցման լլ զօրացն, զոր մեծաւ ճարտարութեամբ և շտապով մինչև ցիինգ օրն պատրաստեցին յոյժ վայելուչ և ամրակառոյց. և ասեն թէ այլում ժամանակի ոչ ոք կարող էր շինել զամ մի ողջոյն, թէպէտ ի փայտից էր: Ապա յետոյ ոչ բազում աւուրց անցանէ անօրէն մրգան Խան-Թամուր յիսուն հազար արամբ ի յերկիրն Իլախաց մինչև ի Լուալին հնգետասան աւուր ճանապարհ, զբազում գաւառս և զանդաստանս խանձեալ ապականեաց սրով և հրով, և բազում աւարաւ և գերութեամբ դառնայր առ Օսման:

Եւ մինչդեռ անցանէր մօտ ի Կամենիցն՝ ժողովեալ բազում քաղաքակցաց և գեղջկաց, և չորս հարիւր այլ ևս Ալամանք, և ի վերայ հասեալ Թաթարին՝ զսակաւս կոտորեցին, և զաւարս և զգերիս բազումս ազատեալ մուծին ի քաղաքն, ընդ որ բարկացեալ անօրինացն այրեցին զՀայոց եկեղեցին, այսինքն զվանս Սրբոյ Լուսաւորչին, որ կառուցեալ կայ ոչինչ հեռի ի քաղաքէն, հանդերձ մերձակայ շինութեամբն. նոյնպէս և զՍուրբ Խաչին վերևն միայն, և ոչ զգմբեթն⁹³:

Ապա յայսմհետէ լսեցէք զամենայն համբաւս պատերազմաց, որք լինէին յաւուրսն յայնոսիկ:

եկան դիրքավորվեցին տաճիկների բանակի թիկունքին՝ նույն գետի ափին, որը կոչում են Դնեստր կամ Թուռլա, և ասպատակ սփռելով բոլոր կողմերում՝ փակեցին ճանապարհների երթևեկը, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա հոգ տանել քրիստոնյաներին. և ճանապարհին գտնելով շատերին, ովքեր արքայորդու համար ուտելիք էին տանում, և երկու շատ ավելի մեծ կառքեր՝ լեցուն վառողով՝ թնդանոթների ու հրացանների համար, թաթարները, դրանք բռնագրավելով, նվեր տարան իրենց սուլթանին, որը նա խնդությամբ ընդունեց և չափազանց շնորհակալ եղավ նրանց: Այնժամ Օսմանը հրամայեց իր արհեստավորներին, որ գետի վրա փութով կամուրջ կառուցեն՝ զորքերի անցնելու համար, և [նրանք] մեծ վարպետությամբ ու փութով մինչև հինգերորդ օրը կառուցեցին դրանք շատ հարմար և ամրակուռ. և ասում են, թե ուրիշ ժամանակ ոչ ոք չէր կարող մի ամբողջ տարում կառուցել, թեպետ փայտից էր: Ապա ոչ շատ օրեր հետո անօրեն միրգա Խան-Թամուրը 50.000 մարդկանցով մտավ լեհաց երկիր, մինչև Լյուբլին անցավ տասնհինգ օրվա ճանապարհ, բազմաթիվ զավառներն ու անդաստանները հրդեհելով՝ հրով ու սրով ապականեց և մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ Օսմանի մոտ:

Եվ մինչդեռ անցնում էր Կամենիցի մոտով, բազմաթիվ քաղաքացիներ ու գեղջուկներ ու նաև չորս հարյուր գերմանացի, հարձակվելով թաթարների վրա, քչերին կոտորեցին և ավարն ու բազմաթիվ գերիներին ազատելով՝ մտցրին քաղաք, որից բարկանալով՝ անօրեններն այրեցին հայկական եկեղեցին, այն է՝ Ս. Լուսավորչի վանքը, որը կառուցված էր քաղաքից ոչ հեռու, մերձակա շինությամբ հանդերձ, նույն ձևով և՝ Ս. Խաչի տանիքը միայն, բայց ոչ գմբեթը:

Ապա սրանից հետո լսեցեք բոլոր պատերազմական իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան այն օրերին:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՈՅ ԶՕՐԱՑՆ ՏԱԿԱՅ
Ի ՎԵՐԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ ԽԱԶԱՆԱՑ,
ԵՒ ԱՄՕԹԱԼԻՑ ԴԱՌՆԱԼՈՅՆ

Իսկ յաւուր շաբաթու, օգոստոսի ԻԵ [=25 օգոստ.
/4 սեպտ.], յարուցեալ զօրք բազում Տաճկաց գան մե-
ծաւ զօրութեամբ, և արծակին ի վերայ բանակին Լե-
հաց, յայն կողմ, ուր Խազախքն էին, և սկսան հարկանել
ի հրաբորբոք թոփից և ի թֆանկիցն մինչև ցիրիկունն,
բայց ո՛չ զոք կարացին վնասել, զի բազում զգուշութեամբ
ամրացեալք էին, և զթշնամիսն ի յերկիր թաւալէին. և զի
Խազախ ազգն այն շատիմաց և խորամանկ ևս են, վասն
այն ոչ առժամայն || ելին արտաքս, մինչև երեկոյացաւ
օրն, և ծանծրացան թշնամիքն ի յնթանալոյ զօրն հա-
նապազ յայս կոյս և յայն կոյս:

Իսկ յիննևտասներորդ ժամն միաբանեալ զօրք Խա-
զախացն ելին ախոյեան, և խաչակնքեալք զդէմս իւր-
եանց՝ սկսան հարկանել զայլազգիսն, մինչ զի ոչ ևս
կարացին ժուժկալել, այլ չոքան յետս փախստեամբ.
և նոքա զհետ մտեալ կոտորէին անխնայ յոյժ, զոր
անթիւ ասեն զանկեալ դիակունսն, որ ծածկեաց զերեսս
երկրի. և զի տարածամեալ էր օրն, դարձան մեծաւ
յաղթութեամբ, ժողովելով զառ և զաւար, և զերկու պատ-
ուական թոփսն քարշեալ բերէին զկնի իւրեանց. և
այսպիսի գործ քաջութեան ցուցին յաւուր յայնմիկ զօրքն
Խազախաց, մինչ զի ահ պատեաց զամենայն հեթանոսս,
որ և թագաւորն Օսման ևս հանդերձ նախարարօքն առ
յերկիրդի լեալ, ոչ սակաւ հոգայր և աւաղէր զկորուստ
անչափ պատուական արանցն մահմետականաց:

Իսկ ի կիրակէի և յերկուշաբթոջ աւուր [=26-27

ԳԼՈՒԽ Է

ՏԱԾԻԿՆԵՐԻ ԶՈՐՔԵՐԻ՝ ԿԱԶԱԿՆԵՐԻ
ԲԱՆԱԿԻ ՎՐԱ ՀԱՐԶԱԿԵԼՈՒ ԵՎ ԱՄՈԹԱՀԱՐ
ՓԱՆՇԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Շաբաթ օրը՝ [=25 օգոստ./4 սեպտ.], տաճիկների
բազում զորքեր մեծ ուժով ելան-եկան և հարձակվեցին
լեհաց բանակի վրա այն կողմում, որտեղ կազակներն
էին, և մինչև երեկո հրաբորբոք թնդանոթներից ու հրա-
ցաններից սկսեցին հարվածել, սակայն ոչ ոքի չկա-
րողացան վնասել, քանզի [կազակները] շատ զգու-
շությամբ դիրքավորվել էին և գետին էին տապալում
թշնամիներին. և քանի որ այդ կազակները բանիմաց ու
նաև խորամանկ ազգ են, այդ պատճառով իսկույն դուրս
չեկան, մինչև որ օրը երեկոյացավ, և թշնամիները հոգ-
նեցին ամբողջ օրն այս ու այն կողմ ընթանալուց:

Իսկ ժամը 19-ին կազակների զորքերը միաբան-
վելով ախոյան ելան և իրենց երեսները խաչակնքելով՝
սկսեցին հարվածել այլազգիներին, մինչև որ [սրանք]
այլևս չկարողացան տոկալ, այլ փախուստով նահան-
ջեցին, իսկ [կազակները] հետապնդելով՝ այնքան ան-
խղճաբար կոտորեցին [տաճիկներին], որ, ասում են,
ընկած դիակներն անթիվ էին և ծածկեցին երկրի երե-
սը. և քանզի օրը տարածամեալ էր, հավաքելով ավա-
րը՝ կազակները մեծ հաղթանակով վերադարձան
և երկու ընտիր թնդանոթ քարշեցին-բերեցին իրենց
հետևից. և այդ օրը կազակների զորքերն այսպիսի քա-
ջագործություն ցույց տվեցին, մինչև որ սարսափ պա-
տեց բոլոր հեթանոսներին, և սուլթան Օսմանը ևս,
նախարարներով հանդերձ վախեցած լինելով, քիչ չա-
վաղեց ու չողբաց բարձրաստիճան մահմետական այ-
րերի այնչափ կորուստը:

Իսկ կիրակի և երկուշաբթի օրերին [=26-27

օգոստ./5-6 սեպտ.] ոչ ևս համարձակեցան ելանել ի մարտ, վասն զի դեռ ևս ապաշաւէին զանցեալ աւուր ահագին կոտորուածն:

Յայնժամ Օսմանն լի եղև բարկութեամբ, և տայ կոչել առ ինքն զնախիշխանն, որ ենիչար-աղասի կոչի, և երկաթի կապանօք առաքէ ի բանտ, և զերկուս փաշայից՝ զմիոյն ասէ հատանել զգլուխն, և զմին աքսորէ ի պատուոյն, վասն զի սոքա խոստացեալ էին յառաջագոյն ի միում աւուր ջնջել և բառնալ զբանական Լեհաց, և այժմ, ասէ, յայսքան աւուրս ոչինչ օգտիք, այլ և զբազումս ի զօրաց իմոց կորուսիք ի ձեռն անմարդի Խազախաց⁹⁴. և աստ կատարի բան մարգարէին որ ասէ թէ՝ Արտաքուստ մանկակոտորս արասցէ զնոսա սուր, և ի ներքուստ շտեմարանաց նոցա, անդ է արհաւիրք ահից⁹⁵:

Ապա յետ երկուց աւուրց [=28 օգոստ./7 սեպտ.] ելանէ քսան հազար արամբք իշխանն Բաբելացոց Մուստաֆա փաշա⁹⁶ անուն և զայ նոյնպէս ի վերայ Խազախաց, բայց ի ծածուկ, զի մի՛ ոք գիտասցէ, և յանկարծակի արձակեցան ի վերայ հետևակազօրաց քրիստոնէիցն || որք պահէին զճանապարհն արտաքոյ դրան բանակին, մինչ զօրքն զճաշն ուտէին արք երկու հարիւր. որք իբրև տեսին զբազմութիւն անհաւատիցն՝ դարձան ի փախուստ, և անօրէնքն զհետ մտեալ սպանին ի սոցանէ զայր ոմն պատուական, որ էր հարիւրապետ⁹⁷, ընդ նմա այլ ևս յիսուն, բայց [զ]որ ծողն կրէր՝ կենդանի ըմբռնեալ տարան ընդ ինքեանս ի բանակն Տաճկաց, նոյնպէս և [զ] ծողն առին, որ թարգմանի տաճիկ լեզուաւ պայրախ⁹⁸: Ջայն լուեալ զօրքն Լեհաց ելին փութանակի յարտաքս, և մարտուցեալ ընդ անհաւատսն՝ փախստական արարին, կոտորելով ի նոցանէ զարս երեսուն կամ աւելի:

օգոստ./5-6 սեպտ.] [անհավատներն] այլևս չհամարձակվեցին մարտի ելնել, քանի որ դեռևս ափսոսում էին անցյալ օրվա սարսափելի կոտորածը:

Այնժամ Օսմանը լցվեց բարկությամբ և կանչել տվեց իր մոտ առաջին իշխանին, ով ենիչար-աղասի էր կոչվում, և երկաթե կապանքներով ուղարկեց բանտ, հրամայեց երկու փաշաներից մեկի գլուխը կտրել, իսկ մյուսին զրկեց աստիճանից, քանզի սրանք նախկինում խոստացել էին մեկ օրում ջնջել և վերացնել լեհաց բանակը, «բայց այժմ, – ասում է, – այսքան օրերի ընթացքում ոչ միայն օգուտ չտվեցիք, այլև տմարդի կազակների ձեռքով իմ զորքերից շատերին կորստյան մատնեցիք»։ և այստեղ կատարվում է մարգարեի խոսքը, որն ասում է. «Դրսից նրանց մանկակոտոր կանի սուրը, իսկ ներսից՝ երկյուղը»:

Ապա երկու օր հետո [=28 օգոստ./7 սեպտ.] քսան հազար զինվորով ելավ բաբելացիների իշխանը՝ Մուստաֆա փաշա անունով, և նույնպես շարժվեց կազակների վրա, սակայն ծածուկ, որպեսզի ոչ ոք չիմանա. [նրանք] հանկարծակի հարձակվեցին քրիստոնյաների՝ երկու հարյուր հետևակազորայինների վրա, ովքեր քաղաքի դարպասից դուրս հսկում էին ճանապարհը, մինչ զորքը ճաշում էր. երբ նրանք տեսան անհավատների բազմությունը, փախուստի դիմեցին, իսկ անօրենները հետապնդելով՝ նրանցից սպանեցին ոմն բարձրաստիճան զորականի, ով հարյուրապետ էր, նրա հետ՝ ուրիշ հիսուն [հոգու] ևս, իսկ ով կրում էր դրոշը, կենդանի բռնելով, իրենց հետ տարան տաճիկների բանակ, տարան նաև դրոշը, որ տաճիկերեն թարգմանվում է բայրախ: Այդ լսելով՝ լեհաց զորքերը փութով ելան դուրս և անհավատների դեմ մարտի բռնվելով՝ փախուստի մատնեցին՝ կոտորելով նրանցից երեսուն կամ ավելի մարդու:

ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՂԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՈՆ ՇԵՆԵԱՒՍՔԻՆ,
ԵՒ ԿՈՏՈՐԵԼՈՅ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱԶԳԱՅՆ ՏԱՃԿԻՆ

Ղարծեալ ի նմին աւուր [=28 օգոստ./7 սեպտ.] միաբանեալք անհաւատիցն, և գումարեալ անթիւ զօրք հեծելոց յօլովագոյն ազանց, և այլք մերկամարմինք, և հերարծակք իբրև զկանայս, և Արաբացիք, որք եկեալ էին ի Բաբելոնէ և յԵգիպտոսէ, աղաղակելով մեծաձայն՝ ԼՈ՛ւ, լՈ՛ւ, լՈ՛ւ⁹⁹, և այսպիսի ահարկու տեսեամբ և լրբագոյն դիմօք ուղի անկեալ գային մինչև ի դուռն բանակին, անդ ուր փոքր զօրավարն¹⁰⁰ էր Լեհաց. և ի միւս դրանէն մեծ հեթմանն¹⁰¹ Խոտքևիչ տեսեալ զգալուստ անօրինացն բարկանայ յոյժ, և կամէր մեծաւ գայրացմամբ ելանել ընդ առաջ խառնիճաղանճ ժողովոյն. իսկ գունդք զինուորացն, որք պահապանք էին դրան բանակին, իբրև տեսին զսրտմտութիւն առնն, ոչ ետուն թոյլ առժամայն ելանել ի մարտ, այլ հազիւ դարձուցին յետս բազում ողորանօք:

Յայնժամ մեծ գաշդալան Բոլոցքին¹⁰² և հսկայա-
239ա զինն ը Շենեաւսքին¹⁰³ իբրև երեք հազար արամբք, և հարիւրապետ մի ևս ի հեթմանին զօրացն, հրամանաւ մեծ զօրաւարին¹⁰⁴ ելանեն ախոյեան մարտի, և կարգաւորեն զդասս հեծելոցն ամենայն պատրաստութեամբ ի հանդիպումն հակառակորդաց իւրեանց. և ապա ամենայն բազմութիւնք հաւատացելոցն միաբան ամրացեալք, [կնքեալ] զդէմս իւրեանց նշանաւ խաչին, կոչելով զանունն Յիսուսի յօգնութիւն՝ երեքկին կրկնամբ ըստ օրինի քրիստոնէից, և միանգամայն արծակեցան մեծաւ զօրութեամբ ի վերայ թանձրախիտ և անհուն զօրացն Իսմայէլացւոց, և հարեալ անցին ի միւս կողմն որպէս զկայծակն ընդ յեղեգսն, մինչև ոչ ումեք ունայնացան

ՊԱՐՈՆ ՇԵՆՅԱՎՍԿՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԱՃԻԿ-
ՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նույն օրն [=28 օգոստ./7 սեպտ.] անհավատները կրկին միաբանվեցին, գումարվեցին ավելի շատ ցեղերի անթիվ հեծյալ զնդեր, նաև ուրիշ [զորքեր]՝ կիսամերկ ու հերարծակ, որպես կանայք, և արաբացիներ, ովքեր եկել էին Բաբելոնից ու Եգիպտոսից. [բոլորը] բարձրաձայն աղաղակում էին՝ ԼՈ՛ւ, լՈ՛ւ, լՈ՛ւ, և այսպիսի ահավոր տեսքով ու լրբենի դեմքով ճանապարհ ընկնելով՝ եկան մինչև քաղաքի դարպասը¹⁰⁵՝ այնտեղ, որտեղ լեհաց փոքր զօրավարն էր. բայց մեծ հետման Խողկևիչը, տեսնելով անօրենների զալուստը, հույժ բարկացավ և մեծ գայրույթով կամենում էր մյուս դարպասից ընդառաջ ելնել խառնիճաղանջ ամբոխին, բայց զինվորների զնդերը, որոնք քաղաքի դարպասի պահապաններն էին, երբ տեսան այդ մարդու կատաղությունը, թույլ չտվեցին անմիջապես ելնել մարտի, այլ մեծ աղաչանքով հազիվ հետ դարձրին:

Այնժամ ավագ բերդակալ Պոլոցկին ու հսկայագուն Շենյավսկին՝ մոտավորապես երեք հազար զինվորներով, և հետմանի զորքերից մի հարյուրապետ ևս մեծ զօրավարի հրամանով ախոյան ելան դիմադիր մարտի, ամենայն պատրաստությամբ կարգավորեցին հեծյալների դասերը՝ իրենց հակառակորդներին հանդիպելու համար. և ապա հավատացյալների ողջ բազմությունը միաբան գոտեպնդվելով, երեսները խաչակնքելով, Հիսուսի անունը օգնության կանչելով, ըստ քրիստոնեական կարգի՝ երեք անգամ կրկնելով՝ մեծ զորությամբ միահամուռ հարձակվեցին իսմայելցիների թանձրախիտ ու անհամար զորքերի վրա և զարկեցին-անցան մյուս կողմը, որպես կայծակը եղեգների միջով, մինչև որ չսպառնվեցին բոլորի

նիզակք ի խայթելոյ զոք. ի սպառել նիզակացն՝ գեղարդեանց դարձան առնուլ, և սկսան երկսայրի սուսերօք և փոքրագոյն թֆանկօք ինքնաբորբօք և հրդեհեալ զամենեսին թօթափէին յերկիր առանց հոգւոյ. և այնքան խմբեցաւ պատերազմն, մինչ զի խառնակեալք՝ ոչ կարէր տեսանել այր զընկեր իւր:

Իսկ ամենագովելի տէրն Պերեժանու՝ պարոն Շենեաւքին հեծեալ ի ձի սուր հանդերձ ընկերակցօք իւրովք, և առեալ զաջոյ թև գնդին՝ գնաց կոտորելով անխնայաբար, սկսեալ ի տասն ժամէ աւուրն մինչև ցքսան ժամն, և այնչափ բեկէր և խորտակէր զթշնամիսն, մինչև առ հասարակ լցաւ դաշտն խոթինու սատակեալ Տաճկօք, և բազումք վիրաւորք անկեալք ի մէջ արեանցն թաւալէին, դիզեալք յոյժ ի վերայ միմեանց իբրև զփայտ մայրեաց:

Նոյնպէս և երանելի գաշդաւանն Բոլոցքի, վստահացեալ ի զօրութիւն անձին իւրոյ և հետամղեալ բարկութեամբ մեծաւ, և քաջապէս մարտուցեալ դարձուցանէր զծախ թև գնդին, և ամիրայից և մեծամեծաց հատեալ զգլուխս յերկիր ընկենոյր, մինչև անկաւ ի մէջ բազմութեան հեծելոց. և մի ոմն ի զօրաց անհաւատից եհար գեղարդեամբ ի պարանոցն, զոր անցեալ ի ներքս սաղաւարտին և վէրս վնասակարս ետուր նմա. բայց ոչ առժամայն անկաւ յերկիր յերիվարէն, այլ դարձաւ անդր
239բ || էն կենդանի ի բանակն:

Իբրև լուան զայս զօրք քրիստոնէիցն՝ ևս առաւել զայրացեալք դարձան և կոտորեցին զամենայն զօրս անհաւատիցն, մինչև դարձան ի փախուստ, և հագիւ թէ ի հազարաց տասն զերծան. և ապա ժողովեալ զամենայն աւարս այլազգեացն՝ դարձան մեծաւ յաղթութեամբ:

Արդ՝ յայս մեծ և առաջին պատերազմին անկեան ի

նիզակները մարդկանց խոցելուց. նիզակներն սպառվելուց հետո դարձան-գեղարդներ վերցրին, ապա սկսեցին [կռվել] երկսայրի սուսերներով ու ինքնավառ փոքրիկ հրացաններով և բոլորին այրելով՝ անկենդան գետին էին տապալում. և պատերազմողներն այնքան կուտակվեցին, մինչև որ խռնված՝ մարդ չէր կարողանում տեսնել իր ընկերոջը:

Իսկ Բերեժանի¹⁰⁶ ամենագովելի տերը՝ պարոն Շենյավսկին, մի սրընթաց ձի հեծած, իր ընկերներով հանդերձ վերցնելով զորագնդի աջ թևը, անխնա կոտորելով առաջ գնաց՝ սկսած ցերեկվա ժամը 10-ից մինչև ժամը 20-ը, և այնքան ջարդեց ու փշրեց թշնամիներին, մինչև խոտինի դաշտն առհասարակ լցվեց սպանված տաճիկներով. և բազմաթիվ վիրավորներ, արյան մեջ ընկած, թավալվում էին՝ խիտ առ խիտ դիզված իրար վրա, որպես անտառի փայտ:

Վստահ լինելով իր ուժին՝ ավագ բերդակալ երանելի Պոլոցկին նույնպես, [թշնամուն] բարկությամբ հետ մղելով և քաջաբար մարտնչելով, հետ դարձրեց զորագնդի ծախ թևը և կտրելով ամիրաների ու մեծամեծերի գլուխներ՝ գետին նետեց, մինչև որ ընկալ հեծյալների բազմության մեջ, և անհավատների զորքերից ինչ-որ մեկը նրա պարանոցին հարվածեց գեղարդով, որն անցավ սաղավարտից ներս և վտանգավոր վերքեր հասցրեց նրան, բայց նա երիվարից անմիջապես գետին չընկալ, այլ կենդանի վերադարձավ բանակ:

Երբ քրիստոնյաների զորքերն այս լսեցին, ավելի ևս զայրանալով՝ ետ դարձան և կոտորեցին անհավատների ողջ զորքերին, մինչև որ [նրանք] փախուստի դիմեցին, և հազար մարդուց հազիվ տասն ազատվեց. ապա ժողովելով այլազգիների ողջ ավարը՝ մեծ հաղթանակով հետ դարձան:

Արդ, այս մեծ և առաջին մարտում լեհաց զորքերից

գօրացն Իլախաց ոչ բազումք, այլ երկու այր ի զին-
ուորաց¹⁰⁷, և երկուտասանք ի զինուորացն ծառայից¹⁰⁸.
բայց ի հեթմանին գօրացն զծողն առին. նոյնպէս և
բարեյաղթ տէրն Բոլոցքի յետ հինգ աւուր աւանդէ զհո-
գին արիական մահուամբ ի փառս Քրիստոսի, խառնե-
լով զարիւնն իւր ընդ արեան մարտիրոսացն, զի և պսա-
կացն նոցին ծառանգակից եղիցի, ամէն:

Իսկ ի կողմանէ անօրինացն անթիւ բազմութիւնք
սատակեցան, զոր ի գիշերին այնմիկ եկեալ անհաւա-
տիցն լուցեալ լապտերօք ժողովէին զդիակունսն կոտո-
րելոցն զլխաւորաց և ծանօթականացն, և առեալ տա-
նէին, և մնացեալքն անկեալ կային կերակուր գէշ թռչնոց
երկնից և ամենայն գազանաց երկրի:

Այս եղև ի ձեռն նոյն Մուստաֆա փաշային՝ զոր
վերագոյն յիշեցաք, ի ԻԸ օգոստոսի, երեքշաբթի օրն
[=28 օգոստ./7 սեպտ.]:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՅԱՂԱԳՍ ԵԼԱՆԵԼՈՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐԱՑ
ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՑՆ Ի ՀԱԿԱՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, ԵՒ
ՏԱԶԿԱՑ ՈՐ ՈՉ ԻՇՆԵՑԻՆ ԵԼԱՆԵԼ ԱՄԵՆԵԻՆ

3այնժամ ի չորեքշաբթի աւուր օգոստոսի [=29
օգոստ./8 սեպտ.] ամենայն գօրք քրիստոնէիցն պատ-
րաստեցան մեծաւ զգուշութեամբ խոստովանելով և
հաղորդելով, և ի միմեանց զթողութիւն հայցելով. և
ապա միահաղոյն ելին արտաքս վաղվաղակի, և բազում
ճարտարութեամբ հանդերձեցին զգունդ հեծելոցն դասս
240ա դասս, || նոյնպէս և զհետևակազօրսն ըստ պատշաճի
պիտոյից պատերազմացն, և մնային յերկար գալստեան
հակառակորդացն:

Իսկ գօրք անհաւատիցն հայեցեալ ի վերայ զար-
հուրեցուցիչ և ահարկու ազանց Լեհացն, որք միահա-
մուռ կապուտազգեստ և երկնագունակ, երկաթապատ

ընկան ոչ շատերը, այլ երկու հոգի զինվորներից և
տասներկուսը՝ զինվորների ծառաներից, սակայն հետ-
մանի զորքերից առան դրոշը, ինչպես և մեծահաղթ տեր
Պոլոցկին հինգ օր հետո քաջի մահով ավանդեց հոգին
ի փառս Քրիստոսի՝ իր արյունը խառնելով մարտիրոս-
ների արյանը, որպեսզի և նրանց պսակին ծառանգա-
կից լինի. ամեն:

Իսկ անօրենների կողմից անթիվ մարդիկ սպան-
վեցին, և այդ գիշեր անհավատները գալով՝ վառվող
լապտերներով հավաքեցին սպանված մեծավորների
ու ծանոթների դիակները և վերցրին-տարան, իսկ մյուս-
ներն ընկած մնացին կեր երկնքի թռչուններին և երկրա-
յին բոլոր գազաններին:

Այս կատարվեց [=28 օգոստ./7 սեպտ.] երեքշաբթի
օրը, նույն Մուստաֆա փաշայի ձեռքով, որին ավելի
վերը հիշեցինք:

ԳԼՈՒԽ Թ

ՀԱԿԱՏԱՑԱԼՆԵՐԻ ՈՂՋ ԶՈՐԹԵՐԻ՝ ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ
ԴՈՒՐՍ ԳԱԼՈՒ ԵՎ ՏԱԶԻԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՇԹ
ԱՄԵՆԵՎԻՆ ԶՀԱՄԱՐԶԱԿՎԵՑԻՆ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼ

Այնժամ օգոստոսի չորեքշաբթի օրը [=29 օգոստ./
8 սեպտ.] քրիստոնյաների ողջ զորքերը, խոստովանու-
թյուն առնելով, հաղորդվելով և միմյանցից թողություն
հայցելով, մեծ զգուշությամբ պատրաստվեցին և ապա
միահամուռ իսկույն ելան դուրս և մեծ վարպետությամբ
հեծյալների զունդը դաս-դաս կազմեցին, նույն ձևով՝
նաև հետևակազորայիններին՝ ճակատամարտի պա-
հանջներին համապատասխան, և երկար սպասում էին
հակառակորդների գալուն:

Բայց երբ անհավատների զորքերը նայեցին լեհաց
զարհուրելի և ահարկու զարմերին, որոնք միահամուռ
կապույտ և երկնագույն համազգեստներով երկաթյա

պողոպատիկ զրահիւք հաստատեալ կային ի դիմի՝ որպէս զլեռան անդրդուելի կամ իբրև զպարիսպ ամրակառոյց, յայնժամ պակուցեալք ամենեքին ըմբռնեցան յյաի և երկիւղ, և ոչ համարձակեցան ելանել ի մարտ, այլ բերեալ զմեծամեծ թոփսն ի մէջ անտառախիտ ծառոց, և անտի թաւալէին (գռումբսն) ի վերայ քրիստոնէից, և բարձր ծայնիւ աղաղակէին՝ Արիք ընդ առաջ. զոր տեսեալ քրիստոնէից զանվաւեր գործս նոցա, թոյլ տտուն ի տեղիս իւրեանց. նոյնպէս և նոքա արարին:

Յայսմ աւուր ի բանակն Տաճկաց գրեցին չորս հազար ենիչարի, քանզի յոյժ պակասեալ էր զօրք հետևակացն:

Ի հինգշաբթի օր [=30 օգոստ./9 սեպտ.] դարձեալ զօրք քրիստոնէիցն ի ճակատամարտին հանդերձեցան, և թշնամիքն ոչ կամեցան ելանել ամենևին որպէս և յերէկն. բայց սակաւք ի Թաթարաց անցեալ յետս խոթին, և խորհեցան նենգաւ հարկանել, իսկ քրիստոնէից ունէին յառաջագոյն դարանակալս ի պահեստի յեկեղեցին խոթինու՝ նոյնպէս հարիւր այր հետևակ, որք ի վերայ հասեալ ըմբռնեցին ի նոցանէ երեք Թաթար կենդանի և բերին առ հեթմանն, և զորքանս սատակեցին սրով, և մնացեալքն փախեան անմխիթար:

Ուրբաթ և շաբաթ [=31 օգոստ.-1 սեպտ./10-11 սեպտ.] նոյնպէս եկին այլազգիքն ի վերայ Խազախաց չորս և կամ հինգ անգամ, և ոչինչ օգտեալք դարձան յետս ամօթով:

Իսկ ի կիրակէի աւուրն [=2/12 սեպտ.] շարժեցան ամենայն զօրութեամբ բազմութիւն անհաւատիցն, և եկեալ շուրջանակի պաշարեցին զբոլոր բանակն քրիստոնէից իբրև զամպ խրթնացեալ, և որպէս զվիժանս հոսմանց փրկեալ յալեաց, և այնքան առաւել՝

և պողպատյա զրահներով հաստատուն կանգնած էին իրենց դեմ որպէս անշարժ լեռ կամ իբրև ամրակուռ պարիսպ, այնժամ բոլորն ահ ու սարսափի մեջ ընկան, և չհամարձակվեցին ելնել մարտի, այլ ամենամեծ թնդանոթները բերեցին ծառախիտ անտառի մեջ և այնտեղից ռումբեր էին տեղում քրիստոնյաների վրա ու բարձրաձայն աղաղակում՝ ընդառաջ ելեք. քրիստոնյաները, տեսնելով նրանց անընդունելի արարքները, թողեցին իրենց դիրքերը, նույն կերպ վարվեցին նաև [նրանք]:

Այդ օրը տաճիկների բանակ զինվորագրեցին 4.000 ենիչերի, քանզի հետևակների զորքը հույժ նվազել էր:

Հինգշաբթի օրը [=30 օգոստ./9 սեպտ.] քրիստոնյաների զորքերը դարձյալ ելան մարտի, բայց թշնամիներն ամենևին չկամեցան ելնել, ինչպես որ նախորդ օրը, բայց թաթարներից քչերը, անցնելով խոտինի թիկունքը, խորհեցին նենգությամբ հարվածել, բայց քրիստոնյաները խոտինի եկեղեցում՝ թաքստոցի մեջ, նախապէս թաքցրել էին դարանակալների, ինչպէս նաև հարյուր հետևակ զինվորի, ովքեր վրա հասնելով՝ թաթարներից երեք հոգու կենդանի բռնեցին և բերեցին հետմանի մոտ, մի քանիսին սպանեցին սրով, իսկ մյուսները հուսակտուր փախան:

Այլազգիներն ուրբաթ և շաբաթ օրերին [=31 օգոստ.-1 սեպտ./10-11 սեպտ.] նույնպէս չորս կամ հինգ անգամ հարձակվեցին կազակների վրա, բայց ոչինչ չչափելով՝ ամոթով հետ դարձան:

Սակայն կիրակի օրը [=2/12 սեպտ.] անհավատների բազմությունն ամենայն զորությամբ շարժվեց և եկավ շուրջանակի պաշարեց քրիստոնյաների ողջ բանակը իբրև մթազնած ամպ և որպէս ալիքներից փրկված հոսանքի վիժանք, և այնքան բազմաքանակ [էին],

մինչ զի ոչ ամենևին երևիւր դաշտն և ոչ լերինքն, և յամենայն կողմանց եղեալ զահագին թոփսն սկսան հարկանել լլ անդադար, զոր ասեն թէ ի սմին աւուր թաւալեցին զթոփս աւելի քան զերկու հազար անգամ, բայց ի զուր և ընդ վայր, զի ոչ զոք վնասել կարէին երբեք: Նոյնպէս և քրիստոնեայքն ի ներքուստ հարեալ զթոփս և զթֆանկս կործանէին յերկիր զբազումս ի նոցանէ, և ոմանք ելանէին արտաքս ի նիզակակիր զօրաց և հետեւակացն և պատերազմէին ընդ բարբարոսս մինչև յերեկոյն, ուստի ծանծրացեալք թշնամեացն գնացին տրտմութեամբ:

Ի սմին աւուր զօրքն խազախաց զմեծ զօրապետն իւրեանց աքսորեցին ի պատուոյն, և ի տեղի նորա կացուցանեն զայր ոմն քաջ և պատերազմող՝ որ կոչիւր Սահայտաչնի, որ յառաջն հազարապետ էր նոցա. և այս այնր աղագաւ դատեցին, զի ի գալն իւրեանց ի խոթինն՝ ուղարկեալ էր չորս հազար խազախ¹⁰⁹ ի յերկիրն Պուղտանաց վասն ագահութեան, որ կորեան անդ անօգուտ առանց գիտութեան ընկերացն, որպէս և յառաջն ասացաք. և յետ երկու շաբաթի զխատեցին զՊորոտաւքա¹¹⁰ ի բանակն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՅ ՏԱՃԿԱՑ
ՎԱՍՆ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ԿՈՐՍՏԵԱՆ
ԽԱՐԱԽԱՇ ՓԱՇԱՅԻՆ

Երկուշաբթի աւուրն [=3/13 սեպտ.] գայ ոմն իրեշտակութեամբ ի կողմանէն Տաճկաց Կոստանդին անուն՝ որդի Պատիստայի, և մտեալ առ բարեհոգի զօրավարն Խոտքեկիչ, և երկիր պագեալ նմա սկսաւ խօսել յաղագս հաշտութեան և սիրոյ, և ասէ եթէ առաքեսջիք և դուք դեսպանս առ պարոնն Պուղտանայ Ռատուլն, զի և նա անդ գոլով հանապազ ընդ վեզիրն և ընդ նախա-

որ դաշտն ու լեռներն ամենևին չէին երևում. և բոլոր կողմերից ահագին թնդանոթները տեղադրելով՝ սկսեցին անդադար հարվածել, և ասում են, թե այդ օրն ավելի քան երկու հազար անգամ արկեր արծակեցին, բայց իզուր և ապարդյուն, քանզի բնավ չկարողացան որևէ մեկին վնասել: Քրիստոնյաները նույնպես, [բերդի] ներսից թնդանոթներից և հրացաններից հարվածելով, գետին տապալեցին նրանցից շատերին, իսկ նիզակակիր զինվորներից ու հետևակայիներից ոմանք ելան դուրս և կռվում էին բարբարոսների դեմ մինչև երեկո, ուստի թշնամիները հոգնելով՝ տրտմությամբ հեռացան:

Այդ օրը կազակների զորքերն աստիճանից զրկեցին իրենց մեծ զորապետին՝ Բորոդավկային, և նրա փոխարեն կարգեցին ոմն քաջ և պատերազմող մարդու, որի անունը Սահայդաչնի¹¹¹ էր, ով առաջ նրանց հազարապետն էր: Եվ սա այն պատճառով վճռեցին, քանի որ, ինչպես նախօրոք ասացինք, երբ իրենք գալիս էին Խոտին, [Բարոդավկան] ագահության պատճառով 4.000 կազակ ուղարկեց Բողդանաց երկիր՝ [թալանի], ովքեր տարապարտ կորան այնտեղ առանց ընկերների գիտության. երկու շաբաթ հետո իրենց բանակում զխատեցին Բորոդավկային:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՏԱԾԻԿՆԵՐԻ
ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԻ ԳԱԼՈՒ ԵՎ ԿԱՐԱԿԱՇ
ՓԱՇԱՅԻ ՄԱՀԿԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երկուշաբթի օրը [=3/13 սեպտ.] տաճիկների կողմից Կոստանդին անունով մեկը՝ Բատիստայի որդին, եկավ բանակցության, և մտնելով բարեհոգի զորավար Խոդկեկիչի մոտ ու խոնարհվելով նրան՝ սկսեց խոսել հաշտության և բարեկամության մասին. ասաց. «Դուք ևս դեսպաններ ուղարկեցեք Բողդանի պարոն Ռադուլի մոտ, քանի որ նա նույնպես, վեզիրի և նախա-

րարս՝ միշտ ջանայ զխաղաղութիւն հաստատել յերկոցունց կողմանց:

Իսկ ամենագովելի հեթմանն թպէտ ոչ ունէր ի 241ա թագաւորէն || իւրմէ հրաման հաշտութեան, այլ խորհուրդ արարեալ ընդ արքայորդոյն և ընդ մեծամեծս և ընդ բանին Պուղտանայ՝ ընտրեն ի միջի իւրեանց ի դեսպանութիւն զոմն ի զինուորաց, որում անունն էր Ժելենսքի. և ապա ի միւսում աւուր [=4/14 սեպտ.] ուղարկեն զպատգամաւոր այրն [ընդ որդւոյն] Պատիստային ի բանակն Տաճկաց, և այլ ոչ ինչ լուան պատասխանիս¹¹²:

Եւ այս վասն այն, զի յաւուր չորեքշաբաթօն [=5/15 սեպտ.] եկն եհաս փաշայն Պուտինու Քարաքաշ անուն¹¹³, որ ունէր ընդ իւր չորս հազար արս քաջ պատերազմողս, որ եկեալ համբուրէր զոտս Օսմանին, և ասէր. Ողջ լեր, արքայ անյաղթելի, ես այսօր ոչ ճաշակեցից ի սեղանոյ տեառնդ իմոյ՝ մինչև նախ երթեալ բնաջինջ արարից զթշնամիս քո, և զինչ է այս նոր սքանչելիս քոյոյ թագաւորութեանդ, որ այսքան աւուրս ոչ կարացիք բառնալ զսակաւաբնակ բանակս կավուրաց¹¹⁴:

Չայս լուեալ անօրէնն Օսման, վաղվաղակի մոռանայ զխոստումն խաղաղութեան՝ պատճառաւ զոռոգ առն այնմիկ, և զի գիտէր զնա յառաջագոյն այր համարձակ և բարեբախտ ի մարտս, վասն որոյ հրամայէ տալ նմա պարգևս մեծամեծս, և հանդերձս ոսկեմկարս, և ընդ նմա վեց հազար հեծեալս Անատոլցիս, և հինգ հազար հետևակ եմիչարիս, և երկոտասան հազար Ռումելցիս¹¹⁵, որ միահողոյն և լինին քսան և եօթն հազար արք ընտիրք և պատուականագոյնք, և ասէ. Երթայք և օգնեսցեն ձեզ Մահմէտն և Ալին:

Յայնժամ անօրէնն Խարախաշ հրամայէ հնչեցունել զփողսն, և զամենայն նուագարանսն պատերազմաց, և ի ժամ ճաշուն սկսան ամենայն բազմութիւնք անհաւատից գոչել՝ Ալլա՛հ, ալլա՛հ. և դիմեցին միաբան

(57)

րարների հետ այնտեղ զտնվելով, միշտ ջանում է խաղաղություն հաստատել երկու կողմերի միջև:

Եվ թպէտ ամենագովելի հետմանն իր թագավորի կողմից հաշտության մասին հրաման չունէր, բայց խորհրդակցելով արքայորդու, մեծամեծերի և Բողղանի պանի հետ՝ իրենց միջից դեսպանության համար ընտրեցին զորականներից մեկին, որի անունն էր Ժելենսկի, և ապա մյուս օրը [=4/14 սեպտ.] պատգամավոր զորականին Բատիստայի որդու ետ ուղարկեցին տաճիկների բանակը, և այլևս ոչ մի պատասխան չստեցին:

Եվ սա այն պատճառով, քանզի չորեքշաբթի օրը [=5/15 սեպտ.] եկավ-հասավ Բուդինի¹¹⁶ փաշան՝ Կարակաշ անունով, որն իր հետ ունէր չորս հազար քաջամարտիկներ. նա եկավ համբուրեց Օսմանի ոտքերը և ասաց. «Ո՛ղջ եղիր, անհա՛ղթ արքա, ես այսօր քո՝ իմ տիրոջ սեղանից չեմ ճաշակի, մինչև նախ չգնամ բնաջինջ անեմ քո թշնամիներին. և քեզ՝ թագավորիդ համար այս ի՞նչ զարմանալի նորություն է, որ այսքան օրեր չկարողացաք վերացնել անհավատների սակավամարդ բանակը»:

Այս լսելով՝ անօրեն Օսմանն այդ զոռոգ մարդու պատճառով իսկույն մոռացավ խաղաղության խոստումը. և քանզի կանխապես նրան որպես մարտերում համարձակ և բարեբախտ մարդ գիտեր, այդ պատճառով հրամայեց տալ նրան մեծամեծ պարգևներ, ոսկեզարդ հանդերձներ և նրա հետ՝ վեց հազար հեծյալ անատոլիացի, հինգ հազար հետևակ եմիչերի և տասներկու հազար ռումելցի, որ միասին անում է քսանյոթ հազար ընտիր և պատվականագոյն մարդ, և ասաց. «Գնացե՛ք, և թող ձեզ օգնեն Մուհամեդն ու Ալին¹¹⁷»:

Այնժամ անօրեն Կարակաշը հրամայեց փչել փողերն ու պատերազմական բոլոր նվագարանները, և ճաշի ժամին անհավատների ողջ բազմությունն սկսեց գոչել՝ Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, և միահամուռ դիմեց

(57)

ի վերայ քրիստոնէից դառն սպառնալեօք և բուռն զօրութեամբ, զոր այժմ տկարանամ ի պատմել լսողացդ զսարսափելի սաստիցն զտեսիլ՝ մանաւանդ գոռումն և ճայթումն հրաբոր ը բոք թաւալմանց թոփից և թֆանկաց, փայլատակմունք վաղակաւոր սուսերաց և զինուց, խխնջիւն և որոտմունք ահեղակոխ երիվարաց, մինչ զի թնդայր և դղրդէր [առ] հասարակ դաշտն և լերինք ամենայն. այսպիսի յաղթող զօրութեամբ ևս քան զևս գային և յաւելոին, և զմիմեանս յորդորէին ի գործն հեծեալք և հետևակք, և ի մահ եղեալ զանծինս իւրեանց՝ անկանէին ի վերայ դրան բանակին մեծաւ ջանիւ, և այնչափ, մինչ զի մերծ եղեն ի մտանել, զոր տեսեալ քրիստոնէից յուսահատեցան բազումք ի փրկութենէ:

Իսկ զօրավար ոմն Վայիռ անուն զուխն Ալամանացն զօրաց՝ հասանէ ի տեղին այնմիկ չորս հազար թֆանկաւոր արամբ, ընդ նմա և ամենայն զօրք Իլախաց գումարեցան վաղվաղակի բոլորապատ ի վերայ խանտակին¹¹⁸. վասն որոյ առեալ լյօզնութիւն զԱստուած և զամենայն սուրբս, մեծաւ յուսով և հաւատով կազմեցան ի պատերազմ, և այնչափ զդժ եղեալ ճակատին ընդ այլազգիսն, մինչև զբազումս ի նոցանէ կոտորեցին, և մնացեալքն դարձան ի փախուստ: Եւ մինչդեռ փախչէին անօրէնքն, ոմն Ալաման այր ճարտար և սովոր, վերացուցեալ զթֆանկն և էզարկ զոտն փաշային, զոր ի սաստկութենէ վիրացն զարկաւ զգետնի, և երիվարն անկեալ սատակեցաւ: Ապա մի ոմն ի զօրաց իւրոց մատուցանէ նմա այլ երիվար՝ զի հեծեալ փախիցէ: Եւ իբրև էառ ողորմելին Խարախաշ զծին և կամէր ելանել ի վերայ նորա, յայնժամ միւս ևս Ալաման ուղղեալ զթֆանկն նոյնպէս և եհար զհրացեալ կապարն ի սիրտ անհաւատին, և նոյնժամայն անկեալ յերկիր փչեաց զդառնացեալ հոգին ի ձեռն սատանայի:

Չայն տեսեալ զօրացն՝ կապեցին չուան ի սատակ

քրիստոնյաների վրա ծանր սպառնալիքներով ու կատաղի զորութեամբ. այժմ դժվարանում եմ լսողներդ պատմել [այդ] հույժ սարսափելի տեսարանը, մանավանդ թնդանոթների և հրացանների հրաբորբոք կրակոցների թնդյունն ու ճայթյունը, մերկ սուսերների և զենքերի փայլատակումները, ահեղատրոփ երիվարների խրխինջն ու դոփյունը, մինչև որ թնդում և դղրդում էին ամբողջ դաշտն ու բոլոր լեռները. այսպիսի հաղթական զորութեամբ [տաճիկները] նորից ու նորից էին գալիս և ավելանում, և հեծյալներն ու հետևակները միմյանց քաջալերում-դրդում էին [մարտական] գործողությունների և իրենց կյանքը մահվան վտանգելով՝ մեծ ջանքով հարձակվեցին բերդի դարպասի վրա և այնքան, մինչև որ գրեթե մտնում էին ներս, որը տեսնելով՝ քրիստոնյաներից շատերը հույսները կտրեցին փրկվելուց:

Իսկ Վայեր անունով մի զորավար՝ գերմանացիների զորագլուխը, չորս հազար հրացանակիր զինվորներով հասավ այնտեղ, նրա հետ նաև լեհաց ողջ զորքերն իսկույն բոլորապատ զումարվեցին խանդակի վրա. այդ պատճառով օգնական ունենալով Աստծուն ու բոլոր սրբերին՝ մեծ հույսով ու հավատով պատրաստվեցին մարտի և դիմադարձ կանգնելով այնքան ճակատեցին այլազգիների դեմ, մինչև որ նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածները փախուստի դիմեցին: Եվ մինչդեռ անօրենները փախչում էին, ոմն գերմանացի տղամարդ՝ ճարտար և վարժ, հրացանը բարձրացրեց ու զարկեց փաշայի ոտքին, և նա վերքերի սաստկությունից գետին զարկվեց, իսկ երիվարն ընկնելով՝ սատկեց: Ապա փաշայի զինվորներից մեկը նրան ուրիշ երիվար մոտեցրեց, որպեսզի հեծնելով՝ փախչի: Բայց երբ ողորմելի Կարակաշը ձին վերցրեց և կամենում էր ելնել նրա վրա, այնժամ մեկ այլ գերմանացի ևս հրացանն ուղղեց դեպի նա, հրացալ կապարը զարկեց անհավատի սրտին, և նա, իսկույն գետին տապալվելով, փչեց սատանայի ձեռքով դառնացած հոգին:

Այդ տեսնելով՝ զորքերը պարանով կապեցին անկենդան

մարմինն, և քարշէին զկնի իւրեանց իբրև նետընկէցս երեք, և ապա դադարեցին սակաւ մի ի մէջ անտառին, մինչև բերեալ զկառսն, և բարձեալ տարան ամօթալից դիմօք ի բանակն իւրեանց. նոյնպէս և զայլ կոտորելոցն
242ա զմարմինսն կարա լլ ցին տանել. և քրիստոնեայքն արծակեալք զկնի՝ առին զամենայն աւարս նոցա, և դարձան բազում ուրախութեամբ գոհանալով զտեսնէ, որ լլայնպիսի հզօր թշնամւոյն ապրեցոյց զնոսա յաւուրն յայնմիկ:

Եւ իբրև լուաւ զայս անօրէն արքայն Օսման՝ ի խոր խոցեցաւ, և ոգւոց հանեալ վշտալից ողբով լայր դառնապէս ի վերայ այնպիսի կոտորածին, մանաւանդ զկոչեցեալն Քարաքաշ, որ զամենայն յոյս ի մնա էր եղեալ, այնպէս և զամենայն ընտիր և զպատուական հեծեալսն Պոսնայու և զԱնատոլու, որ ի կորուստ եղեն ի ձեռն Լեհաց. այսպէս ամենայն զօրքն աւաղէին, և զմիմեանց զկորուստն ողբային:

Արդ՝ լլայս մեծ պատերազմին անկան ի քրիստոնէից արք եօթն, և ի կողմանէ անհաւատից՝ երեք հազար¹¹⁹, և քան զնոյն երեքկին աւելի վիրաւորեալք եղեն, որք յետոյ մի մի սատակէին ի բանակն իւրեանց, և ամենեքին որ կորեան՝ նախնիք և հզօրագոյնքն էին հեծելոցն: Բայց այս ամենայն եղև ի ձեռն Մաճառ հետևակագօրի միոյ, որ փախեաւ ի քրիստոնէից, և երթեալ միաբանեցաւ ընդ անհաւատսն. և նա առեալ զայր զանուանեալն Խարախաշ ասելով թէ յայս նիշ տեղւոջ բանակն Լեհաց անպատրաստ է ի զինուոց, և ոչ զոն պահապանք յայն կողմն, և խանտակն յոյժ ցած է, ուստի դիրաւ կարող ես գտանել զնոսա, որպէս և էրն իսկ: Բայց զխորհուրդն զոր կամեցան, խափանեաց Տէր, վասն որոյ ըմբռնեալ զապերախտ այրն այն և սրախողխող արարեալ բարձին որպէս զամբարիշտ յերկրէ ասելով. Դու եղեր պատճառ կորստեան այսքան զօրուն մըսըլմանայ:

(59)

մարմինը և շուրջ երեք նետընկէց [տարածություն] քարշ տվեցին իրենց հետևից, ապա մի փոքր դադար առան անտառում, մինչև կառքը բերեցին, և ամոթերես վերցրին տարան իրենց բանակը. նույն ձևով և ուրիշ սպանվածների մարմինները կարողացան տանել. իսկ քրիստոնյաները, նրանց հետևից հարձակվելով, վերցրին նրանց ողջ ավարը և մեծ ուրախությամբ վերադարձան՝ գոհանալով Տիրոջից, որ այդ օրն իրենց փրկեց այդպիսի հզոր թշնամուց:

Երբ անօրեն սուլթան Օսմանն այս լսեց, խորապես խոցվեց և հառաչելով վշտալից ողբով դառնապես լալիս էր այդպիսի կոտորածի համար, մանավանդ Կարակաշ կոչվածին [էր ողբում], քանի որ իր ողջ հույսը դրել էր նրա վրա, այդպես էլ՝ Բոսնիայի և Անատոլիայի բոլոր ընտիր և պատվական հեծյալներին, ովքեր կորստյան մատնվեցին լեհաց կողմից. այսպես բոլոր զորքերն ավաղում էին և միմյանց կորուստը ողբում:

Արդ, այս խոշոր ճակատամարտում քրիստոնյաներից ընկավ յոթ մարդ, իսկ անհավատների բանակից՝ երեք հազար մարդ, բայց դրանից եռապատիկ ավելի [զինվորներ] վիրավորվեցին, ովքեր հետո մեկը մեկի հետևից մեռան իրենց բանակում. և ամենքը, ովքեր սպանվեցին, հին և հզորագույն հեծյալներն էին: Բայց այս ամենը կատարվեց մի հունգար հետևակագորայինի ձեռքով, որը փախավ քրիստոնյաների մոտից, զնաց միացավ անհավատներին և Կարակաշ կոչվածին վերցրեց-եկավ՝ ասելով. «Այս կետում լեհաց բանակը ապահովված չէ զենքերով, այն կողմում պահապաններ չկան, և խանդակը շատ խոր չէ, ուստի հեշտությամբ կարող ես հաղթել նրանց», ինչպես որ հենց կար: Բայց այն մտադրությունը, որը կամենում էին [իրականացնել], Տերը խափանեց, որի պատճառով [անօրենները] բռնեցին այդ ապերախտ մարդուն և սրախողխող անելով վերացրին աշխարհի երեսից որպես ամբարշտի՝ ասելով. «Դու եղար մուսուլմանների այսքան զորքի կորստյան պատճառը»:

(59)

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅԱՂԱԳՍ ԽԱԶԱԽԱՑՆ ԵՒ ՎԱՍՆ ՄԱՀՈՒԱՆ
ՀԵԹՄԱՆԻՆ, ԵՒ ԱՐՁԱԿԵԼՈՅՆ ՏԱՃԿԱՑ
ՋՂԵՍՊԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԻՑ

242բ || Իսկ ի հինգշաբթի աւուրն [=13/23 սեպտ.] աստուածասէր զօրավարն Խոտքեկիչ հրամայէ Խազախ հեծելոցն, որ յայս կոյս ջրոյն բանակեալ էին, զի անցնէն զգետն և եկեսցեն յայն կողմն, ուր մեծ բանակն էր Իլախաց. և ըստ հրամանի նորա ելեալք ի գիշերի հազար երկու [հարիւր]¹²⁰ այր, և կամէին անցանել զԹուրլայն, բայց ի խելս կամրջացն ունէին ի պահեստի երկու հազար Տաճիկք, որք անհոգս եղեալ ննջէին, յորս էր մին Ղարահիսար փաշասի, և միւսն Ալի փաշա¹²¹. զայն տեսեալ Խազախացն, և գաղտաբար անկան ի վերայ և կոտորեցին զամենեսին ի մէջ վրանացն, մինչ զի ոչ ոք ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց միայն զարապն փաշային կենդանի բերեալ պարզես արքայորդոյն, և զամենայն աւարս բաժանեցին ի միջի իւրեանց¹²²:

Չոր լուեալ Օսման լի եղև սրտմտութեամբ և բարկութեամբ, և հրամայեաց զօրաց իւրոց, զի ի վաղիւն [=14/24 սեպտ.] ամենայն զօրութեամբ արծակեսցին ի վերայ քրիստոնէից, և առաւել յայն կողմն, ուր Խազախքն էին. որք բազմաշխատութեամբ և ջանիւ մինչև երեկոյ ոչ դադարէին ի մարտնչելոյ, և երկու անգամ ընթացան մինչև երեկոյ դրան բանակին հանդերձ թոփիւքն, զոր եկեալ թաւալէին, և դառնային վաղվաղակի գալստեամբ:

Իսկ զօրք Լեհաց և Խազախացն ելանէին ի բանակէն հետևակ և ճակատէին ընդ նոսա, մինչև սպանին զերկու ծողակիրս նոցա, և զգլուխ[ս]ն և զծողսն բերեալ թագաւորորդոյն, և ընկալան պարզես ի նմանէ, և մնացեալքն փախչէին արագ արագ որպէս յերեկն և յեռանդն:

(60)

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ԿԱԶԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀԵՏՄԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ
ՈՒ ՏԱԾԻԿՆԵՐԻ՝ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
ԴԵՍՊԱՆԻՆ ՀԵՏ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հինգշաբթի օրը [=13/23 սեպտ.] աստվածասէր զօրավար Խոդկեկիչը հրամայեց կազակ հեծյալներին, ովքեր ջրի այս ափին էին բանակել, որ անցնեն գետը և գան այնտեղ, որտեղ լեհաց մեծ բանակն էր. և ըստ նրա հրամանի՝ հազար երկու հարյուր մարդ գիշերով ելալ և կամենում էր անցնել Ղնեստորը¹²³, սակայն անօրենները կամրջախելին՝ դարանում, թաքցրել էին 2.000 տաճիկ, ովքեր, սակայն, անհոգ քնած էին, որոնց մեջ մեկը Կարահիսարի¹²⁴ փաշան էր, մյուսը՝ Ալի փաշան. կազակները տեսան այդ, գաղտնաբար վրա ընկան և բռնորին կոտորեցին վրանների մեջ, մինչև որ նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բայց միայն արաբ փաշային կենդանի բերեցին արքայորդուն որպէս պարզև և ամբողջ աւարը բաժանեցին միմյանց միջև:

Այս լսելով՝ Օսմանը լցվեց սրտմտությամբ ու բարկությամբ, իր զորքերին հրամայեց, որ հաջորդ օրն [=14/24 սեպտ.] ամբողջ զօրությամբ հարձակվեն քրիստոնյաների վրա, առավելապես դեպի այն կողմը, որտեղ կազակներն էին. նրանք մեծ ճիգ ու ջանքով մինչ երեկո չդադարեցին մարտնչելուց և այդ ընթացքում երկու անգամ մոտեցան քաղաքի դարպասին՝ թնդանոթներով հանդերձ, որոնցից գալիս-կրակում և անմիջապես հետ էին դառնում:

Իսկ լեհաց և կազակների զորքերը հետիոտն ելան բերդից և ճակատեցին նրանց դեմ, մինչև որ սպանեցին նրանց երկու դրոշակիրներին, և գլուխներն ու դրոշներն արքայորդուն բերելով՝ նրանից պարզներ ստացան, իսկ մնացածներն արագ-արագ փախան, ինչպես որ երեկ և նրա նախորդ օրը:

(60)

243ա Իսկ ի շաբաթի օր սեպտեմբերի [=15/25 սեպտ.] ամենագովելի և աստուածահաճոյ զօրավարն Գարուլ Խոտըկիչ հանգեալ ի Քրիստոս բնական մահուամբ¹²⁵, և եթող սուգ մեծ ամենեցուն, վասն որոյ արքայածին իշխան Վատիսլաւ, և բովանդակ զօրքն և զօրագլուխք յոյժ աշխարէին զնա կսկծալից ողբով, որ [յ]այնպիսի վշտալից և դառնաշատ ժամանակն կանխաժաման մահուամբ բաժանեցաւ ի || փոփոխական կենցաղոյս յանմահ և յանվաղձան կեանս, որոյ Քրիստոս Աստուած փառաւորեսցէ զհոգի նորա ընդ սրբոց իշխանացն, և զմեղաց թողութիւն պարգևեսցէ զգիտութեան և զանգիտութեան:

Ի սմին աւուր դարձեալ եկին ի վերայ Խազախաց բազում մեծամեծ թովիւք, և ոչինչ կարացին առնել: Յայսմ աւուր ի բանակն Տաճկաց գրեցին ենիչարութեան զարս տասն և չորս հազար հանեալ ի դրանէն արքունի:

Եւ ի կիրակէի աւուր Վերացման սուրբ Խաչին [=16/26 սեպտ.] ասէ խոնթիքարն անցուցանել զգետն ժԸ մեծագոյն թովսն, և [յ] այսմ կողմանէ ջրոյն հարկանել զբանակն, նոյնպէս և ի միւս կողմանէն, սկսեալք յառաւօտէն մինչև ցերեկոյ, և ոչ կարացին առաւել վնասել, բայց և եթ երկու ծառայից¹²⁶ և չորս ծիող. նոյնպէս և ի միւս կողմանէն ոչ ինչ օգտեալք՝ դարձան անմխիթար ամենակն:

Ապա յետ այսորիկ [=17/27 սեպտ.] արծակեն Տաճիկք զղեսպանն մեր զբան ժելինսքին, նոյնպէս և գՊատիստային որդին, որ յառաջն էր եկեալ. ուստի բերեալ ծանուցին փոքր զօրավարին ստարոստա Սենտոմիրսքին¹²⁷ զամենայն պատասխանիս Տաճկաց՝ ըստ հրամայեցելոցն նոցին, զոր կալեալ գՊատիստայ[ի]ն [որդին] եղին ի պահեստի զգուշութեամբ զաւուրս երկու, վասն զի մի՝ տեղեկացի և ծանուցէ անօրինաց զմահ մեծ զօրավարին, մինչ ինքն խորհուրդ առնիցէ ընդ թա-

Սեպտեմբերի շաբաթ օրը [=15/25 սեպտ.] ամենագովելի և աստվածահաճո Կարուլ Խոդկիչը հոգին ի Քրիստոս ավանդեց բնական մահով և ամենքին խորը սուգ պատճառեց. այդ պատճառով արքայածին իշխան Վադիսլավը և բովանդակ զորքն ու զօրագլուխները շատ սգացին նրան կսկծալի ողբով, որ այդպիսի վշտալից և դառնաշատ ժամանակ վաղաժամ մահով բաժանվեց փոփոխական կյանքից դեպի անմահ և անվախձան կյանք. թող Քրիստոս Աստվածը փառավորի նրա հոգին սուրբ իշխանների հետ և գիտակցած ու չգիտակցած մեղքերին թողութիւն պարգևի:

Այդ օրը թուրքերը բազում մեծամեծ թնդանոթներով դարձյալ հարձակվեցին կազակների վրա, բայց ոչինչ չկարողացան անել: Նույն օրը, արքունի զորքերից հանելով, տաճիկների բանակ ենիչերիության զինվորագրեցին տասնչորս հազար մարդու:

Կիրակի՝ Սուրբ Խաչի Վերացման օրը¹²⁸ [=16/26 սեպտ.], կոնդիգարը¹²⁹ հրամայեց տասնութ ամենամեծ թնդանոթներն անցկացնել գետը և գետի այս ափից հարվածել բանակին, նույն ձևով՝ նաև մյուս ափից՝ սկսած առավոտից մինչև երեկոյ, բայց չկարողացան ավելի վնաս պատճառել՝ բացի միայն երկու ծառայից և չորս ծիուց. նույն ձևով նաև մյուս ափից ոչինչ չշահելով՝ լիովին անմխիթար հեռացան:

Ապա սրանից հետո [=17/27 սեպտ.] տաճիկները հետ ուղարկեցին մեր դեսպանին՝ պան ժելինսկուն, և Բատիստայի որդուն նույնպես, ով նախկինում եկել էր [հաշտության համար]. նրանք տաճիկների ողջ պատասխանը բերին-ծանուցեցին փոքր զորավարին¹³⁰՝ ստարոստա¹³¹ Սանդոմիրսկուն՝ ըստ տաճիկների պատվիրածի. [ապա լեհերը] Բատիստայի որդուն երկու օր զգուշավորությամբ վերցրին դրին հսկողության տակ, որպեսզի նա չտեղեկանա և անօրեններին հաղորդի մեծ զորավարի մահը, մինչև [փոքր զորավարն] ինքը խորհրդակցի ար-

գաւորորդւոյն, թէ որպիսի օրինակաւ ուղարկեսցեն զեկեալ դեսպանն ի Տաճկաց:

Ղարծեալ ի սմին աւուր անօրէն արքայն Օսման արքորէ ի պատուոյն զմեծ վեզիրն իւր, և զենիչարադասին նոյնպէս ընկենու ի փառացն, պատճառս տալով նոցա, թէ դուք անշնահաւոր¹³² և անբաղդ ոմանք էք, վասն այն ոչինչ օգտեցայք այսքան ժամանակս, և ի տեղի նոցին զայլ ոմանս (կացուցանէ), գիտացեալ թէ այլքն յաջողք և հօրազոյնք լինելոց իցեն, մոռանալով զասացեալն՝ եթէ ոչ Տէր շինէ զտունն, ի նանիր վաստակին շինողք նորա¹³³:

243բ ||

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԾ ԵՒ ԱՀԱԳԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
ՏԱԿԿԱՑ ԸՆԴ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍ

Ապա յաւուր երեքշաբթոյ [=18/28 սեպտ.] հրամայէ Օսման բարձր քարոզել աղաղակաւ ի մէջ բանակին առ ամենայն զօրս իւր, զի յայնմ աւուր ամենեքեան ի միասին ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս պատրաստ լինիցին ի պատերազմ, և եթէ իցէ ոք որ ընդդիմացի հրամանին՝ կորուսցէ զկեանս իւր:

Յայնժամ մեծաւ զգուշութեամբ հանդերձեցին ամենայն զօրավարքն և զօրագլուխքն զբովանդակ հեծեալքն և զհետևակագօրս՝ որպէս զՏաճիկս, նոյնպէս զՊողտանցիս, զՄինթապիս¹³⁴, և զՌումելցիս, զՊոսնացիս, և զԱնատոլցիս, և զԹաթարս, և զամենայն ազգս, որք եկեալ էին ի հեռաստանէ, մինչ զի ոչ ոք մնաց ի բանակն, բայց միայն ընդ իւր երկու հազար մերձաւոր սոլաքս¹³⁵ և չորս հազար ենիչարիս, և նոյնչափ տապարակիրս, որք են պալթաճիք¹³⁶. և զայլ ամենայն զօրս իւր խաղացոյց հանդերձ փոջքն ի վերայ քրիստոնէից ասելով թէ՝ Ջոր ինչ լինելոց է եղիցի այսօր, կա՛մ կո-

քայորդու հետ, թէ ինչ ծնով հետ ուղարկեն տաճիկների մոտից եկած դեսպանին:

Ղարծյալ սույն օրը անօրեն սուլթան Օսմանը պաշտոնական արեց իր մեծ վեզիրին և ենիչար-ադասուն¹³⁷ նոյնպէս զրկեց աստիճաններից՝ պատճառաբանելով նրանց. «Դուք ծախորդություն բերող և անբախտ ոմանք եք, այդ պատճառով ոչ մի օգուտ չտվեցիք այսքան ժամանակ». և նրանց փոխարեն ուրիշներին նշանակեց՝ կարծելով, թէ ուրիշները հաջողակ և ավելի զորեղ կլինեն, մոռանալով ասացվածքը. «Եթէ տունը Տերը չի կառուցում, իզուր են չարչարվում այն կառուցողները»:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԴԵՄ ՏԱԾԻԿՆԵՐԻ
ՄԵԾ ԵՎ ՄԱՐՍԱՓԵԼԻ ՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ապա երեքշաբթի օրը [=18/28 սեպտ.] Օսմանը հրամայեց բանակի մեջ իր բոլոր զորքերին բարձրաձայն քարոզ կարդալ, որ այդ օրն ամենքը՝ մեծամեծերից մինչև փոքրերը, միասին պատրաստ լինեն մարտի, և եթէ լինի մեկը, ով ընդդիմանա հրամանին, կզրկվի իր կյանքից:

Այնժամ բոլոր հրամանատարներն ու զորագլուխները մեծ զգուշությամբ պատրաստեցին ողջ հեծյալներին և հետևակազորայիներին՝ ինչպէս տաճիկներին, այնպէս էլ բողդանցիներին, մինթապցիներին, ռումելցիներին, բոսնիացիներին, անատոլիացիներին, թաթարներին և բոլոր ազգերին, ովքեր եկել էին հեռուներից, մինչև որ ոչ ոք չմնաց բանակում՝ բացի միայն իրեն ուղեկցող երկու հազար մերձավոր թիկնապահներից, չորս հազար ենիչերիներից և նոյնքան տապարակիրներից, որոնք բալթաջիներն են, իսկ իր մյուս բոլոր զորքերը փղերով հանդերձ շարժեց քրիստոնյաների վրա՝ ասելով. «Ինչ որ լինելու է, թող լինի այսօր. կա՛մ կկո-

տորիցէք զթշնամիս մեր, կա՛մ ամենեքին կորնչիցիք միահաղոյն. և ապա ասէ անցուցանել զգետն քառասուն թուիս մեծամեծս, և յայնմ կողմանէն ևս հարկանել զբանակն, զոր առժամայն կատարեցին. և ընդ թուիե-
րացն անցին չորս փաշայք՝ չորս հազար արամբք¹³⁸, և եղին անդ զգրահս իւրեանց, և արքն որք ընդ նոսս պատրաստ կային ի վերայ երիվարաց. նոյնպէս և հինգ հարիւր ենիչարիք առ ավին գետոյն պահէին, և ոչ տային թոյլ քրիստոնէից իջանել ի ջուրն: Եւ այսպէս ոմանք յայսմ կողմանէ և ոմանք յայնմ կողմանէ ջրոյն՝ սկսան յառաջին ժամէ աւուրն մինչև ցլետին ժամն հարկանել զբանակն քրիստոնէից. և յայսմ աւուր ինն անգամ, մե-
ծաւ ջանիւ դիմեցին լի մարտ, մինչ զի բազումք յան-
հաւատից ելին ի վերայ խանտակի բանակի դրանն և կամէին անկանել ի ներքս:

Իսկ քրիստոնէայքն անտուստ հարեալ ծակոտկէին զնոսա ազգի ազգի սուսերօք, զոր սատակեալ անկա-
նէին ի խանտակն. բայց այժմ ոչ միայն կամաւ իւրեանց պատերազմէին այլազգիքն որպէս յայլ աւուրս, այլ զի յետոյ կացեալ հարիւրապետաց և հազարապետաց՝
մերկ սուսերաւ և ռմբաւ վարէին զեղկելի զօրսն յոչ կա-
մաց ի վերայ քրիստոնէից:

Եւ ինքն Օսման ել ի վերայ բարձրագոյն բլրի միոջ առ յետոյ Խոթինին՝ որ կոչի Հորոտիշէ, և առաջի իւր երկու փիղս, և ի վերայ փղացն արք չորք փողահարք և երգեցիկք, և ազգի ազգի նուագարանք, զի ուրախա-
ցուցեն զնա, և ակներև տեսանէր զմարտակցութիւն զօրաց իւրոց: Յայնժամ մատեան առ նա խաբուսիկք և դաւաճանք, աւետիս ետուն նմա և ասեն, թէ՝ Ուրախ լեր, արքայ, զի ահաւասիկ մերձ եմք ի կործանել զթշնամիս

տորեք մեր թշնամիներին, կա՛մ ամենքդ միանգամից կկորչեք». ապա հրամայեց քառասուն մեծամեծ թնդա-
նոթներ անցկացնել գետը և այն ավից նոյնպէս հար-
վածել [քրիստոնյաների] բանակին, որն անմիջապէս
կատարեցին. և թնդանոթների հետ անցան չորս փա-
շաներ՝ չորս հազար զինվորներով, և տեղադրեցին այն-
տեղ իրենց թնդանոթները. իսկ զինվորները, որ նրանց
հետ պատրաստ կային ձիերի վրա, ինչպէս նաև հինգ
հարյուր ենիչերիներ պահպանում էին գետեզորը և թույլ
չէին տալիս քրիստոնյաներին իջնել դեպի գետը: Եվ
այսպէս ոմանք գետի այս, ոմանք այն ավից օրվա
առաջին ժամից մինչև վերջին ժամն սկսեցին հարվածել
քրիստոնյաների բանակին. և այդ օրը ինն անգամ մեծ
ջանքերով դիմեցին մարտի, մինչև որ անհավատներից
շատերը ելան քաղաքադռան խանդակի վրա և կամե-
նում էին ներս սողոսկել:

Իսկ քրիստոնյաներն այնտեղից տեսակ-տեսակ
սուսերներով հարվածում-խոցոտում էին նրանց, որոնք
սպանվելով՝ ընկնում էին խանդակի մեջ. միայն թե
այլազգիներն այժմ ոչ թե իրենց կամքով էին կռվում,
ինչպէս մյուս օրերին, այլ որովհետև նրանց թիկուն-
քին կանգնած հարյուրապետներն ու հազարապետերը
մերկ սուսերով ու ռումբով եղկելի զորքերին, հակառակ
[նրանց] կամքին, քշում էին քրիստոնյաների վրա:

Ինքն Օսմանը ևս բարձրացավ մի շատ բարձր բլրի
վրա՝ Խոտինի թիկունքին մոտ, որ կոչվում է Հորոտիշ-
է¹³⁹, և նրա առջև՝ երկու փիղ, իսկ փղերի վրա՝ չորս փո-
ղահար և երգիչ մարդիկ ու տեսակ-տեսակ նվագարան-
ներ, որպէսզի ուրախացնեն նրան, և [նա] պարզ տեսնում
էր իր զորքերի դիմամարտությունը: Այնժամ նրան մո-
տեցան ստախոսներ ու դավաճաններ, ավետիս տվե-
ցին նրան և ասում են. «Ուրախացի՛ր, արքա՛, բանգի
ահա վասիկ մոտ ենք քո թշնամիների կործանմանը»,

քո. և ոմանք թէ՛ Ջորդի թագաւորին հարաք թոփիւ ի մէջ բանակին, և զվրանս և զամենայն կախս նոցա մանրեալ խորտակեցաք. բայց սուտ և ընդ վայր ել:

Իբրև տեսին քրիստոնեայքն եթէ առաւել համարձակութեամբ յարեան ի վերայ այլազգիքն, յայնժամ բերեալ զբովանդակ թոփսն, և լցին զամենեսին բազմադիմի անօթիւք երկաթեղինօք, զոր պատրաստեալ ունէին յառաջագոյն, և արծակեցին միանգամայն ի վերայ անհաւատիցն, որ մանրեալ զամենեսին հոսեաց ընդ յոլով մասունս, և այնչափ երկարեցաւ գործն մարտի, մինչև առ հասարակ լցաւ արեամբ և դիակամքք մեռելոց բոլոր բանակն և դաշտն ամենայն. իսկ մնացեալքն սկսան փաշիլ ըստ սովորութեան իւրեանց, և իբրև զշունս մի ըստ միոյ՝ թօթափելով և զգէնսն. և ապա դարձուցին զթոփսն ի մի կողմն, և ուղղեալ ճարտարութեամբ զերկուսն միայն և այնպէս հարին զթոփապետն¹⁴⁰ Տաճկաց, որ լի երկուս հերձակ, և փաշայիցն զվրանն նոյնպէս բնաջինջ արարին բազում արամբք:

244բ Ջոր տեսեալ անհաւատիցն՝ վաղվաղակի սկսան լծել լլ զսայլսն յորոց վերայ թոփքն էին, և զվրանսն փութապէս ժողովեալ փախեան և նոքա էս ամօթալից դիմօք, ոչինչ օգտեալք ոչ յայսմ կողմանէ և ոչ յայնմ. ընդ որ յոյժ վիրաւորեալ Օսման, և տարակուսեալ ի ծանր սգոյն՝ յուսահատեալ ամենևին, և ի լլ անհնարին տրտմութեանն նստեալ լայր զբեկումն իւր, յորում ունայնացաւ ի բազում արիական զօրաց: Ապա յայսմ հետէ ոչ ևս համարձակեցան ելանել ի մարտ, այլ հնազանդեալ ականջայ կամօք ստուգապէս կամեցան զխաղաղութիւնն հաստատել:

Արդ՝ լլ այս մեծ և վերջին պատերազմին անկաւ ի զօրաց հաւատացելոց, նախ ոմն պատուական Մաճառ հազարապետ¹⁴³ մի, որում անուն Ֆեքթթի կոչիւր, և

իսկ ոմանք էլ. «Թագավորի որդուն բերդի մեջ հարվածեցինք թնդանոթով և նրանց վրաններն ու ողջ կապաւորանքը ջարդուփշուր արեցինք», բայց սուտ և ի դերն ելաւ:

Երբ քրիստոնյաները տեսան, որ այլազգիներն առաւել համարձակութեամբ են հարձակվում իրենց վրա, այնժամ բերեցին բոլոր թնդանոթները և բոլորը լցրին բազմատեսակ երկաթե անոթներով, որ նախօրոք պատրաստել էին, և միանգամից արծակեցին անհավատների վրա. [կրակը], այդ ամենը մանրելով, դուրս սփռեց բազմաթիվ կտորներով. մարտն այնքան երկարեց, մինչև որ առ հասարակ ողջ բանակն ու ամբողջ դաշտը լցվեցին արյամբ և մեռյալների դիակներով, իսկ մնացածներն, ըստ իրենց սովորության, մեկը մեկի հետևից սկսեցին փախչել որպէս շներ՝ թողնելով նաև թնդանոթները. ապա [քրիստոնյաները] թնդանոթները մի կողմ քարշեցին, վարպետորեն ուղղեցին միայն երկուսը և այնպես զարկեցին տաճիկների թնդանոթապետին, որ կիսվեց երկու մասի, ոչնցացրին նաև փաշաների վրանը՝ բազմաթիվ մարդկանցով հանդերձ:

Այս տեսնելով՝ անհավատներն իսկույն սկսեցին լծել սայլերը, որոնց վրա թնդանոթներն էին, և վրանները փութով հավաքելով՝ ամոթահար փախան՝ ոչինչ չշահելով ոչ այս և ոչ այն ափից. այս բանից հույժ վիրավորվելով և ծանր սգից տարակուսելով՝ Օսմանն ամենևին հուսահատվեց և անսահման տրտմության մեջ նստել լալիս էր իր բեկումը, որտեղ զրկվեց բազմաթիվ արի զինվորներից: Ապա սրանից հետո այլևս չհամարձակվեցին մարտի ելնել, այլ կամա թե ականջ անսալով՝ իրապես կամեցան խաղաղություն հաստատել:

Արդ, այս մեծ և վերջին ճակատամարտում հավատացյալների զորքերից ընկան նախ մի բարձրաստիճան այր՝ հունգար հազարապետը, որի անունը Ֆեքթթի էր

ինքն էր այր հմուտ ամենայն պատերազմական արիությանը. ընդ սմին այլ ևս արք քսան և ութն, որք կատարեցան սրով յաւուր յայնմիկ, իսկ ի կողմանէ անհաւատից՝ անբաւ և անահմար, բայց ըստ կարծեաց և ըստ նմանութեան թուեցին այսքան՝ ի հետևակաց ԴՌ¹⁴², և ի հեծելոց ԳՌ, և ի Պուղտանցոց և ի Մինթացոց ԶՌ¹⁴³, և վիրաւորեալք ի սրոյ և ի թոփից՝ աւելի քան տասն հազար¹⁴⁴, որ բարձեալ սայլիւք կրէին ի բանակն իւրեանց, և զսատակեալ ծանօթսն և զգլխաւորսն միայն առնուին, և զմնացեալսն զորս արկանէին ի գետն և զորս թաղէին անդ, և զորս թողուին ի մէջ դաշտին կերակուր չանց և զազանաց:

Եւ գիտել պարտ է, զի ոչ միայն սուսերօք և զինուք լինէր կորուստ անօրինացն, այլ մանաւանդ աներևոյթ աջովն Աստուծոյ հանապազ հարեալք և եղծեալք և կործանեալք լինէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԶԱԿԵԼՈՅ ԶՂԵՍՊԱՆՆ ՏԱԿԱՑ, ԵՒ
ԸՆԴ ՆՄԱ ՅՂԵՆ ԶԻՐԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆՆ

245ա || Յետ այսորիկ ի բանակէն Իլախաց արծակեն ի չորեքշաբթի աւուրն [=19/29 սեպտ.] զպատգամաբեր այրն որ եկեալն էր ի Տաճկաց՝ զորդի Պատիստային, և ընդ նմա առաքեն զդեսպանս քրիստոնէից զգաշդալան Բան Պլզգեցքին և զվոյվոճիչ Լուպելսքին¹⁴⁵, քսան և հինգ արամբք. բայց ի զօրաց Լեհացն գնացին ուղարկել զդեսպանսն երկու հարիւր հեծեալք, արք ընտիրք և պատուականք, զարդարեալ ազգի ազգի ճոխութեամբ և վայելչատեսիլ գազանամորթ վերարկուօք, այլ և հանդերձ իշխանաց և բազում մեծամեծաց, մինչ զի ինքն զօրավարն ևս ստարոստա Սենտոմիրսքին¹⁴⁶ յանձնօթ լեալ գնայր զհետ նոցա մինչև որ մերձ եղեն ի բանակն Տաճկաց:

Յայնժամ ի կողմանէ Տաճկացն իբրև տեսին զգա-

(նա ինքը պատերազմական բոլոր սխրագործութիւններին հմուտ այր էր), նրա հետ՝ ևս քսանութ ուրիշ այրեր, ովքեր այդ օրը զոհվեցին սրով, իսկ անհավատների կողմից անթիվ-անհամար մարդիկ ընկան, բայց ըստ կարծիքների և իրականութեանը մոտ՝ հաշվեցին այսքան. հետևակազորայիններից՝ չորս հազար [զինվոր], հեծելազորից՝ երեք հազար, բողոնացիներից և մինթացիներից¹⁴⁷՝ վեց հազար, և սրից ու արկերից վիրավորվածները՝ ավելի քան տասը հազար, որոնց, բարձելով սայլերին, տանում էին իրենց բանակը. բայց միայն սպանված ծանոթների և զխաւորների դիէրն էին վերցնում, իսկ մնացածներից ոմանց նետում էին գետը, ոմանց թաղում էին այնտեղ, ոմանց էլ թողնում էին դաշտում՝ որպէս կեր շներին և զազաններին:

Բայց պետք է իմանալ, որ անօրենների կորուստը ոչ միայն սուսերներով և այլ գենքերով եղավ, այլև մանավանդ Աստծու աներևոյթ աջով էին հանապազ զարկվում, ոչնչացվում և կործանվում:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ՏԱԿԻԿՆԵՐԻ ԲԱՆԱԳՆԱՑԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉՆԵԼՈՒ ԵՎ
ՆՐԱ ՀԵՏ ԻՐԵՆՑ ԴԵՍՊԱՆԻՆ ԱՐԶԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սրանից հետո՝ չորեքշաբթի օրը [=19/29 սեպտ.], լեհաց բանակից արծակեցին պատգամաբեր մարդուն՝ Բատիստայի որդուն, ով եկել էր տաճիկների կողմից, և նրա հետ ուղարկեցին քրիստոնյաների դեսպաններին՝ Բելզի¹⁴⁸ բերդակալ պանին¹⁴⁹ և Լյուբլինի վոյեվոդայի որդուն¹⁵⁰. քսանհինգ մարդկանցով հանդերձ. բայց լեհաց զորքերից դեսպաններին ուղեկցելու ելավ երկու հարյուր հեծյալ՝ ընտիր և պատվական այրեր՝ զարդարված բազմապիսի ճոխությամբ և վայելչազարդ մորթե վերարկուներով, այլև իշխաններ ու բազում մեծամեծեր. մինչև անգամ ինքը զորավարը՝ Սանդոմիրի ստարոստան ևս ծպտյալ գնաց նրանց հետ, մինչև որ մոտեցան տաճիկների բանակին:

Երբ տաճիկների կողմից տեսան քրիստոնյաների գա-

լուստ քրիստոնէիցն՝ ընդ առաջ ելին նոյնպէս և նոքա բազմապատիկ և զարմանալի բեհեզագործ կերպասիւք, և ցեղ ի ցեղաց կազմեալ մեծագին երիվարօք, որ սպահիք¹⁵¹ կոչին՝ արք ԳՃ, և չավուշք¹⁵² Ճ, և այլ բազմութիւն զօրաց նոցա, որք եկեալ ի դաշտն հանդիպին միմեանց ողջոյն տալով ուրախութեամբ, և ապա առեալ տարան զդեսպանսն քրիստոնէից առ Օսման, և մնացեալքն դարձան խաղաղութեամբ ի բանակն իւրեանց:

Բայց յառաջ քան զդեսպանն ի սմին աւուր առաքէ անօրէնն խոնդբար զբազում արս Թաթարաց և ենիչարեաց և ընդ նոսա զմեծամեծ թովս, որք գնացեալ ի վերայ գիւղաքաղաքի միոյ, որ կոչի Բանովցա, ոչինչ հեռի ի Խոթինու, և սկսան մեծաւ ջանիւ արծակիլ ի վերայ, և հարկանել հանապազ զպարիսպն թովի և թֆանկի մինչև ցմեծ ժամ աւուրն, իսկ քաղաքացիք ի ներքուստ հարեալ կործանէին ի նոցանէ:

Եւ ոմն քահանայ ազգաւ Ռուզ, անուն Օթեց Նիքուլսքի, պատրաստեալ զթֆանկն և եհար ճարտարութեամբ զանիրաւ իլ այրն որ զթովսն թաւալէր, և առ ժամայն անկեալ սատակեցաւ. զոր տեսեալ անօրինացն ժողովեցին փութանակի զամենայն գէնս և զասպարս իւրեանց և գնացին անդառնալի հետիւք լի ամօթով:

Ի հինգշաբթի, յուրբաթի, և ի շաբաթի, և ի կիրակէին օր [=20-23 սեպտ./30 սեպտ.-3 հոկտ.] ոչինչ եղև ընդ միմեանս՝ մինչ դեսպանքն առ նոսա էին, այլ խաղաղեցաւ պատերազմ յերկոցունց կողմանց. բայց հանապազ ի պատրաստի ունէին ամենայն զօրք քրիստոնէից, ոչ վստահանալով պատրողական բանից և խօսիցն անհաւատից:

Յաւուրսն յայնոսիկ բարեյաղթ և քրիստոսասէր իշխանն Վլատիսլաւ սկսաւ առատածեռն պարգևօք շնորհել ամենեցուն հսկայաձև ազանց և հեծելագունդ զօ-

լուստը, այնժամ բեհեզյա բազմազան և զարմանալի հանդերձներով և պես-պես զարդարված թանկագին երիվարներով ընդառաջ ելան նրանք նոյնպէս, ովքեր հեծելագունդ են կոչվում (երեք հարյուր մարդ), հարյուր չավուշ և նրանց զորքերի բազմաթիվ այլ զնդեր, որոնք, գալով դաշտ, հանդիպեցին միմյանց՝ ուրախությամբ ողջոյն տալով, և ապա քրիստոնյաների դեսպաններին վերցրին-տարան Օսմանի մոտ, իսկ մյուսները խաղաղությամբ վերադարձան իրենց բանակը:

Բայց նոյն օրը՝ դեսպանի [զալուց] առաջ, անօրէն խոնդբարը¹⁵³ բազմաթիվ թաթար և ենիչերի զինվորներ ուղարկեց, նրանց հետ՝ մեծամեծ թնդանոթները: Նրանք շարժվեցին Խոտինից ոչ հեռու մի գյուղաքաղաքի վրա, որ կոչվում է Պանովցա, սկսեցին մեծ ջանքով հարձակվել [նրա] վրա և մինչև օրվա մեծ ժամը թնդանոթներով ու հրացաններով հանապազ հարվածել պարիսպներին, իսկ բնակիչները ներսից էին զարկում-գետին տապալում նրանցից [ոմանց]:

Եվ ազգությամբ ռուս ոմն քահանա, անունը՝ հայր Նիկոլսկի, հրացանը լիցքավորեց և վարպետորեն հարվածեց այն անիրաւ մարդուն, որ թնդանոթից կրակում էր, և նա վայր ընկնելով՝ տեղնուտեղը մեռավ. այս տեսնելով՝ անօրէնները փութով հավաքեցին իրենց ողջ զենքերն ու զրահները և ամօթով լի՝ հեռացան ադառնալի ճանապարհով:

Հինգշաբթի, յուրբաթ, շաբաթ և կիրակի օրերին [=20-23 սեպտ./30 սեպտ.-3 հոկտ.], մինչ դեսպանները նրանց մոտ էին, միմյանց դեմ ոչ մի բան չեղավ, այլ երկու կողմերից կռիվը դադարեց. բայց քրիստոնյաների ողջ զորքերը, չվստահելով անհավատների պատիր խոսք ու զրույցին, հանապազ պատրաստ վիճակում էին:

Այդ օրերին բարեհաղթ և քրիստոսասէր իշխան Վլադիսլավն սկսեց առատածեռնորեն մեծամեծ պարգևներ շնորհել բոլոր հսկայակերպ ազգերին և հեծյալ զոր-

րաց օծիտս և ձիրս մեծամեծս, վասն առաւել և աներկբայ հաւատարիմ ծառայութեանց իւրեանց. նոյնպէս և խազախաց և Ալամանաց յորդառատ պարզօք հատուցանել խոստանայ զփոխարէնն քաջութեան նոցա՝ յետ ուրախութեամբ դարձին իւրոյ, որ և արարին իսկ, և յամենեցուն շնորհակալ լինել, և գոհանայր ի նոցանէ վասն ամենայն իրացն գործեցելոց:

Ապա յաւուր երեքշաբաթոջ¹⁵⁴ [=25 սեպտ./5 հոկտ.] սուլթան Օսմանն արծակէ զդեսպանս քրիստոնէից, և Տաճիկ չափուշ մի ընդ նոսա, որ կատարեալ զբովանդակ դաշինս երդմանց, և մուրհակ խաղաղութեան անդառնալի տուեալ ի ձեռս նոցա, եկին բերկրալիր աւետօք ի բանակն Լեհաց:

Բայց զբան դեսպանացն ոչ ոք կարաց հաւաստեալ իմանալ՝ թէ յո՞ր վերայ հաստատեցին զպայմանն, քանզի բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմէին անմիաբան միմեանց, վասն որոյ և ես ոչ կարացի այժմ ստուգիւ գրել զերկբանական ծանուցումն անիմանալի իրին, մանաւանդ զթագաւորական և զարքունական գործսն, այլ զկարծեօք || խորհուրդսն Աստուծոյ թողեալ անհաս իմաստիցն և ի մնացեալ յայտնիսն դիմեցից՝ ընտրելով զստոյգն ի յոլովից:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՅԱՂԱԳՍ ԺՈՂՈՎԵԼՈՅՆ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԶՕՐՍ ԻՒՐ
ՕՍՄԱՆԻՆ ԵՒ ԴԱՌՆԱԼՈՅՆ Ի ՅԵՐԿԻՐ ԻՒՐ ՅԵՏ
ԿԱՏԱՐԵԼՈՅ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆՆ

Յայնժամ չորեքշաբաթի աւուրն [=26 սեպտ./6 հոկտ.] սուլթան Օսմանն պատրաստէ հինգ հարիւր չափուշս, և բազում դռնապանս և ասէ անցանել յերկիրն Իլախաց, զի զորս գտանեն անդ ի զօրացն իւրոց, Թաթար կամ Տաճիկ և կամ այլ ամենայն ազգս յիւրոցն, վաղվաղակի անցուցանիցեն յերկիրն Պուղտանաց. որ և

(67)

քերին՝ նվերներ և վարձեր՝ նրանց առաւել և աներկբայորեն հաւատարիմ ծառայութեան նրանց: Նոյնպէս և կազակներին ու գերմանացիներին էր խոստացել նրանց քաջության դիմաց հատուցել չափազանց առատ պարգևներով իր՝ [ձակատամարտից] հաղթությամբ վերադարձից հետո, որն էլ հենց արեցին, և [արքայորդին] բոլորին շնորհակալ եղաւ ու գոհացաւ նրանցից՝ կատարված բոլոր գործերի համար:

Ապա երեքշաբթի օրը [=25 սեպտ./5 հոկտ.] սուլթան Օսմանը հետ ուղարկեց քրիստոնյաների դեսպաններին և նրանց հետ՝ մի տաճիկ չափուշի, ով, ի կատար ածելով երդման ողջ դաշնադրությունը, նրանց անխախտ խաղաղության դաշնագիր հանձնեց, և բերկրալիր ավետիսով եկան լեհաց բանակ:

Բայց դեսպանների խոսքը ոչ ոք չկարողացաւ հավաստի կերպով իմանալ, թե ինչի մասին պայման կապեցին, քանզի շատերը միմյանցից տարբեր այլևայլ շատ բաներ էին պատմում, որի պատճառով և ես այժմ չկարողացա ստուգապէս գրել այդ անհայտ բանի մասին երկբայական ծանուցումը՝ մանավանդ թագավորական և արքունական գործերը, այլ կանսկածելի մտքերը Աստծո անհասնելի իմասնությունը թողնելով՝ պիտի դիմեմ մնացած հայտնի բաներին՝ ընտրելով շատերից ստույգը:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ՕՍՄԱՆԻ՝ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿՆՔԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ
ՈՂՑ ԶՈՐՔԵՐԸ ՀԱՎԱՔԵԼՈՒ ԵՎ ԻՐ ԵՐԿԻՐ
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այնժամ չորեքշաբթի օրը [=26 սեպտ./6 հոկտ.] սուլթան Օսմանը պատրաստեց հինգ հարյուր չափուշ ու բազմաթիվ բարապաններ և հրամայեց անցնել լեհաց երկիր, որպէսզի այնտեղ իր զորքերից՝ թաթար, տաճիկ և կամ մյուս բոլոր յուրային ազգիներից, ում գտնեն անմիջապէս անցկացնեն Բողդանների երկիր, որն էլ

(67)

արարին իսկ, և քարոզ կարդացին յամենայն բանակս Տաճկաց մեծաւ սպառնալեօք, զի մի՛ ոք յայնմհետէ իշխեսցէ անցանել զջուրն և կամ աւեր ինչ հասուցանել համարձակեսցի յերկիրն Իլախաց, և եթէ գտանիցի ոք [որ] յանդգնեալ արասցէ զայն, մահապարտ լինիցի ըլամենայն յատենի. և ապա որպէս յառաջն աճեցան, նոյնպէս և ի վերջն սկսան պակասիլ մի ըստ միոջէ, մինչև ամենևինք դադարեցին հետք նոցա յընդհանուր աշխարհէն Լեհաց: Իսկ յաւուր ուրբաթու [=28 սեպտ./8 հոկտ.] ի բանակն քրիստոնէից եղև ուրախութիւն յոյժ առ հասարակ զօրաց և զօրապետաց, մեծաց և փոքերց, և սկսան հարել զթուփս և զթֆանկս, և հնչեցուցանել զփողս և զնուագարանս և զթմբուկս մեծաւ գոչեցուցմամբ, մինչ զի զօրքն Տաճկաց հիանային ընդ ահեղ դղրդումն լերանց և վիմաց ի յուրախական ծայնէ քրիստոնէիցն. և այսպիսի պայծառութեամբ և բերկրութեամբ օրհնէին և գովէին զԱստուած ըլ զՓրկիչն ամենեցուն, որ զայնքան մեծ բարկութիւնն և զցատումն նոր Յուլիանոսին դարձոյց ի խոնարի և ի նախատինս որպէս ամենագէտ Տէր: Նոյնպէս և քահանայք և ուխտականք, որք էին յայնժամ ի բանակն, պարակիցք եղեալ հոգևորացն ընդ մարմնաւորսն, միաբան հանդիսիւ և բարձրաբարբառ եղանակօք առեալ զկցորդսն Դաւթի երգէին ասելով խրախուսմամբ. Նոքա ի ձեռանէ քունմէ մերժեցան¹⁵⁵, մեք ժողովուրդք և խաշն արօտի քո¹⁵⁶:

Ի շաբաթ օրն [=29 սեպտ./9 հոկտ.] եկն չավուշ մի, և ընդ նմա մեծաւոր Պողոտանցի մի որ բրգալապ¹⁵⁷ կոչիր. ուստի ետուն զբերդն Խոթինու ի ձեռս նոցա և ինքեանք ազգն Լեհաց ելին ի միջէն. և այս բերդս նախ առաջ Պուղտանաց էր և Տաճիկք տիրէին. բայց հինգ ամ յառաջ քան զայս իշխան ոմն Իլախաց Գորեցքի¹⁵⁸ անուն

հենց կատարեցին, և մեծ սպառնալիքներով տաճիկների բոլոր զորքերի մեջ քարոզ կարդացին, որ այնուհետև ոչ ոք չհամարձակվի անցնել գետը¹⁵⁹ և կամ ավերածություն անել լեհաց երկրում. իսկ եթե գտնվի մեկը, ով կհանդգնի անել այդ, բոլոր ատյաններում մահվան կդատապարտվի. ապա [անօրեններն] ինչպես որ սկզբում ավելացել էին, այդպես էլ վերջում սկսեցին մեկ առ մեկ նվազել, մինչև նրանց հետքը ողջ լեհաց աշխարհից ամենևին վերացավ: Իսկ ուրբաթ օրը [=28 սեպտ./8 հոկտ.] քրիստոնյաների բանակում համընդհանուր մեծ ուրախություն կատարվեց զորքերի ու զորապետերի, մեծերի ու փոքրերի, և սկսեցին կրակել թնդանոթներից ու հրացաններից, փչել փողերը և բարձր գոչունով հնչեցնել նվագարաններն ու թմբուկները, մինչև որ տաճիկների զորքերը ապշահար էին լեռների և ժայռերի՝ քրիստոնյաների ուրախալի ծայներից [արծազանքվող] ահեղ դղրդյունից. և այսպիսի շքեղությամբ ու բերկրանքով օրհնում և գովաբանում էին ամենափրկիչ Աստծուն, որը՝ որպես ամենագետ Տեր, նոր Հուլիանոսի¹⁶⁰ այնքան խիստ բարկությունն ու ցատումը վերածեց հնազանդության և նախատինքի: Այդպես և հոգևորները՝ քահանաներն ու ուխտավորները, ովքեր այդ ժամանակ բանակում էին, աշխարհականների հետ մեկտեղ պարելով, միահամուռ ցնծությամբ և բարձրաձայն ելևէջումներով երգում էին Դավթի կցուրդները՝ խրախուսյալ ասելով. «Նրանք մերժվեցին Քո կողմից», «Մենք ժողովուրդն ենք և խաշն քո արտի»:

Շաբաթ օրը [=29 սեպտ./9 հոկտ.] եկավ մի չավուշ և նրա հետ՝ մի բողղանցի պաշտոնյա, որը պրկալաբ էր կոչվում, և լեհերը Խոտինի բերդը հանձնեցին նրանց, իսկ իրենք ելան այտեղից. այս բերդը նախկինում բողղաններին էր, և տաճիկներն էին տիրում, բայց սրանից հինգ տարի առաջ լեհ ոմն իշխան՝ Կորեցկի անունով,

գնացեալ անդ և բռնութեամբ էառ զբերդն զայն, զոր մինչև ցայս վայր կալեալ ունէին:

Արդ՝ այժմ թուի թէ այսու աղագաւ հաստատեցին զխաղաղութիւն յերկոցունց կողմանց, զի վերստին դարձուցեն առ նոսա զկլայն Հոթունի. իսկ յետոյ անիրաւքն համբաւեցին թէ, սուտ բարբաջմամբ, խոստացան քրիստոնէայքն հարկս հանդիսականս տալ Տաճկաց, զոր մի՝ ոք իշխեսցէ հաւատալ անհանձար բանից նոցա¹⁶¹:

Ապա ի կիրակէի աւուր [=30 սեպտ./10 հոկտ.] յարուցեալ Օսման ընդ առաւօտն և հրամայէ հնչեցուցանել զփողսն ի լուր ամենեցուն, զի յայնմ պատրաստեցին ի ճանապարհ ամենայն զօրք իւր հեծեալք և հետևակք, և ապա ի ժամ ճաշուն շարժեցաւ ընդհանուր զօրօքն և բոլոր բանական, և գնացեալ հեռացան ի քրիստոնէից, մինչ զի հազիւ երեւէին, և իջևանեցան ի վերայ նոյն գետոյն Թուռլայի ի բարձրավանդակ տեղուջ իբրև
247ա || զամպս թխացեալ. իսկ բազմութիւն անհաւատիցն որպէս զմառախ սփռեալ ծածկէին զերես երկրի [և] դաշտին. և ապա ի միւսում աւուր ելեալք անտի, և գնային անդառնալի ուղեգնացութեամբ:

Յայնժամ յաւուր [երկուշաբթի և¹⁶² երեքշաբթի [=1-2/11-12 հոկտ.] սկսան զօրք հաւատացելոց անցանել զջուրն, այլ ոչ ամենեքեան, քանզի կամուրջն Լեհաց որ էր մոտ ի բերդն՝ կործանեալ էր, վասն այն փոքր նաւակաւ անցանէին սակաւ առ սակաւ: Բայց ի հեռաւոր տեղուջ կամուրջն Տաճկաց դեռ ևս կայր հաստատուն, զի ինքն Օսման ի դարձին իւրում պատուէր ետ զօրաց իւրոց, զի մի՝ տապալեցեն զայն, այլ թողցեն ամբողջ, զի անտի եկեալ անցանիցեն հեծեալքն Լեհաց:

Ապա ի չորեքշաբթի և հինգշաբթի աւուրն [=3-4/13-14 հոկտ.] ամենեքանեալ իշխանն Վլատիսլաւ հանդերձ ամենայն զօրօք և զօրավարօքն զայ անցանէ ընդ այն կամուրջն և մտանէ ի սեպիական հայրենիսն

գնաց այնտեղ և բռնութեամբ զրաւեց այդ բերդը, որը մինչ այժմ զրաւել-պահում էին [լեհերը]:

Արդ՝ հիմա թվում է, թե երկու կողմերը սրա համար խաղաղություն հաստատեցին, որպեսզի Խոտինի բերդը վերստին վերադարձնեն տաճիկներին. բայց հետո անիրավները սուտ բարբաջանքով հայտարարեցին, թե քրիստոնյաները հանդիսավոր խոստացան հարկեր տալ տաճիկներին, բայց թող ոչ ոք չհամարձակվի հավատալ նրանց անհեթեթ խոսքերին:

Ապա կիրակի օրը՝ [=30 սեպտ./10 հոկտ.] առավոտյան, Օսմանը ելավ և հրամայեց փչել փողերն ի լուր ամենքի, որպեսզի իր բոլոր հեծյալ և հետևակ զորքերը պատրաստվեն այնտեղից ճանապարհ ընկնելու. ապա ճաշին [նա] բովանդակ զորքերով և ողջ բանակով շարժվեց, և գնացին-հեռացան քրիստոնյաներից, մինչև որ հազիվ էին երևում. իբրև թուխ ամպեր դադար առան նույն Դնեստր գետի ափին՝ մի բարձրավանդակ վայրում, իսկ անհավատների բազմությունը ինչպես մորեխ սփռվել-ծածկել էր դաշտը. ապա հաջորդ օրը ելան այնտեղից և հեռացան անվերադարձ ուղևորությամբ:

Այնժամ երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերին [=1-2/11-12 հոկտ.] հավատացյալների զորքերն սկսեցին անցնել գետը, բայց ոչ բոլորը, քանզի Լեհաց կամուրջը, որը բերդին մոտ էր, կործանվել էր. այդ պատճառով սակավ առ սակավ գետն անցնում էին մի փոքր նավակով: Բայց մի հեռավոր տեղ տաճիկների կամուրջը դեռևս կանգուն էր, քանզի ինքն Օսմանն իր վերադարձին պատվիրեց զորքերին, որ չավերեն այն, այլ թողնեն կանգուն, որպեսզի Լեհաց հեծյալները գան-անցնեն նրանով:

Ապա չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերին [=3-4/13-14 հոկտ.] երանավետ իշխան Վլադիսլավը բոլոր զորքերով և զօրավարներով հանդերձ եկավ-անցավ այդ կամրջով, մտավ իր ժառանգական հայրենիքը՝

իւր երկիրն Իլախաց, և եկեալ բանակն առ ստորն գիւղաքաղաքի միոջ որ կոչի Ըզվանէց:

Ուրեմն աստ պատեհագոյն իմն թուի ինձ արտադրել և դնել ի շար բանիս զգալուստ արքային Իլախաց թէպէտ ոչ կարաց ժամանել գործոյն. այլ զի ամենևինք կատարելապէս ծանուցի ձերում վեհագոյն մտաց զիտութեանցդ՝ վասն որոյ այժմ գրեցից ձեզ զփոքրն ի շատէն, զստուգիւ եղեալսն իրացն զճնարտութիւնն, և ապա դարձայց յառաջին բանսն անձանձրալի հետովք ընթանալ մինչև ի վերջին կէտ բնաւին աշխատութեանս վեհիմաստութեան ձերում:

247բ ||

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍԵԱՆՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԻԼԱԽԱՅ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐՕՔ ՅԻԼՈՎ, ԵՒ ԱՆԴ ԼՈՒԵԱԼ
ԶՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ԹՇՆԱՄԻՍ, ԴԱՐՁԱՒ
ՎԵՐՍՍԻՆ Ի ՎԱՐԺՈՎ ՔԱՂԱՔ

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ինքնակալ և բարեպաշտ արքայն Զիկմունդ, իբրև կարգաւորեաց իմաստութեամբ զամենայն հաճոյս աշխարհին իւրոյ, և զի դեռ ևս ոչ էր լուեալ զհամբաւ հաշտութեան ընդ Հագարացիսն, յայնժամ առաքէ զբազումս ի պաշտօնէից իւրոց առ ընդհանուր երկիրս Իլախաց բարձր հրամանաւ քարոզել և պատուիրել ամենայն դասուց զինուորաց և զօրաց, ազատաց և ծառայից, հեծելոց և հետևակաց, զի ամենեքին փութանակի յառաջեսցեն ի մայրաքաղաքն Իլով. որ և ինքն իսկ նոյնպէս առանց յերկարելոյ վաղվաղակի չոքաւ անդ, բազում մեծամեծ իշխանօք, և գումարեցան առ նա գումարումն մեծ զօրաց յաւուր յայնմիկ ազգ ընդարձակ և բազմաթիւ, որք լինէին երեք հարիւր հազար¹⁶³:

Ապա միաբանեալք մեծաւ պատրաստութեամբ կամէին գնալ ի վերայ խուժադուժ ազգին բարբարոսաց. և մինչ այս խորհրդով շտապէին ելանել ի քաղաքէն՝ նոյնժամայն հասին շուտափոյթ ընթացիւք դեսպանքն ի բանակէն քրիստոնէից, և աւետիս մատուցեալ և ասեն.

(70)

լեհաց երկիր, և բանակը եկալ մոտակայքը մի գյուղաքաղաքի, որը կոչվում էր Ըզվանէց:

Ապա ուրեմն այստեղ ինձ շատ պատեհ է թվում թարգմանել և խոսքերիս շարքում տեղադրել լեհաց արքայի գալուստը, թեպետ չկարողացաւ վրա հասնել այդ գործին. բայց որպէսզի ամեն ինչով կատարելապէս իրազեկվի Ձեր վեհագոյն մտքի իմացությունը, այդ պատճառով այժմ փոքրիշատե կնկարագրեմ ձեզ հաստատապէս կատարված դեպքերի ճշմարտությունը, և հետո կանդորդառնամ նախկին պատմութեանս, որպէսզի Ձերդ վսեմամտությունն անձանձիր ընթանա այս ողջ աշխատութեանս մինչև վերջին կետը:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ԼԵՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻ՝ ԱՄԲՈՂԶ ԶՈՐՔԵՐՈՎ
ԼՎՈՎ ԳԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՈՎ, ԼՍԵԼՈՎ ԹՇՆԱՄՈՒ
ՀԵՏ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՐԸ, ՎԵՐԱԴԱՐՁԱՎ
ՎԱՐՇԱՎԱ ՔԱՂԱՔ

Այդ օրերին, երբ ինքնակալ բարեպաշտ արքա Զիգմունդը խելամտորեն կարգավորեց իր աշխարհի բոլոր խնդիրները, քանզի դեռևս չէր լսել հագարացիների հետ հաշտության լուրը, իր պաշտոնյաներից շատերին ուղարկեց լեհաց ողջ երկրով մեկ բարձր հրամանով քարոզելու և պատվիրելու զինվորների և զորականների, ազատների և ծառաների, հեծյալների և հետևակայիների ողջ դասերին, որ բոլորը փութով շտապեն մայրաքաղաք Լվով. և հենց ինքը ևս բազմաթիվ մեծամեծ իշխաններով առանց հապաղելու անմիջապէս գնաց այնտեղ. և այդ օրը նրա մոտ բազմաքանակ զորքերի մեծ գումարում եղաւ, որոնք թվով երեք հարյուր հազար էին:

Ապա միաբանվելով՝ մեծ պատրաստութեամբ կամենում էին գնալ բարբարոսների խուժադուժ ազգի վրա: Եվ մինչ այս մտադրութեամբ շտապում էին ելնել քաղաքից, նույն ժամին քրիստոնյաների բանակից հասան ճեպագնաց դեսպանները և ավետիս տալով՝ ասացին.

(70)

Ողջ լեր, թագաւոր անյաղթելի, և բերկրեա ճոխութեամբ, քանզի Տէր ինքնին պատերազմեցաւ ընդ թշնամիս քո ընդ այն, և անդդուելի պահեաց զնորաբողբոջ զաւակն քո և զտէրն մեր զմեծն Վլատիսլաւ հանդերձ ամենայն զօրօքն, մինչ զի ի հրեշտակութիւն առաքեալ անհաւատիցն, և հայցեցին զուխտ խաղաղութեան և դաշինս սիրոյ ի մէնջ, որպէս և եղևն իսկ. և արդ մի՛ ևս

աշխատ || լիցի քումդ բարձրագոյն թագաւորութիւն, զի ահա մերձ է ի զալ առ քեզ բարեպատեհ որդին քո ամենայն ազատագունդ հեծելովք, նոյնպէս և զամենայն եղեալ գործսն պատմէին մի ըստ միոջէ:

Չոր իբրև լուաւ արքայն՝ տրտմեցաւ յոյժ, և յոգւոց եհան և ասէ. Ձի՞նչ գործեցից, զհարդ առանց մեր կամաց յանդգնեալ արարին, ոչ մնալով զալստեան մերոյ: Այսպէս ամենայն զօրքն ափսոսային զայնպիսի պատահումն, որ այսքան բազմութիւն ժողովրդոց ոչինչ արութիւնս ցուցեալ հարկեցան դառնալ վերստին ի տեղիս իւրեանց տրտնջալով և մեղադիր լինելով արքային, որ այնքան ժամանակ երկարեաց զընթացս իւր, և ոչ առժամայն չոքաւ. բայց այս ոչ եթէ յանհոգութենէ եղև, այլ ի պատճառս պիտոյից աշխարհին, որպէս և յառաջագոյն յիշեցաք: Ապա յետ քանի մի աւուր զնաց դարձեալ արքայն Ձիկմունդ ի քաղաքն իւր Վարշով:

Այլ ես զայս ճշմարտեմ հաստատեալ, զի եթէ ժամանեալ էին անդ՝ այսու ամենայնիւ բնաջինջ առնէին զամենայն զօրս այլազգեացն, քանզի ուխտ եղեալ էին ի միջի իւրեանց՝ ոչ դառնալ յետս, մինչև ոչ նախ մտցեն ընդ դրունս Կոստանդնուպոլսոյ, և այնչափ պատրաստութեամբ, մինչ զի զվեց ամսոյ դարմանս բարձեալ բերէին զհետ իւրեանց, և զէնս և զասպարս անթիւ, որք ամենեքին էին արք ընտիրք և ճարտարք և հմուտք ի գործ պատերազմի: Իսկ զօրք անհաւատիցն լքեալք և հիւծեալք էին ի սովոյ և ի տօթոյ, և մանաւանդ որ այն-

«Ո՛ղջ եղիր, անհա՛ղթ թագաւոր, և ցնծա՛ մեծապես, քանզի Տէրն ինքը պատերազմեց քո այն թշնամիների դեմ և անհողողող պահեց քո նորաբողբոջ զավակին ու մեր մեծ տեր Վլադիսլավին՝ ամենայն զորքերով հանդերձ, մինչև որ անհավատները բանազնացներ ուղարկեցին և մեզնից խաղաղության ուխտ և բարեկամության դաշիքն հայցեցին, ինչպես որ և եղավ իսկ. և արդ, թող այլևս չանհանգստանա Չերդ մեծություն թագավորը, քանզի ահա ուր որ է քո բարեվայելուչ որդին կգա քեզ մոտ ողջ ազատագունդ հեծյալներով հանդերձ»։ այսպես մի ըստ միօջե պատմեցին նաև կատարված բոլոր գործերը:

Երբ արքան այս լսեց, հույժ տրտմեց, հառաչեց և ասաց. «Ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս հանդգնեցին առանց մեր կամքի գործել՝ չսպասելով մեր գալուն»։ Այսպես ողջ զորքը ափսոսաց այդ կատարվածի համար, որ այսքան բազմաթիվ մարդիկ առանց քաջագործություններ ցուցաբերելու հարկադրված են վերստին հետ դառնալ իրենց տեղերը՝ տրտնջալով և մեղադրելով արքային, որ այդքան ժամանակ երկարածեց իր երթը և ոչ թե անմիջապես զնաց. բայց այս ոչ թե անհոգության պատճառով եղավ, այլ երկրի կարիքների համար, ինչպես որ նախապես հիշատակեցինք: Ապա մի քանի օր հետո Ձիկմունդ արքան դարձյալ զնաց իր քաղաքը՝ Վարշով¹⁶⁴:

Բայց ես այս հաստատապես ճշմարիտ եմ ասում, որ եթե արքան և զորքերը ժամանեին այնտեղ, ամենևին կբնաջնջեին այլազգիների բոլոր զորքերը, քանզի միմյանց հետ ուխտ էին դրել չվերադառնալ, մինչև որ նախ չմտնեն Կոստանդնուպոլսի դարպասներից ներս. և այնչափ պատրաստությամբ [էին զնում], որ իրենց հետ բարձած բերում էին մինչև վեց ամսվա մթերք և անթիվ զենք ու զրահ. և նրանք բոլորն ընտիր այրեր էին, պատերազմական գործի մեջ՝ ճարտար հմուտ: Իսկ անհավատների զորքերը թուլացած և հյուժված էին սովից ու տոթից, մանավանդ որ այն-

չափ ժամանակս օր ըստ օրէ հանապազ ի մարտ և ի պատերազմունս հարեալք և վիրաւորեալք էին, որոյ վասն դիւրաւ լինելոց էր կորուստ և մահ ամենեցուն:

248բ Բայց ամենագէտն Աստուած և ճշմարտադատ, որ քննէ զսիրտս և զերիկամունս ամենայն մարդկան, որ կշռէ զլերինս և հաստատէ զհիմունս երկրի, որ և ածէ անձրև ի վերայ հաւատացելոց և անօրինաց, և տայ զվայելչութիւն արեգականն՝ ծագել ի վերայ արդարոց և մեղաւորաց, ոչ կամեցաւ առնել ըստ կամաց հողածնաց և մտաց մարդկան, այլ ամենասքանչ զօրութեամբն իւրով լի հանդարտեցոյց զյարուցեալ խռովութիւնս ի միջոյ յերկուց թագաւորաց, զի մի ոք երևեցի տրտում ի զրկմանց, այլ իւրաքանչիւրքն կացցեն ըստ չափու իրեանց:

Իսկ ես ընդ այն զարմանամ, թէ զհա՞րդ յամեալ երկարեցաւ անբաւ գթութիւնն Աստուծոյ ի վերայ սրբոց իւրոց, որ և ոչ ևս կամի զկորուստ թշնամեաց խաչին իւրոյ. բայց թուի ինձ թէ դեռ ևս կամի զկծեցուցանել զապերախտ քրիստոնեայս, այս անպիտան և գազանաբարոյ ազգաւս, ըստ օրինակի հնոյն, որ սպառնայր Իսրայէլի ասելով. Բաժակ սրտմտութեան է ի ձեռին իմում Նաբուգոդոնոսոր, և ում կամիմ՝ արբուցանեմ զնա: Այլ և մեր ամենեցուն ցածոյց զտառապումն մտաց երանելին Եսայի խրատելով թէ՝ Ո՞ր գիտաց զմիտս Տեառն, կամ ո՞վ եղև խորհրդակից¹⁶⁵: Ահա և առաքեալն սքանչացեալ ընդ անհասութիւն դատաստանին Աստուծոյ՝ ասէ. Ո՞վ խորք մեծութեան և իմաստութեանն Աստուծոյ, զի առանց քննելոյ են ճանապարհք նորա, և առանց զննելոյ՝ իրաւունք նորա¹⁶⁶: Վասն որոյ և մեք այժմ թոյլ տուեալ սմին լռութեամբ, դարձցուք ընդ առաջակայ տեղին ձեռնարկեալ գործոյս՝ ասելով. Եղիցին կամք՝ Տեառն օրինեալ յաւիտեան:

քան ժամանակ ամեն օր կռիվներում և ճակատամարտերում հանապազ հարվածներ էին ստացել և վիրավորվել, այդ պատճառով բոլորի կորուստն ու մահը նյութին էր լինելու:

Բայց ամենագետ և արդարադատ Աստվածը, որ քննում է բոլոր մարդկանց սրտերն ու մտքերը, որ կշռում է լեռները¹⁶⁷ և հաստատում երկրի հիմքերը¹⁶⁸, որը նաև բերում է անձրև հավատացյալների և անհավատների վրա և արեգակին տալիս է վայելչությունը՝ ծագելու արդարների և մեղավորների վրա – չկամեցավ վարվել՝ ըստ հողածինների կամքի և ըստ մարդկանց մտածությամբ, այլ իր հիասքանչ զօրությամբ իջեցրեց երկու թագավորների միջև բարձրացած խռովությունը, որպեսզի ոչ մեկը զրկանքներից տրտում չերևա, այլ յուրաքանչյուրը մնա իր չափի մեջ:

Իսկ ես այն բանի վրա եմ զարմանում, թե ինչպե՞ս հապաղեց-ուշացավ Աստծո անբավ գթությունն իր անմեղների նկատմամբ, Ով նաև չի կամենում իր հաչի թշնամիների կորուստը. բայց ինձ թվում է, թե Նա դեռևս կամենում է կսկծահարել ապերախտ քրիստոնյաներին այս անպիտան և գազանաբարոյ ազգի միջոցով՝ ըստ հնի օրինակի, երբ սպառնում էր Իսրայելին՝ ասելով. «Նաբուգոդոնոսորն իմ ձեռքում բարկության բաժակ է, և ում կամենամ, կխմեցնեմ այն»¹⁶⁹: Այլև երանելի Եսային հանդարտեցրեց մեր բոլորի մտքի տառապանքները՝ խրատելով. «Ո՞վ կարդաց Տիրոջ մտքերը կամ ո՞վ խորհրդակից եղավ»: Ահա և առաքյալը, սքանչանալով Աստծո դատաստանի անիմանալիության վրա, ասում է. «Ո՞վ Աստծո մեծության և իմաստության խորությունը, քանզի անքնին են նրա ճանապարհները և նրա իրավունքը՝ անզնին». այդ պատճառով և մենք, այս բանը լռությամբ զանց առնելով, այժմ դառնանք ձեռնարկած գործիս առաջիկա տեղին՝ ասելով. «Թող Տիրոջ կամքը օրինյալ լինի հավիտյան»:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶՕՐԱՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԻՑՆ
Ի ՏԵՂԻՍ ԻՐԵԱՆՑ ՓԱՌԱԴՈՐԵԼՈՎ ԶԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ
ԶԱՐՔԱՅՈՐԴԻՆ ՎԼԱՏԻՍԼԱՒ

Յայնժամ յաւուր ուրբաթի [=5/15հոկտ.] արքայ-
որդին Վլատիսլաւ եկեալ ամենայն զօրօքն հարկանէ
զբանակն ի դաշտն Կամենիցու, և ինքն մտեալ բնակի
ի կլայն շաբաթ մի. իսկ զօրավարն ստարոստա
Սենտոմիրսքին իջեանեցաւ ի տան Հայոց դատաւորին,
որ կոչիւր բան Լուքաշ¹⁷⁰, և անդ ուրախացեալք լինէին
յայնքան աւուրս կերակրովք և ըմպելեօք:

249ա

|| Ապա յետ ութ աւուր արծակեցան ամենայն զօրքն
քրիստոնէից իւրաքանչիւրքն ի տեղիս իւրեանց՝ հրա-
մանաւ որդւոյ արքային. տարան և զմարմինն երանելի
և մեծ զօրավարին Գարուլ խոտքեկիչին, որ ի բանակն
փոխեցաւ ի Քրիստոս, ի սննդական բերդն իւր, և անդ
ամփոփեցին մեծաւ պատուով:

Բայց սպարապետն Խազախաց Սահայտաչնին
երեսուն հազար արամբք գնաց ի սահմանս իւր Զափորոհ,
անդ ուր բնական տեղիքն են Խազախաց¹⁷¹:

Իսկ մեծ իշխանն Վլատիսլաւ յետ այնքան աւուրն
և ինքն գնացեալ մերձ եղև ի քաղաքն Իլով: Յայնժամ
շարժեցան ամենայն բազմութիւն ժողովրդոց մեծամեծաց
մինչև ցփոքունս և զարդարեալ զփողոց և զապարանս
քաղաքին՝ ելին ընդ առաջ մեծաւ դրդմամբ, և ամենեքին
անկեալ երկիր պագանէին նմա հանդերձ շնորհունակ
գոհութեամբ, և ասէին. Օրինեալ գալուստ որդւոյ ար-
քայիդ, խաղաղութիւն երկրիս և փառք ի բարձունս
Աստուծոյ: Եւ բերեալ պարգևս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ մա-
տուցանէին նմա, այլ և արջառոց և զուարակաց ևս և
երիվարաց. և ոմանք յօրինեալ բանս մաղթողականս և
ճոխացուցանողականս՝ երգէին նմա հրճուանօք: Եւ եղև

(73)

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՈՂԶ ԶՈՐՔԵՐԻ՝ ԱՍՏՃՈՒՆ
ԵՎ ԱՐՔԱՅՈՐԴԻ ՎԼԱԴԻՍԼԱՎԻՆ ՓԱՌԱԿՈՐԵԼՈՎ
ԻՐԵՆՑ ՏԵՂԵՐԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ՝

Այնժամ ուրբաթ օրը [=5/15հոկտ.] արքայորդի
Վլադիսլաւը ողջ զորքերով եկաւ բանակդրեց Կամենիցի
դաշտում, ինքը մտաւ մեկ շաբաթ հանգիստ առաւ
բերդում, իսկ զօրավարը՝ Սանդոմիրի ստարոստան,
իջեանեց տանը հայերի դատաւորի, որի անունն էր
պան Լուկաշ, և այնտեղ այդքան օրեր ուրախանում էին
ուտել-խմելով:

Ապա ութ օր հետո արքայորդու հրամանով քրիս-
տոնյաների ողջ զորքերն արծակվեցին ամենքն իրենց
տեղերը. տարան և դին երանելի և մեծ զօրավար Կարուլ
խոդկեկիչի, ով պատերազմում հոգին ավանդեց ի Քրիս-
տոս, իր ժառանգական բերդը և այնտեղ մեծ շուքով
ամփոփեցին¹⁷²:

Իսկ կազակների սպարապետ Սահայդաչնին երե-
սուն հազար մարդկանցով գնաց իր սահմանները՝
Զապորոժիե¹⁷³, այնտեղ, որտեղ կազակների բնիկ վայ-
րերն են¹⁷⁴:

Իսկ մեծ իշխան Վլադիսլաւը նույնքան օր հետո
ինքը ևս գնաց-մոտեցաւ Լվով քաղաքին: Այնժամ ողջ
ժողովուրդը՝ մեծամեծերից մինչև փոքրերը, քաղաքի
փողոցներն ու ապարանքները զարդարելով, մեծ աղ-
մուկով ելան նրան ընդառաջ, և բոլորը երախտալի
գոհությամբ ընկել-երկրպագում էին նրան ու ասում.
«Օրինյալ է արքայորդուդ գալուստը, խաղաղություն մեր
երկրին և փառք Աստծուն բարձունքներում»: Եվ բերե-
լով ոսկե ու արծաթե պարգևներ՝ հանձնեցին նրան,
ինչպես նաև արջառներ, ցուլեր ու երիվարներ, իսկ
ոմանք, հորինելով բարեմաղթական և փառաբանա-
կան խոսքեր, հրճվանքով երգում էին նրա համար: Եվ

(73)

ուրախութիւն մեծ յաւուր յայնմիկ ի մայրաքաղաքն
Իլով, և յընդհանուր աշխարհս Իլախաց:

249բ ||

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՅԱՂԱԳՍ ՍՈՎՈՅՆ, ՈՐ ԵՂԵԻ Ի ՄԷՋ ԵՐԿՈՒՑ
ԲԱՆԱԿԱՑՆ, ԵՒ ՎԱՍՆ ԹՈՒՈՑ ԶՕՐԱՑՆ
ՏԱՃԿԱՑ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԻՑ

Իսկ արդ՝ քանզի հարկեցաք յառաջագոյն յօժարու-
թեամբ բովանդակել զորպիսութիւն նախակարգեալ
կտակիս, վասն այսորիկ դարձայց այժմ, և սկսայց գրել
ծեզ վերստին զայլ ևս երկոցունց բանակաց զվշտակիր
նեղութեանցն վտանգ, որ ի նուագութենէ դարմանից և
կերակրոց թալկացեալք բազմաց յոչ կամաց շնչասպառ
լինէին¹⁷⁵:

Եւ նախ ի բանակն քրիստոնէից յոյժ սովեաց,
քանզի յամենից կողմանց պաշարեալք էին ի զօրաց ան-
հաւատիցն, և ուստեքէ չգոյր հնար գտանել կերակուրս.
միայն այնք, որք յառաջագոյն ունէին աւելեօք, նոքա
ևս մեծաւ գնով վաճառէին միմեանց այսպէս. մի փա-
րայի հացն ևս փարայ¹⁷⁶, մի ծուն Բ փարայ¹⁷⁷, մի փոքր
ծուն ԻԴ փարայ¹⁷⁸, մէկ նուկի պանիր Կ դրամ¹⁷⁹, նուկի
և կէս օղին ՃԶ փարայ¹⁸⁰, նուկի մի քացախ ևս փարայ¹⁸¹,
և այլն ամենայն տոյնպէս: Բայց միսն ի բանակին ո՛չ
այնքան թանկագին, զի զօրք ևս զախացն յամենայն օր
ելանէին ի բանակէն, և երթեալք ի գիշերի անկասկած
անկանէին ի վերայ զօրացն Տաճկաց, և կոտորեալ
զնոսա առնուին բազում աւարս ի նոցանէ գտավարս,
և բերեալ զնոսա վաճառէին Իլախաց բաւական գնով,
զի տային զմէկ ուղտն մէկ դահեկանի ոսկոյ, և զգոմէշն

(74)

այդ օրը Լկով քաղաքում և լեհաց ողջ աշխարհում մեծ
ուրախություն էր¹⁸²:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

ՍՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԵՂԱՎ ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՄԵՋ, ԵՎ ՏԱՃԻԿՆԵՐԻ ՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
ԶՈՐՔԵՐԻ ԹՎԻ ՄԱՍԻՆ

Արդ, քանի որ նախօրոք ստիպված եղանք հո-
ժարութեամբ ի մի ամփոփել առաջադիր նպատակիս
շարադրանքը, այդ պատճառով այժմ դառնամ և սկսեմ
վերստին նկարագրել ծեզ երկու բանակների ուրիշ
վշտալի նեղությունները ևս, քանի որ շատերը, պարենի
և սննդի սակավությունից թալկանալով, ականա շունչնե-
րը փչում էին:

Նախ քրիստոնյաների բանակը խիստ սովի մա-
տընվեց, քանզի բոլոր կողմերից պաշարված էին ան-
հավատների զորքերի կողմից, և որևէ տեղից հնար չկար
կերակուր գտնելու. միայն նրանք, ովքեր նախապես
ավելցուկ ունեին, նրանք էլ թանկ գնով էին վաճառում
միմյանց. այսպես՝ մի դրամի հացը դարձել էր քառասուն
դրամ, մեկ ծուն՝ երկու դրամ, մեկ փոքրիկ ծուկը՝ քսան-
չորս դրամ, մեկ ունկի¹⁸³ պանիրը՝ վաթսուն դրամ, մե-
կուկես ունկի օղին՝ հարյուր ութսուն դրամ, մեկ ունկի
քացախը՝ քառասուն դրամ և մնացած ամեն ինչը՝ տույն
ծնով: Բայց միսը բանակում այդքան թանկ չէր, քանզի
կազակների զորքերը ամեն օր ելնում էին բանակից և
գիշերով գնում աներկյուղ հարձակվում էին տաճիկների
զորքերի վրա և նրանց կոտորելով՝ նրանցից շատ
անասուններ էին գողանում և բերում-վաճառում էին
դրանք լեհերին բավական թանկ գնով, քանզի մեկ
ուղտը տալիս էին մեկ դահեկան¹⁸⁴ ոսկու, գոմէշը՝

(74)

250a ի ճ փարայ՝ զի որպէս ասի թէ՝ Ձեռն որ ո՛չ վաստակեցէ, ական մի՛ խնայեցէ: Եւ ի տիրելութենէ սովոյն տառապէին բազումք, մանաւանդ ողորմելի զօրքն Ալամանացն, որք ի դրանէն խոթինու մինչև ի Կամենից անելի քան զհարիւր այր անկան ի վերայ ճանապարհին, և այլ ոչ կարացին գնալ. նոյնպէս և ի քաղաքն || մինչև ի քսան օր մեռան անսուղութեամբ համարմամբ թուոյ՝ Իլախք և Ալամանք՝ հազար եօթն հարիւր, զոր ժողովեալ զամենեսին և տարեալ թաղէին արտաքոյ պարսպին. և այս Ալամանաց զօրքն էին բովանդակ՝ հետևակք ութն հազար, և հեծեալք երկու հազար հինգ հարիւր, որ լինէին երկոտասան հազար հինգ հարիւր¹⁸⁵. իսկ ի սոցանէ կորեան ի պատերազմունս և ի ճանապարհին հինգ հազար, և մնացեալքն դարձան վերստին յաշխարհն իւրեանց ի Տանցքա¹⁸⁶:

Արդ՝ ամենայն թիւք քրիստոնէից որք էին ի բանակն՝ Իլախք, Ալամանք և Խազախք, հեծեալք և հետևակք, ըստ ասելոյ ոմանց էին արք իբրև հարիւր հազար, որք քաջութեամբ զդէմ եղեալ մարտնչէին ընդ անթիւ զօրացն բարբարոսաց զաւուրս քառասուն և հինգ, և որք կատարեցան ի հանդիսի ճակատամարտին արիական մահուամբ, և ի դարձին հեծելոց, որք մեռանէին ի ճանապարհ, ասեն՝ ընդ ամենայն հնգետասան հազար, որոց անուանք նոցա եղիցի գրեալ ի դպրութեան կենաց անվախճանից, յանճառ և յանգրաւ ուրախութիւնն երկնից, ամէն:

Եկեացուք այժմ ի կողմն Օսմանցւոց, որ բացարձակ և լայնասփիւռ տարածմամբ բանակեալ էին ի դաշտին առանց պաշարմանց և երկիւղի յումեքէ, որ և յամենից կողմանց դիւրաւ կարէին գտանել կերակուր. սակայն ի բազմութենէ զօրացն առաւել սաստկացաւ սովն ի մէջ նոցա, քան թէ ի բանակն հաւատացելոց, այսպէս՝ մէկ

(75)

հարյուր դրամի, քանզի, ինչպէս ասվում է. «Ձեռքը որ չվաստակի, աչքը չի խնայի»: Սովի իշխանությունից շատերն էին տառապում, մանավանդ գերմանացիների ողորմելի զօրքը, որոնցից խոտինի դարպասից մինչև Կամենից հարյուր մարդ մնաց ճանապարհին և այլևս չկարողացավ գնալ. այդպես էլ քաղաքում շուրջ քսան օրում անոթի մեռան թվով հազար յոթ հարյուր լեհեր և գերմանացիներ, որոնց բոլորին հավաքեցին և տարան-թաղեցին պարսպից դուրս. այս գերմանացիների ամբողջ զորքի հետևակները թվով ութ հազար էին, իսկ հեծյալները՝ երկու հազար հինգ հարյուր, որոնք միասին լինում են տասներկու հազար հինգ հարյուր. մարտերում և ճանապարհին սրանցից կորստյան մատնվեց հինգ հազարը, իսկ մյուսները վերստին գնացին իրենց երկիրը՝ Դանցիգ:

Արդ, ըստ ոմանց ասելու, քրիստոնյաների՝ լեհերի, գերմանացիների և կազակների ամբողջ թիվը՝ հեծյալներ և հետևակներ, որ բանակում էին, շուրջ հարյուր հազար մարդ էր, ովքեր, քառասունհինգ օր քաջությամբ դիմադարձ կանգնելով, մարտնչեցին բարբարոսների անթիվ զորքերի դեմ, իսկ ովքեր քաջի մահով զոհվեցին մարտի դաշտում և ովքեր հեծելագործի վերադարձին մեռան ճանապարհին, բոլորը միասին, ասում են, թվով տասնհինգ հազար էին, որոնց անունները թող գրվեն անմահների կենաց գրքում՝ երկնքի անպատմելի և անսպառ ուրախության համար. ամէն:

Այժմ գանք օսմանցիների կողմը, որոնք, թեև ընդարձակ և լայնասփյուռ տարածվելով, բանակել էին դաշտում առանց պաշարման ու որևէ մեկից երկյուղի և կարողանում էին բոլոր կողմերից հեշտությամբ սնունդ գտնել, սակայն զորքերի մեծաթիվ լինելու պատճառով սովը նրանց մեջ ավելի սաստկացավ, քան թե հավատացյալների բանակում. այսպես՝ մեկ

(75)

կապիձ, այսինքն՝ եմն գարին եղև Զ ոսկի¹⁸⁷, երկու նուկի պաքսիմատն Ծ փարայ¹⁸⁸, մեկ ստկի հացն Կ ստակ¹⁸⁹, երկու նուկի բրինձ Կ փարայ¹⁹⁰, մեկ հաւ Զ դրամ այսինքն փարայ¹⁹¹, մեկ ծու Ը փարայ¹⁹², սակաւ մի աղ Ա ոսկի¹⁹³. բայց միսն բաւականապէս ունէին, քանզի շնաբարոյ Թաթարքն բերէին յամենից կողմանց զյափշտակեալսն իւրեանց ոչխարս և գարջառս և զծիս վաճառէին սակաւ գնոյ, իսկ այլ ամենայն դարմանք կերակրոցն թանկացաւ յոյժ, և այնր աղագաւ տկարացան ամենայն զօրքն այլազգեաց, և անկան յախտ հիւանդութեան, և բազումք ի բանակն սկսան սատակիլ ի սովոյն:

250բ || Եւ իբրև դարձաւ Օսման գնալ յաշխարհն իւր, իսկ և իսկ մեռանէին ի ճանապարհին հեծեալք և հետևակք, և եղեն դիակունք նոցա անթիւ, որ անկեալ ծածկէին զերեսս երկրի, և ի բազմութենէ մարմնոցն սատակելոց նեխեցան և հոտեցան դաշտքն և լերինք ամենայն, մինչ զի ոչ ոք իշխէր անցանել ընդ այն ճանապարհ ի բազում աւուրս. նոյնպէս և պատուական Տաճիկք և երիվարք մեծագինք, ջոկք ուղտուց և գոմշից և եզանց՝ անթիվ և անհամար, որք անկանէին տապաստ ի ճանապարհին մինչև ի Կոստանդնուպոլիս:

Իսկ ամենայն զօրք Տաճկացն, որք եկեալ էին ի Խոթինն, Տաճիկք և Թաթարք, Ուլաիք և Մինթացիք և այլ ամենեքին էին արք իբրև տասն հարիւր հազար, այլ ըստ վկայութեան և հաստատելոյ ոմանց, աւելի զոլ՝ քսան անգամ հարիւր հազար. և որք կորեան ի սրոյ և ի սովու, և ի շէնս, ասեն՝ հարիւր քսան հազար, որք անօգուտ և վայրապար տեղիս կոտորեցան անխնայ. բայց ամենեցուն առիթ և պատճառ խորտակման եղև անօրէնն Օսման, ուստի և ինքն ի կատարածին անձամբն իւրով ելից զգութն՝ զոր պատրաստեացն, ընկալելալ զհատուցումն գործոց ներկայիս, և ապագայիցն սպասեալ մնայ անսպառ և անգերծանելի տանջանացն ընկալման:

(76)

կապիձ, այսինքն՝ աման գարին դարձալ վեց ոսկի, երկու ունկի պաքսիմատը՝ վաթսուն դրամ, մեկ արծաթի հացը՝ վաթսուն արծաթ, երկու ունկի բրինձը՝ վաթսուն դրամ, մեկ հավը՝ ութսուն դրամ, այսինքն՝ փարա, մեկ ծուն՝ ութ դրամ, մի քիչ աղը՝ մեկ ոսկի, բայց միս բավականաչափ ունեին, քանզի շնաբարո թաթարներն իրենց՝ բոլոր կողմերից հափշտակած ոչխարները, արջառներն ու ձիերը բերում-վաճառում էին էժան գով, իսկ ուրիշ բոլոր սննդամթերքները հոյժ թանկացան, և այդ պատճառով այլազգիների բոլոր զորքերը տկարացան, հիվանդացան, և շատերը բանակում սկսեցին սովից մեռնել:

Երբ Օսմանը դիմեց վերադառնալու իր երկիր, ճանապարհին իսկոյն մեռան հեծյալներ և հետևակայիններ. անթիվ էին նրանց դիակները, ովքեր ընկան-ծածկեցին գետինը, և մեռած մարմինների բազմությունից բոլոր դաշտերն ու լեռները նեխեցին ու հոտեցին, այնպես որ բազում օրեր ոչ ոք չէր համարձակվում անցնել այդ ճանապարհով. այդպես էլ բարձրաստիճան տաճիկներ և անթիվ-անհամար թանկագին երիվարներ, ուղտերի [երամակներ], գոմեշների և եզների նախիրներ, որոնք տապալվեցին-ընկան ճանապարհին մինչև Կոստանդնուպոլիս:

Իսկ տաճիկների ողջ զորքերը՝ տաճիկներ, թաթարներ, ուլաիներ, մինթացիներ¹⁹⁴ և մյուս բոլորը, ովքեր եկել էին Խոտին, [թվով] շուրջ հարյուր հազար¹⁹⁵ մարդիկ էին, բայց ըստ ոմանց վկայության և հավաստման՝ ավելին էին՝ երկու հարյուր հազար. իսկ ովքեր անօգուտ և անտեղի անխնա կոտորվեցին սրից, սովից և շենքերում, ասում են, հարյուր քսան հազար էին, բայց բոլորի կորստյան առիթն ու պատճառն անօրենն Օսմանն էր, ուստի վերջում ինքն իրենով լցրեց այն փոսը, որը փորեց՝ ստանալով ներկայիս գործերի հատուցումը և սպասում է ապագայի անսպառ և անխուսափելի տանջանքներն ընդունելուն:

(76)

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՅԱՂԱԳՍ ՍՊԱՆՄԱՆ ՕՍՄԱՆԻՆ, ՈՐ ԵՂԵԻ
Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌՀԱ, ՄԱՅԻՍ ԺԹ, ՅԱԴՈՒՐ
ՉՈՐԵՔՇԱԲԱԹԻՆ¹⁹⁶

Արդ՝ որովհետև ժամանեցաք ի վերջ լիակատար պատմութեանս, օն առեալ ընթացուք յառաջին զպարտսն մեր ծանուցանել զմնացուած բանից սկզբան զլիտյն, յորս թոյլ ետ յայնժամ հարկ տեղւոյն այնորիկ: Քանզի լուաք ի տեղեկագունից և ի ճշմարտապատում արանց, թէ իբրև եհաս անօրէն արքայն Օսման ի 251ա քաղաքն իւր ի Կոստանդնուպոլիս, յայնժամ սկսաւ հո լլ գալ և տխրել հանապազ անհանգիստ խղճի մտօք վասն ամենայն անցիցն անցելոց, մինչև նեղէր և տագնապէր ի բազում խորհրդոցն:

Ապա մտավարժ լեալ հանճարեցաւ նոր իմն խորհուրդ՝ հնարիւք ինչ հատուցանել զփոխարէնն վրիժուց ազգին Իլախաց: Վասն որոյ կամեցաւ մեծաւ պատրաստութեամբ գնալ ի Մակքան, զի ոչ եթէ փոյթ ինչ էր նմա գնալ անդ, այլ ի մտի եղեալ էր անցանել ի յերկիրն Անատոլիո, և հաստատել նոր հեծեալս և ի միւսում ամին գալ դարձեալ ի վերայ քրիստոնէից. զոր լուեալ զայս ամենայն նախարարացն իւրոց՝ ջանիւ մեծաւ կամէին արգելուլ զնա ի կամացն, իսկ նա ոչ բնաւ ունէք ի նոցանէ անսայր, այլ ընդդիմադրեալ զբանս նոցա ասէր՝ կեղծաւորաբար, թէ ո՛չ կամիմ այլափոխել զբանս իմ, զի ուխտ երդմամբ արարեալ եմ գնալ անդ անպատճառ:

Իբրև տեսին մեծամեծքն, թէ ոչ կարեն դարձուցանել զնա ի կամացն իւրոց, յայնժամ ժողովեցան ամենայն զօրք իւրեանց ի մէջ քաղաքին, և ուղարկեն առ նա դեսպանս և ասեն. Մեք զգնալն քո ի Մակքան արգելուլ չկարենք, բայց տուր մեզ նախ զմեծ վեզիր քո զՏիլավէր փաշայն¹⁹⁷, և զաւագ կուսակալն, և զայլ ևս ութն արս, որք հակառակ են մեզ, և երթ դու խաղաղութեամբ:

(77)

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ՕՍՄԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԸ
ԿԱՏԱՐԿԵՑ ՀԱՅՈՑ ՌՀԱ (1071) ԹՎԱԿԱՆԻ
ՄԱՅԻՍԻ 18-ԻՆ, ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ ՕՐԸ

Արդ, որովհետև հասանք իմ այս պատմութեան լիակատար ավարտին, դե ուրեմն եկեք գնանք ծանուցելու մեր նախկին խոստումը՝ առաջին զլիտում [թերի] մնացած բաները, որոնք մենք զանց առանք անհրաժեշտութիւնից: Քանզի լսեցինք քաջատեղյակ և ճշմարտախոս մարդկանցից, թէ երբ անօրեն սուլթան Օսմանը հասավ իր քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս, այնժամ անհանգիստ խղճմտանքով սկսեց հանապազ տխրել անցած բոլոր դեպքերի պատճառով, մինչև որ նեղվում և տագնապում էր բազմաթիւ մտքերից:

Ապա ուղեղը լարելով հղացավ մի նոր միտք՝ որևէ հնարքով հատուցել լեի ազգի վրեժի պատասխանը: Այդ պատճառով կամեցավ մեծ պատրաստութեամբ գնալ Մակքան, քանզի նրան ոչ թէ անհրաժեշտ էր գնալ այնտեղ, այլ մտադրվել էր անցնել Անատոլիայի երկիր¹⁹⁸, կազմավորել նոր հեծելազոր և հաջորդ տարի դարձյալ գալ քրիստոնյաների վրա. այս լսելով՝ նրա բոլոր նախարարները մեծ ջանքով կամենում էին խափանել նրա ցանկությունը, բայց նա նրանցից ոչ մեկին բնաւ չէր լսում, այլ ընդդիմանալով նրանց խոսքերին՝ կեղծավորապես ասում էր. «Չեմ կամենում դրժել իմ խոսքերը, քանզի երդմամբ ուխտել եմ անպատճառ գնալ այնտեղ»:

Երբ մեծամեծերը տեսան, որ չեն կարողանում հետ պահել նրան իր ցանկությունից, այնժամ նրանց ողջ զորքերը հավաքվեցին քաղաքի մէջ, նրա մոտ պատվիրակներ ուղարկեցին և ասացին. «Մենք չենք կարողանում քեզ արգելել Մակքան գնալ, բայց նախ հանձնիր մեզ քո մեծ վեզիրին՝ Դիլավեր փաշային, ավագ կուսակալին, ու նաև ութ ուրիշ այրերի ևս, ովքեր հակառակ են մեզ, և դու հանգիստ գնա»:

(77)

Իսկ Օսման ոչ կամեցաւ տալ նոցա և ոչ զմին ի նոցունց, զի մի՛ և նոքա զնա մատնեցեն զօրացն, քանզի խորհրդակիցք էին միմեանց: Եւ դարձեալ առաքեն երկու և երեք անգամ վասն նոյն իրաց, և նա ոչ տայր թոյլ ամեննին մերժենալ ի նոսա:

251բ Եւ տեսեալ ամենայն ամբոխն թէ ոչինչ օգտին՝ յայնժամ համարձակեալ ամենայն բազմութիւն զօրացն, և դիմեալ առ հասարակ մինչև ի դարպաս վեզիրին առանց հրամանի թագաւորին, և ըմբռնեալ զնա քարշէին արտաքս ի փողոց քաղաքին, և անդ սրախողխող արարեալ ընկեցին ի կերակուր շանց. նոյնպէս և զայլոցն հատեալ զգլուխն՝ կախեցին զփայտէ, և զմարմինս նոցա թաւալէին ի թէ || ատրոնն Աթ-մեյտանի¹⁹⁹. և այսպիսի խռովութիւնք աղմկաց անկաւ ի միջի նոցա յաւուր [ս] յայնոսիկ, մինչ զի բերեալ վաղվաղակի գիօրեղբայրն Օսմանին՝ զսուլթան Մուստաֆայն հաստատեցին թագաւոր ի վերայ իւրեանց:

Իբրև լուաւ Օսմանն զեղեալ գործսն՝ երկեալ յերկիւղ մեծ, և թագուցեալ գայ ի տուն իշխանին, որ ենիչարաղասի կոչի, և ուղարկէ զնա առ ամբոխն՝ խոստանալ նոցա պարգևս ամենայն զխոյ ճ դահեկան ոսկի՝ թերևս հանդարտեցին այնպիսի վրդովմանց: Իսկ զունդք հեծելոցն ոչ ետուն թոյլ խոսել նմա և ոչինչ, այլ և կալեալ զնա սատակեցին ի նմին տեղւոց, և ումենն Հիւսէին փաշայի նոյնպէս ջախջախեալ բեկին զգլուխն, և ոչ այսու ամենայնիւ շատացան անզգամ ազգն Սարակինոսաց, այլ ևս քան զնա խռովէին իբրև զալիս մրկեալս կամ որպէս գյործանս հեղեղաց գարնանազայր գետոց:

Եւ յարուցեալ գան մինչև ի դրունս պալատին կայսերականի, և ըմբռնեալ զողորմելին Օսման, նստուցանեն ի վերայ անարգ երիվարի միոց, և առեալ տարան

Բայց Օսմանը նրանցից և ոչ մեկին չկամեցաւ հանձնել նրանց, որպեսզի նրանք էլ իրեն չմատնեն զորքերին, քանզի կամակից էին միմյանց: Դարձյալ երկու-երեք անգամ պատվիրակներ ուղարկեցին նոյն բանի համար, բայց Օսմանն ամեննին թոյլ չտվեց մոտենալ նրանց:

Երբ ողջ ամբոխը տեսավ, որ ոչ մի բան օգուտ չի տալիս, այնժամ զորքերի ողջ բազմությունը համարձակություն առավ, և առանց թագավորի հրամանի զնացին մինչև վեզիրի տան դարպասը ու բռնելով նրան՝ դուրս քարշեցին քաղաքի փողոց, և այնտեղ սրախողխող անելով՝ գցեցին որպէս շներին կեր, այսպէս նաև ուրիշների զլուխները կտրելով՝ կախեցին փայտերից, և նրանց մարմինները թավալում էին Աթ-մեյդանի հրապարակում. և այդ օրերին այսպիսի աղմկակից խռովություն ընկավ նրանց մեջ, մինչև որ բերին անմիջապէս իրենց թագավոր կարգեցին Օսմանի հորեղբորը՝ սուլթան Մուստաֆային²⁰⁰:

Երբ Օսմանը լսեց կատարված բաները, մեծապէս վախեցաւ և ծածուկ եկավ այն իշխանի տուն, որ ենիչար-աղասի²⁰¹ է կոչվում, նրան ուղարկեց ամբոխի մոտ՝ նրանցից ամեն մեկին հարյուր դահեկան ոսկի պարգև խոստանալու, թերևս հանդարտվեն այդչափ վրդովմունքից: Սակայն հեծյալների գնդերը նրան ոչինչ չթույլատրեցին խոսել, այլ բռնելով նրան՝ նույն տեղում սպանեցին, ջախջախեցին նաև ոմն Հյուսէին փաշայի զլուխը, բայց սարակինոսների անզգամ ազգն այս ամենով չբավարարվեց, այլ ավելի ու ավելի էր խռովվում, իբրև մրրկյալ ալիքներ կամ որպէս գարնանը կատաղած գետերի հեղեղների հործանքներ:

[Ապա զորքերը] ելան-եկան մինչև կայսերական պալատի դարպասները և բռնելով թշվառական Օսմանին՝ նստեցրին մի խղճուկ երիվարի վրա և վերցրին-տարան

մինչև ի տեղին, զոր կոչեն Ետի-խուլ²⁰², և ապա անդ ողորմաբար խեղդամահ արարեալ կորուսանեն զարքայն իւրեանց, որ բազմողոք աղաղակաւ հայցէր ամենից զփրկութենէն և ոչինչ օգտէր. որ և է այս՝ նշան և՛ եղծման և՛ կործանման տանն հեթանոսաց:

Բայց այս ամենայն վրէժխնդրութիւնք յուզեցան ի Տեառնէ և յերկայնամտէն Աստուծոյ ի վերայ ամբարտաւանին Օսմանայ, զի այժմ ևս պատրաստ էր հեղուլ վերստին զարիւն և զնենգութիւն դաւաճանութեան դառնացեալ սրտին իւրոյ ի վերայ քրիստոնէից, թէպէտ եղ ուխտ սիրոյ և դաշինս երդմանց: Վասն որոյ յեղակարծ ժամանակի մինչդեռ ի բարձրագոյնս կամէր ձկտիլ՝ նուազեցաւ ընդհանուրք, ի խնդրել սակաւուն՝ զրկեցաւ ի հանուրցն, առ յուժգին ընթանալն՝ ընկլաւ սաստկապէս, [յ] անխախտելի կարծիւն՝ մանր խորտակեցաւ և որ ի յերկինս բարձրանալն՝ էջ ի դժոխս լի դառնութեամբ, որպէս զԿափառնայում ընկղմեալ ջնջեցաւ շաղախեալ զհոգի իւր արեամբ անմեղաց: Ընդ որս և մեք ընդ նեքեան զուարճացեալք ոգով, բարձրաբարբառ բանիւ զքիրակործան վտանգեալ զանօթն ապականիչ՝ միաբան սաղմոսասաց ցնծութեամբ ասասցուք. Այս այն այր է որ ոչ արար զԱստուած իւր օգնական, այլ յուսացաւ սա ի բազում մեծութիւն իւր, և զօրացաւ ի նանրութեան իւրում²⁰³:

Ապա յետ այսորիկ զանհատանելին յօրինաբանութիւն առաքեսցուք զոհութեամբ ամենասուրբ երրորդութեանն, քանզի զոր մինչև ցայս ժամանեալ վայր՝ անդադար հետևմանց սակս համառօտութեան բանիս և գրոյս հանդերձ ծանօթութեամբ մտաց, և վկայութեամբ սրտից մերոց՝ ըստ ուխտադրութեանս մերում առաջաբանի, թէ որչափ մարթն էր՝ այժմ բովանդակապէս

մինչև այն վայրը, որը կոչում են Ետի-խուլէ. ապա այնտեղ անխղճորեն խեղդամահ անելով սպանեցին իրենց սուլթանին, որը պաղատագին աղաղակով բոլորից փրկություն էր հայցում, բայց ոչինչ օգուտ չտվեց. և սա հեթանոսների տան և՛ ապականման, և՛ կործանման նշանն է:

Բայց այս ողջ վրէժխնդրությունն ամբարտավան Օսմանի զխիւն խռովվեց Տիրոջ և երկայնամիտ Աստծու կողմից, քանզի նա այդժամ ևս պատրաստ էր իր դառնացած սրտի արյունն ու նենգությունը վերստին հեղելու քրիստոնյաների վրա, թէպէտ բարեկամության ուխտ և երդման դաշինք էր կապել: Այդ պատճառով անսպասելի պահին, մինչդեռ կամենում էր ձգտել դեպի բարձունքները, առհասարակ ցածրացաւ, քիչը ցանկանալիս զրկվեց ամբողջից, ուժգին ընթանալիս սաստկապէս սուզվեց, անխախտ կարծվելիս կտոր-կտոր խորտակվեց, երկինք բարձրանալիս իջաւ դառնալից դժոխք²⁰⁴, Կափառնայումի²⁰⁵ նման ընկղմվեց-ջնջվեց՝ շաղախելով իր հոգին անմեղների արյամբ: Նրանց հետ և մենք ամենքս, զվարճացած հոգով, բարձրահունչ խոսքով [ակնարկելով] բյուր անգամ կործանված, վնասված անոթն ապականիչ, սաղմոսերգական ցնծությամբ ասենք. «Սա այն մարդն է, ով Աստծուն օգնական չդարձրեց իրեն, այլ հուսաց իր մեծ հարստության վրա և հզորացաւ իր անիրավության մեջ»:

Ապա սրանից հետո, որպէս օրինաբանություն՝ զօհությամբ անվախճանություն մաղթենք Ամենասուրբ Երրորդությանը, Ով, որքան կարելի էր, մինչ այս հասած տեղը անդադար հետևեց խոսքիս և գրիս համառոտությանը՝ մտքիս իմաստությամբ և սրտիս վկայությամբ հանդերձ՝ ըստ առաջաբանի մեր խոստման, և այժմ լիովին

ետուր զվախճանն օժանդակութեամբն իւրով: Ուրեմն աստանօր ժամ է և մերս դադարեցուցանել զփութութիւն ջանից աշխատութեանցս, փառաւորելով զամենակարող և զանհասանելի մեծութիւն զօրութեան նորա, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՐԱՐՈՂԻ ԲԱՆԻՍ, ՈՐԻՇ Ի ԹՈՒՌՑՆ

Արդ՝ յայսմ անդորրութեան աւուրցս, յորում ընդոտնեալ մերժեցան վնասակար թշնամիք եկեղեցւոյ, յետ ամաց վեցից անցանելոյ, ես՝ Յովհաննէս հուսկ յետին բանահիւսաց և տարտամ հետևողս ուսումնաւորաց, թողեալ զբազում տառապանս մշտակիր ոգոյս և խանդաղատեալ սիրով՝ ցանկացայ թարգմանել խօսիւք նիւթական լեզուիս զայս բարեգեկոյց արգասաւորեալ նորագործ հրաշիցս համբաւ, վերավկայելով կրկին յաւելուածովք:

Որում տպաւորեալ տնօրինաբար, ճշգրտիւ պատուաստեալ կառուցի ընդ համարս ամաց կենարարին՝ որ միշտ ընթացման է արուսեկին հոլովեալ ի մեզ յոբելինից ութեքին չորից և ի յօդն յաւելեալ հիւսմամբ, կրկնակի գոյի հնգիցս հնգից և երկրորդ յարակից²⁰⁶. իսկ Արա Ս լրատեան Թորգոմայ տոհմին զարմիցն ի նորոգմանէ հինգհարիւրեկին, զկնի կատարման դարուն ըստ շրջագայութեանց յեղանակաց ժամանակիս յայսմիկ. յաւել ևս առ մերս քանակութիւն չափոյ եօթներեակ տասանց և վեցից²⁰⁷: Յամս աստուածապատիւ և աթոռընկալ սուրբ ուխտին Վաղարշապատու տեառն տէր Մելքիսեդեկին, և ի թագաւորութեան ինքնակալի տեառն տէր և բարեպաշտի Զիկմունդի Երրորդի, որոյ Քրիստոս Աստուած պահեսցէ զընտրեալն իւր ընդ ամրածածուկ աջովն իւրով. մանաւանդ զմեծապայծառ իշխանն և ծիրանածին զանդրանիկն իւր զմեծն Վատիսլաւ, և զայլ մեծամեծսն թագաւորութեանն իւրոյ հաս-

ավարտին հասցրեց իր օգնությամբ: Ուրեմն հիմա ժամանակն է, որ մենք ևս դադարեցնենք մեր փութաշան աշխատանքը՝ փառավորելով Նրա զօրության ամենակարող և անհաս մեծությունը այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

ԱՅՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱՐՈՂԻ՝ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ՝ [ԳՐՔԻ] ԳԼՈՒԽՆԵՐԻՑ ԱՌԱՆՁԻՆ

Արդ, այս անդորր օրերին, երբ այլալված հեռացան եկեղեցու վնասակար թշնամիները, վեց տարի անցնելուց հետո ես՝ Հովհաննէսս, քերթողներից] հուսկ հետինս և ուսյալների պղերգ հետևողս, թողնելով հոգուս մշտագո բազմաթիվ տառապանքները և սիրով գթաշարժ՝ ցանկացա լեզվիս նյութական խոսքերով պատմել այս բարեհամբավ նորակատար հրաշքի պատմությունը՝ վերավկայելով կրկին հավելումներով:

Դրանք տնօրինաբար նակարագրելով՝ ճշգրտորեն համաձայնեցրի Կենարարի ծննդյան թվականության հետ²⁰⁸, որը միշտ համընթաց է Արեգակնային տարվան՝ մեզանում բոլորելով 5084 և այդ միացությանը կցելով 55 ու գումարելով 2 տարի²⁰⁹ աստվածապատիվ և աթոռակալ Վաղարշապատ սուրբ ուխտի տեր տեր Մելքիսեդեկի²¹⁰ օրերին և ինքնակալ ու բարեպաշտ տիրոջ՝ տեր Զիգմունդ Երրորդի թագավորության օրոք: Թող Քրիստոս Աստվածը Իր ընտրյալին պահպանի Իր ամրածածուկ աջի ներքո, մանավանդ պայծառափայլ իշխանին, այսինքն՝ նրա ծիրանածին անդրանիկին՝ մեծն Վաղիսլավին: Թող Տերը նրա թագավորության այլ մեծամեծերին ևս զո-

տատեսցէ Տէր ի գործ արութեան, և օրհնեսցէ զամենեսեան անսպառելի օրհնութեամբ, ամէն:

Դարձեալ շնորհեմ սիրով զայս բան,
Գովել ազինդ իմ պատուական,
Եւ յազգայնոցնս մարմանական,
Մանկանց տղայոց որք ապա գան:

Առ ձեզ աղերս գերադրական
Յիմ ոց ջանից սակաւ այսքան,
Թէպէտ շնորհաց բանիւ ունայն,
Այլ հրահանգիցն է ազդարան:

253ա || Մըխիթարիչ յուսադրական
Ընդդէմ ազգին ամբարտաւան,
Քրիստոնէից զըւարթարան
Եւ անհաճիցն մրտաց դարան:

Հաւատացեալքն աստ զօրանան,
Առ այս գործոյս յաղթողական.
Մահմետականք սրգով ողբան
Ձհագարացոց անլոյծ վարան:

Հըրճուին հոգւով ամենեքեան,
Որոց Քրիստոս է օգնական,
Քանզի հարեալ հալածեցան
Այնք որք չպատուեն գլաղթող նըշան:

րացնի քաջագործություններով և անսպառ օրհնությամբ օրհնի ամենքին. ամեն²¹¹:

Դարձեալ շնորհեմ սիրով զայս բան,
Գովել ազինդ իմ պատուական,
Եւ յազգայնոցնս մարմանական,
Մանկանց տղայոց որք ապա գան:

Առ ձեզ աղերս գերադրական
Յիմ ոց ջանից սակաւ այսքան,
Թէպէտ շնորհաց բանիւ ունայն,
Այլ հրահանգիցն է ազդարան:

Մըխիթարիչ յուսադրական
Ընդդէմ ազգին ամբարտաւան,
Քրիստոնէից զըւարթարան
Եւ անհաճիցն մրտաց դարան:

Հաւատացեալքն աստ զօրանան,
Առ այս գործոյս յաղթողական.
Մահմետականք սրգով ողբան
Ձհագարացոց անլոյծ վարան:

Հըրճուին հոգւով ամենեքեան,
Որոց Քրիստոս է օգնական,
Քանզի հարեալ հալածեցան
Այնք որք չպատուեն գլաղթող նըշան:

Եկեղեցւոյ փառս անվախճան.
Փայլէ ի գլուխըս գագաթան,
Զի ի հաղբից հայրենական
Եկաց մաքուր ւ անապական:

Թագաւորեաց Տէր յաւիտեան,
Հայցեա՛ սիրով մայր հանգըստեան
Պահել զերկիրս այս անսասան
Մինչ ցօր երկրորդ իւր գալըստեան:

Ընդ սա և զմեզ կարգեալքս սորայն,
Ընդ բուն որդւոցըն սեպհական,
Զի թէ նըժդեհ ծնընդեամբ միայն,
Այլ սընընդեամբ եմք միաբան:

Եւ դուք մանկունքըդ պատուական,
Որք պարապիք սըմին խընդման
Յիշել հայցեմ զմեզ անխափան,
Զի ձեզ տացի նոյնպէս զփոխան:

253բ || Նաև զծնողս իմ սըրբազան
Ըզտէր Յակոբ ծեր քահանայն
Եւ զբարեպաշտ մայր իմ Համայն,
ԶՊօղոս եղբայրս կըրտսերամեան:

Եւ զընտանիսն ազնւական,
Որք լինելոց են և որ կան,
Զդեռաբողբոջ ծաղկանըման
զԱստուածատուրն և զՈւստիան:

Բայց ես գործով թափառական,
Ի լաւագոյն շնորհաց սոցայն,
Միայն կամաւ կամ անբաժան
Եւ մերձակայ գոլովս արեան:

(82)

Եկեղեցւոյ փառս անվախճան.
Փայլէ ի գլուխըս գագաթան,
Զի ի հաղբից հայրենական
Եկաց մաքուր 'ւ անապական:

Թագաւորեաց Տէր յաւիտեան,
Հայցեա՛ սիրով մայր հանգըստեան
Պահել զերկիրս այս անսասան
Մինչ ցօր երկրորդ իւր գալըստեան:

Ընդ սա և զմեզ կարգեալքս սորայն,
Ընդ բուն որդւոցըն սեպհական,
Զի թէ նըժդեհ ծնընդեամբ միայն,
Այլ սընընդեամբ եմք միաբան:

Եւ դուք մանկունքըդ պատուական,
Որք պարապիք սըմին խընդման
Յիշել հայցեմ զմեզ անխափան,
Զի ձեզ տացի նոյնպէս զփոխան:

Նաև զծնողս իմ սըրբազան
Ըզտէր Յակոբ ծեր քահանայն
Եւ զբարեպաշտ մայր իմ Համայն,
ԶՊօղոս եղբայրս կըրտսերամեան:

Եւ զընտանիսն ազնւական,
Որք լինելոց են և որ կան,
Զդեռաբողբոջ ծաղկանըման
զԱստուածատուրն և զՈւստիան:

Բայց ես գործով թափառական,
Ի լաւագոյն շնորհաց սոցայն,
Միայն կամաւ կամ անբաժան
Եւ մերձակայ գոլովս արեան:

(82)

Թէ համարիք և աստի բան,
Զիս Յովհաննէս անձն անպիտան,
Խառնել ի թիւ սոցին արժան,
Թէպէտ յետոյ և անագան:

Լիջի՛ք և դուք յիշեալ առ այն,
Որ է անմեղ և անսահման.
Զծեզ պըսակէ փառօք յայնժամ
Ի յերկնային սուրբ հարսնարան:

Սահակ զըրիչս առնէք յիշման,
Նա զծեզ յիշէ յիւր գալըստեան,
Յորժամ նըստեցի յաթոռ դատման,
Մեղաւորաց նա քաւարան:

Ամենասուրբ երրորդութեան
Տացուք պատիւըս գոհութեան
Յանցեալ, գալոցն և այժմ որ կեան,
Եւ անըսպառ միշտ յաւիտեան:

Թէ համարիք և աստի բան,
Զիս Յովհաննէս անձն անպիտան,
Խառնել ի թիւ սոցին արժան,
Թէպէտ յետոյ և անագան:

Լիջի՛ք և դուք յիշեալ առ այն,
Որ է անմեղ և անսահման.
Զծեզ պըսակէ փառօք յայնժամ
Ի յերկնային սուրբ հարսնարան:

Սահակ Գրիչի հիշատակարանը

Սահակ զըրիչս առնէք յիշման,
Նա զծեզ յիշէ յիւր գալըստեան,
Յորժամ նըստեցի յաթոռ դատման,
Մեղաւորաց նա քաւարան:

Ամենասուրբ երրորդութեան
Տացուք պատիւըս գոհութեան
Յանցեալ, գալոցն և այժմ որ կեան,
Եւ անըսպառ միշտ յաւիտեան:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

1 Մելքիսեթ կամ Մելքիսեդեկ Գառնեցին ոչ թե կաթողիկոս էր, այլ Ղափիթ Ղ Վաղարշապատցի կաթողիկոսի կողմից նշանակված աթոռակից 1593-1626թթ.: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին նրանց ժամանակակիցը՝ պատմիչ Առաքել Ղափրիժեցին. «Սրանից [Առաքել կաթողիկոսից] հետո սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսը եղավ տեր Ղափիթը, և սա ևս՝ նույն Էջմիածին գյուղից:բայց մինչդեռ կենդանի էր և կաթողիկոսական իշխանության մեջ, ինքը ձեռնադրեց մի կաթողիկոս ևս, որի անունն էր Մելքիսեթ : Սրան ձեռնադրեց այն հույսով, որպեսզի օգնական լինի իրեն, բայց նա նրան խանգարիչ և հակառակորդ եղավ : Թեպետ եղան երկու կաթողիկոսներ, ինչպես որ ասացի, որպեսզի թեթևացնեն պարտքերը, բայց էլ ավելի շատացրին, քանզի մինչ այժմ մի կաթողիկոս կար և մի մսխող, իսկ այժմ եղան երկու կաթողիկոսներ և երկու մսխողներ» («Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Ղափրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1884թ., էջ 2-3, այսուհետ՝ Ղափրիժեցի): Ավելին՝ կաթողիկոս Ղափիթ Վաղարշապատցու կենդանության օրոք Մելքիսեդեկն իր փոխարեն կաթողիկոս է օծել եղբորորդուն՝ Սահակ Գառնեցուն, սակայն Հայաստանում և Նոր Զուղայում նրան որպես կաթողիկոս չեն ընդունել (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Ե., 2002, էջ 270):

Ընչաքաղցության, խորամանկության և պահանջվող հարկերից խուսափելու համար Մելքիսեդեկը Երևանի բերդում պարսիկ Ամիրգունա խանի որդու՝ Թահմազդուլի բեկի կողմից անգամ կտտանքի է ենթարկվել՝ կրելով շահ Աբբաս I-ի հրամանով սահմանված անմարդկային պատիժը (Ղափրիժեցի, էջ 157-158):

Մելքիսեդեկը կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել

* Ծանոթագրություններում զետեղված որոշ նյութերի տրամադրման համար հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում իր լեզ. գործընկերուհուն՝ Ազնեշկա Բլաժենկին, և Լեհաստանի Ադամ Միցկևիչ համալսարանից ՎՊՀ-ում ուսանող Ղանուտա Ստոյակին:

է Լվովում և Կամենեց Պոդոլսկում կամ Պոդոլյան Կամենեցում (այսուհետ՝ Կամենեց): Նրա անվան հետ է կապվում լվովահայության մի մասի տարագնացությունը, մնացածների էլ կաթողիկոսություն ընդունելը, երբ նա 1620թ., ժողովրդի կամքին հակառակ, Լվովում կաշառքով եպիսկոպոս ձեռնադրեց ոմն տխրահռչակ Նիկոլի (Ղափրիժեցի, գլուխ ԻԸ):

Մելքիսեդեկի մասին Մ. Օրմանյանը նշում է. «Մելքիսեդեկի արկածախնդիր, փառամոլ, արծաթասեր և նենգամիտ կյանքը փակելով՝ գնահատումի կամ գովեստի ոչ մի կէտ չենք գտներ առաջ բերելու համար: Իր աթոռակցութեան կոչված օրէն 33 տարի գործի վրայ գտնուեցաւ, բայց երբեք օգտակար ծառայութիւն մը չկատարեց, որուն ակնկալութեամբ Ղաւիթ զինքն բարձրացուց, կամ թէ ինքն ինքզինքը բարձրացնել ստիպեց: Բոլոր նպատակն եղաւ Ղաւիթը և ուրիշ աթոռակիցները անշքացնելով ինքն տիրանալ իշխանութեան» (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2768):

Մելքիսեդեկը մահացել է 1626թ. և թաղված է Լեհաստանի Կամենեց քաղաքում: Նրա գործունեության մասին առավել մանրամասնորեն կարելի է իմանալ Ղափրիժեցու հիշյալ երկից:

2 Բնագրում՝ ունին:

3 Հմմտ.

*Ձանցեալսն և զգալոցսն, զեղեալսն և ոչ գոյացեալսն
Անստուերաբար բարբառով բանի վերապատմեցին*

(Նար, ԼԳ):

4 Խոտին գյուղաքաղաքը (նկար 1), որտեղ ընթացել է Հովհաննես Կամենացու նկարագրած լեհ-թուրքական պատերազմը, գտնվում էր պատմական Բուկովինայում: Մինչև XIV դարի վերջը մտնում էր Կիևյան Ռուսիայի կազմի մեջ, XIV դարի վերջերից այն արդեն Մոլդովայի կազմում էր, ընկած էր նրա դեմ դիմաց՝ Դնեստրի հակառակ ափին գտնվող լեհական Կամենեց բերդաքաղաքից ընդամենը 20 կմ դեպի հարավ-արևմուտք:

Միջնադարյան Խոտինը եղել է նվաճողների ուշադրության կենտրոնում: Քաղաքի պաշտպանության համար այնտեղ կառուցվել է ամրոց: Մոլդավական պետության անկումից հետո Խոտինն ընկավ Թուրքիայի լծի տակ: 1615թ. լեհական զորքերը գրավեցին Խոտինը, սակայն 1621թ. տեղի ունեցած լեհ-թուրքական պատերազմի արդյունքում կնքվեց 1621թ. Խոտինյան հաշտությունը, համաձայն որի՝ Խոտինը վերադարձվեց Օսմանյան Թուրքիայից վասալական կախման մեջ գտնվող Մոլդավիային, սակայն իրականում Խոտինը հսկվում էր թուրքերի կողմից:

Խոտինում նույնպես գոյություն ուներ հայկական «մի ոչ աննշան գաղութ, որի հնագույն հիշատակությունը հասնում է 1418 թվականը, երբ Ալեքսանդր Չել-Քունի հրավերով հազարավոր հայ ընտանիքներ տեղավորվեցին Մոլդավիայի յոթը քաղաքներում» (Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 10):

Խոտինի հայությունն ակտիվորեն շփվում էր Կամենեցում ապրող հայրենակիցների հետ: Վերջիններիս կողմից Խոտինի հայտնի շուկայում վաճառքի էին հանվում կտավ, ձիեր, գորգեր և այլն: Ասվածը հաստատում են խոտինահայության մասին հետաքրքիր տեղեկությունները Կամենեցի հիշյալ տարեգրության մեջ, որոնք գերազանցապես վերաբերում են դատաիրավական և առևտրի ոլորտներին (*Н. С. Рашба, Общественнополитическая жизнь армянской колонии в Каменице-Подольском /XVI-XVII вв./*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, № 4, стр. 114-116).

5 Պոլոններին, այսինքն՝ լեհերին տրվող անուններից մեկը:

6 *Եփես., Դ, 11:

7 *Հմմտ. Ա Կոր., ԺԲ, 8:

8 **Հմմտ. Միթե ամենեքի՞ն առաքելալք իցեն. միթե ամենեքի՞ն մարգարէք իցեն, միթե ամենեքի՞ն վարդապետք իցեն... (Ա Կոր., ԼԲ, 29):

9 **Հմմտ. Թէպէտ և բաժինք շնորհաց են, այլ Հոգի նոյն է: Եթէ բաժինք պաշտամանց են, այլ Տէր նոյն է: Եթէ բաժինք

յաջողութեանց են, Աստուած նոյն է, որ յաջողէ զամենայն ամենայնիս (Ա. Կոր., ԺԲ, 4-6):

10 ** Հմմտ. Ա Կոր., ԺԲ, 9-10:

11 *1. Նկատի ունի Օքսենտ Կամենացու ժամանակագրությունը, տե՛ս *Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմին Խորինոյ՝ աշխ. Հ. Անասյանի (Ե., 1964թ.) աշխատության առաջաբանը*, էջ 8-9 և 13-15:

12 Հմմտ. *դժուարահաւաք և տաժանելի է գիւտ ժամանակաց* (Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 17):

13 Հմմտ. *սկսցուք, ուստի արժան է սկսանել* (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957, էջ 5):

14 *Հմմտ. Սաղմ., ՀԸ, 1:

15 «Սարակինոս» անվանումը ուշ միջնադարյան Եվրոպայում գործածվում էր մահմեդականներին հատկանշելու համար: Քրիստոնեության առաջին դարերում հույն և հռոմեացի հեղինակների երկերում այն գործածվում էր հռոմեական Արաբիա պրովինցիայի և հարակից անապատային տարածքներում ապրող և արաբներից հստակորեն տարբերվող ժողովրդի վերաբերյալ (*Retsö Jan. The arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads. Routledge, 2003, pp. 505-506*):

Վ. Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» աշխատության մեջ Սինայի թերակղզու հյուսիսում հիշատակվում է «Տարակոն» գավառը (*Retso Jan. pp. 505-506*) և սրա հարևանությամբ ապրող սարակինոսներ (*Տարակինոս*) կոչվող ժողովուրդը: «Օգոստոսների պատմությունը» (*Historia Augusta*) նույնպես վկայում է 193թ. Եփեսոսում Պետեկենիոս Նիգերի բանակի վրա «սարակինոսների հարձակման մասին» (*Вулкаций Галликан, Юлий Капитолин и др., Властелины Рима: биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана, перевод с лат. М. Л. Гаспарова, СПб, 2001, Пест. Нигер, VII, 7, стр. 81*): Ամմիանոս Մարկելլինոսի բնութագրմամբ՝ սարակինոսները «Կիսամերկ, մինչև կոնքերը գունագեղ թիկնոցներով ծածկված, արագավազ ձիերով, թեթև

ուղտերով դեգերում են տեղից տեղ ինչպես խաղաղ ժամանակներում, նույնպես և ռազմական տագնապների ժամանակներում» (*Аммиан Марцеллин, Римская история, перевод с латинского Ю. А. Кулаковского и А. И. Соннин, М., 2005, XIV. 4, 1-7, стр. 12*):

Ակաժ ոչ ուշ քան V դարի սկզբներից քրիստոնյա հեղինակները սարակինոսներին նույնացնում են արաբների հետ, որը հակադարձորեն հանգեցնում է իսմայելացիների (Աբրահամի ավագ որդի Իսմայելի զարմ) հետ նրանց նույնացմանը (տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ, Թեոփանես Խոստովանող, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 42): Հետագայում իբրև սարակինոս-իսմայելացիների հոմանիշ գործածվում է հազարացիներ տերմինը՝ ընդգծելով նրանց աղերսը Աբրահամի հարձ Հազարի հետ (*Rubenstein, Jan, 2011 Armies of Heaven: The First Crusade and the for Apocalypse, p.121*): Այդ կապի մասին պատկերացումը բավականին տարածված էր միջնադարում: Սակայն հետագա դարերի ընթացքում սարակինոսներ եզրաբառը լատինական արևմուտքում փոխեց իր բովանդակությունը՝ ստանալով բացասական իմաստ:

VIII դարի բանավիճային աշխատություններում վատաբանվում են սարակինոսները՝ իբրև կեղծ մարգարեի հետևորդներ և «հակաքրիստոսի նախագուշակներ» (*Иоанн Дамаскин, Беседа сарацина с христианином, см. Azbyka.ru/otechnik/loann_Damaskin*):

XII դարից միջնադարյան Եվրոպայում ստեղծվեցին յուրօրինակ տեսություններ իսլամի մասին, և սարակինոս հասկացությունը ստացավ էթնիկական ու կրոնական բովանդակություն: Սարակինոսներին, նույնն էլ թե մահմեդականներին, սկսեցին նույնացնել սևամորթների հետ, իսկ քրիստոնյաներին՝ սպիտակամորթների:

16 Նկատի ունի մուսուլմանական հավատի Մուհամմեդ (Մուհամեդ, Մահմեդ) մարգարեին, ով ծնվել է 570 (կամ 571) թվականի ապրիլի 20-ին Մեքքայում, մահացել է

632թ. հունիսի 8-ին Մադինայում: Մուհամմադն Ալլահից հետո համարվում է իսլամի կենտրոնական դեմքը, ով իսլամ կրոնի հիմնադիրն է և քարոզիչը: Ըստ իսլամի ուսմունքի՝ Աստվածն է Մուհամմեդին ուղարկել սուրբ գիրքը՝ Գաբրիել հրեշտակապետի միջոցով, ով, մատնացույց անելով գիրքը, ասել է՝ կարդա՛ (արաբ.՝ դուրա՛ն), այստեղից էլ՝ Դուրան (*Домшаков О. Г., История халифата, ч. I, Ислам в Арвии 570-633гг., Москва, 1989, с. 70-71*):

17 *2. Սուլթան Օսման II-ը թագավորել է 1618-1622թթ.:

18 *Նկատի ունի Աստվածաշնչի գրքերից մեկի հեղինակի՝ ժողովուրդի հայտնի արտահայտությունը. Վա՛յ քեզ, որոյ թագաւոր քո մանուկ է, և իշխանք քո ընդ առաւօտս ուտեն (*Ժող., Ժ, 16*):

19 *Հմմտ. Զի ոչ է ծառ բարի, որ առնէ պտուղ չար և ոչ դարձեալ ծառ չար, որ առնէ պտուղ բարի: Զի իւրաքանչիւր ծառ ի պտղոյ իւրմէ ճանաչի (*Ղուկ., Զ, 43-44*) և Ոչ կարէ ծառ բարի պտուղ չար առնել և ոչ ծառ չար պտուղ բարի առնել:.... Ապա ի պտղոյ նոցա ծանիջիք զնոսա (*Մատթ., Է, 18, 20*):

20 *Ի պտղոյ անտի ծառն ճանաչի (*Մատթ., ԺԲ, 33*):

21 *3. Հայկական աղբյուրները պոլոններին առհասարակ տալիս են *իլախ* կամ *լեհ* անունը: Վերջինս գործածական է և այսօր: Իսկ նրանց տրվող *սարմատացի* անունը գտնում ենք և լեհական աղբյուրներում: *Դադմատացի* կոչման մասին տե՛ս ծանոթ. 35*7:

22 *4. Մեր հեղինակը գերմանացիներին տալիս է *ալաման* անունը, որը հայկական աղբյուրներում սակավ հանդիպող տերմին է: Այստեղ փոխառված է Օքսենտ Կամենացու հայ-կոմաներեն ժամանակագրությունից:

23 *5. *Մաջառ* (արևմտահայ ուղղագրական սխատեմով՝ *մաճառ*): Հայկական աղբյուրները թուրքերի միջոցով եկած այս տերմինով են անվանում հունգարացիներին:

24 *6. *Բողղան* կամ *Բուղղան* (արևմտահայ ուղղագրությամբ Պողտան, Պուղտան): XVI-XVII դարերում հարևան ժողովուրդների կողմից Մոլդավիային տրվում էր *Բոգ-*

դանիա անունը՝ հետևողությամբ թուրքերի, որոնք 1513 թվականին իրենց գերիշխանությունը պարտադրելով Մոլդավիայի իշխան Բոգդան III Սկին՝ այնուհետև նրա երկիրն անվանել են *Բուլղանի (Բոգդանի) երկիր*, կամ՝ պարզապես՝ *Բուլղան* կամ *Կարա-Բուլղան* (այսինքն՝ Սև-Բոգդանիա):

Հայկական աղբյուրներում ևս Մոլդավիան կոչվում է *Բուլղան (Պուլտան)* և *Բուլղանայ (Պուլտանայ)* երկիր, բայց հաճախ նաև՝ *Բուլղանաց (Պուլտանաց)* երկիր, մի ձև, որը ցույց է տալիս, թե *Բուլղան (Պուլտան)* անունը հավասարապես տրվում է նաև Մոլդավիայի ժողովրդին: Այս վերջին իմաստով երբեմն գործ էր ածվում նաև *Բուլղանցի (Պուլտանցի)* ձևը, ինչպես կա և Հովհաննես Կամենացու մոտ:

- 25 Կարծում ենք՝ բնագիրը խաթարված է, քանի որ այստեղ խոսվում է Աստծու օգնությանն ապավինելու փոխարեն իրենց ուժին ապավինած մարդկանց պարտության մասին. աստվածաշնչյան մի գաղափար, որն արծարծվում է ոչ միայն մեր ուրիշ պատմիչների կողմից, այլև հենց Հովհաննես Կամենացու այս երկի մեկ այլ գլխում (էջ 79). «Սա այն մարդն է, ով Աստծուն օգնական չդարձրեց իրեն, այլ հուսաց իր մեծ հարստության վրա և հզորացավ իր անիրավության մեջ» (Սաղմ., ԾԱ, 9):
- 26 Սուլթան Օսման II-ը Օսմանյան կայսրության սուլթանների շարքում ոչ թե տասնիններորդն էր, այլ տասնվեցերորդը: Այս մասին մի քանի անգամ վկայում է Առաքել Դավրիժեցին նշված երկում (Դավրիժեցի, էջ 439, 440, 446, 447, 449):
- 27 Ինչպես վկայում է Օքսենտ Կամենացին իր օրագրության մեջ, Օսման II-ը գահ է բարձրացել ընդամենը 14 տարեկան հասակում (Ղևոնդ Ալիշան, Կամենից, Վեներտիկ, 1896թ., էջ 83): Այս փաստն իր երկում վկայում է նաև Առաքել Դավրիժեցին (Դավրիժեցի, էջ 439), սակայն 449-րդ էջում 14 տարեկանի փոխարեն նշում է 13:
- 28 Լեհերին տրվող *սարմատացի* անունը, ինչպես վկայում է Հ. Անասյանը 21*3-րդ ծանոթագրության մեջ, հանդի-

պում է նաև լեհական աղբյուրներում (Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 84):

Հերոդոտի կարծիքով սարմատները սերում են ամազոնուհիներից, որոնք ամուսնանում էին սկյութ պատանիների հետ՝ տեղափոխվելով Տանաիս /Ղոն/ գետից արևելք (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, IV, էջ 257-259):

Սարմատներն իրանալեզու խաշնարած քոչվորներ էին, որոնք մ.թ.ա. VI-IV դարերում զբաղեցնում էին ներկայիս Ուկրաինայի տափաստանային շրջանները՝ Տիսսա և Դանուբ գետերի ջրբաժանից մինչև Ղոն գետը:

Մ.թ.ա. V-IV դարերում սարմատները հիշատակվում են որպես սկյութների հարևան ցեղ, ովքեր պարսիկների դեմ կռիվների ժամանակ օգնում էին սկյութներին: Հետագայում սարմատների մի մասը ծառայության մտավ սկյութների արքունական զորքերում, իսկ առանձին խմբեր բնակություն հաստատեցին եվրոպական Սկյութիայի տարածքում:

Մ.թ.ա. III դ. բարեկամական հարաբերություններին փոխարինում են սարմատների թշնամական հարձակումները սկյութների վրա, որոնք, աստիճանաբար թուլանալով, հետագայում պարտություն են կրում թրակացիներից և կելտերից՝ զիջելով իրենց տարածությունների գգալի մասը:

Հետագայում իրենց սարմատ անունով են կոչել ոչ միայն եվրոպական, այլև ասիական, մասնավորապես կովկասյան մի շարք ցեղեր (ալաններ, օսեր և այլք): Այսպես էլ Ռեչ Պոսպոլիտայի ժամանակաշրջանում՝ սկսած XVI դ. կեսերից, լեհ հումանիստները խորացնում էին հունական և հռոմեական ազգագրություններից հայտնի տափաստանային հին ժողովրդից՝ սարմատներից, լեհերի սերման վարկածը (սարմատականություն): XVII դ. այդ դրույթը դառնում է լեհական վերնախավի հիմնական գաղափարախոսությունը, որը մի յուրատեսակ սոցիալական ռասիզմի դրսևորում էր. ազնվականները համարվում էին սարմատների, իսկ հասարակության

մյուս շերտերը՝ սլավոնների և լիտվացիների հետնորդներ: Արվեստի բնագավառում գոյություն ունի հատուկ եզրույթ՝ «սարմատական դիմանկար»։ Լեհ ազնվականները ցանկանում էին, որ նկարիչներն իրենց պատկերեն «որպես սարմատներ» (նկարներ 2, 3, 4):

Մասնավորապես XVII-XVIII դարերից Լեհաստանում սարմատ էր անվանվում այն ազնվականը, ով հետևում էր հին հավատալիքներին և սովորություններին: Նա պետք է լիներ ասպետ և զինվոր, գյուղատնտես-հողատեր մագնատ, կրթված և աշխարհիկ հետաքրքրություններ ունեցող մարդ: Սարմատների հիմնական զբաղմունքներն էին պատերազմը, որսորդությունը, պոլոնեզը:

29 Նկատի ունի Մոսկովյան պետությունը, որը գոյություն է ունեցել XVI-XVII դարերում:

XVI դարը Մոսկովյան պետության համար մի ժամանակաշրջան էր, որը բնութագրվում է տարածքային ընդլայնմամբ և բացարձակ միապետության ձևավորմամբ: Բնակչության թիվը XVI դարում կազմել է մոտ 9 մլն մարդ, բուն Մոսկվայում՝ շուրջ 50 հազար: Արդյունքում Մոսկովյան պետությունը Վասիլի III-ի (1505-1533թթ.) օրոք Եվրոպայում ամենամեծն էր: Իվան Ահեղ IV-ի (1533-1584թթ.) օրոք ձեռնարկված մի շարք բարեփոխումներ թուլացրին ազնվականության դիրքերը և ամրապնդեցին ցարի իշխանությունը: Իվան Ահեղը հայտնի էր դաժանությամբ և բռնատիրությամբ. իր թագավորության ընթացքում նա նվաճել է Սիբիրը, Կազանի և Աստրախանի խանությունները, չորս տարի պատերազմ է մղել Ղրիմի խանության դեմ, պայքար մղել մերձբալթյան մի շարք տարածքների համար: Սակայն երկարատև պատերազմները երկիրը հասցրին ծայր աղքատության, որին 1598-1612թթ. հետևեց հանրահայտ խառնակ ժամանակաշրջանը, որում իրենց դերակատարությունն ունեին Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Սիգիզմունդ III-ը և թագաժառանգ Վլադիսլավը: Երկրում հիշյալ ժամանակաշրջանն ավարտվեց 1612-ին, երբ գահ բարձրացավ Ռոմանովների հարստության հիմնադիրը՝

Միխայիլ Ռոմանովը (1613-1645թթ.)՝ սկիզբ դնելով շուրջ 300-ամյա թագավորության:

Մոսկովյան պետության ամենանշանակալից դեպքերից է գյուղացիական ապստամբությունը Ստեփան Ռազինի գլխավորությամբ (1667-1671թթ.), որը ճնշվեց մեծ ջանքերի գնով:

Ըստ Կամենեցի տարեգրության՝ *Մոսկովցիք (Ղանդ Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 16)*:

30 Նպատակահարմար համարեցինք բնագրի չափածո հատվածները չթարգմանել, մանավանդ որ դրանք պատմական և գեղարվեստական տեսանկյուններից առանձնակի արժեք չեն ներկայացնում և ասելիքի հանգավորված ձևակերպումներ են:

31 Նկատի ունի աստվածաշնչյան Ամբակում մարգարեին:

32 Սաղմ., ՃԶ, 40-41:

33 Ժող., Ժ, 7-8: Ղուկ., Ա, 53:

34 *7. Խոսքը վերաբերում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Պարթևին (IV դար) վերագրված մարգարեությանը, որի համաձայն հայերը հազարացիների լծի տակ ընկնելուց հետո մի օր պիտի ազատվեին հռոմեացիների կամ, ինչպես Հովհաննես Կամենացին է ասում, *դաղմատացիների* ձեռքով: Այս մարգարեությունը մուծված է IX դարի մատենագիր Մեսրոպ Երեցի գրած՝ Ներսես Պարթևի կենսագրության մեջ, որը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ: Երկու խմբագրություններն էլ հրատարակված են:

Թյուրիմացությունները կանխելու համար պետք է ավելացնել, որ հայ մատենագրության մեջ *դաղմատացի* անունը հաճախ գործածված է հռոմեացի նշանակությամբ: Ազաթանգեղոսը հայոց Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի դեպի Հռոմ ուղևորության մասին խոսելիս ասում է, որ նրանք «երթային հասանելին յաշխարհն Իտալիացուց և յերկիրն *Դաղմատացուց* ի թագաւորական քաղաքն Հռովմայեցուց», տե՛ս «Ազաթանգեղայ պատմութիւն», Վենետիկ, 1930, էջ 644-645: Այստեղ երկիր *Դաղմատացուց* կամ *Դաղմատիա* նշա-

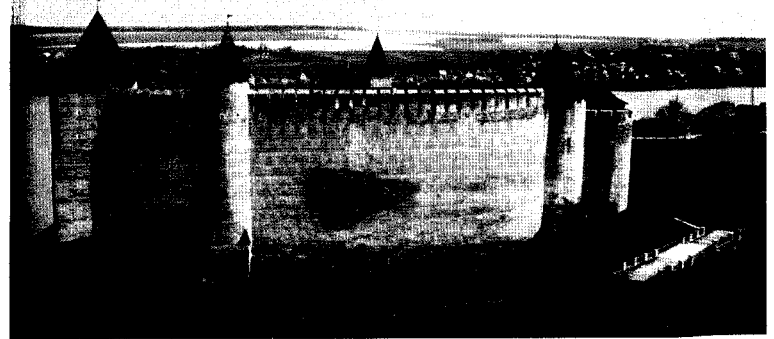
նակում է *Լատինոն*: Իսկ Ղաշանց թղթի համաձայն, Կոստանդինոս Մեծը հայոց հետ դաշինք կնքելու առթիվ ասում է, թե «ժողով եղև մեծ... բազմաբիւր իշխանօքս *ղաղմատական*», տես Կ. Շահնագարյանց, «Ղաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը», Փարիզ, 1862, էջ 14. Իետո՝ հայոց հազարապետներին նվիրում է «նշանակս և դրօշս *ղաղմատացիս*», անդ, էջ 18. և հրամայում է, որ «համօրէն մարդիկ սեփական ազգացս *Ղաղմատացւոց* և Հայոց ամենևին անգլխահարկ լիցին», անդ, էջ 13: Ուրեմն հասկանալի է, որ Հովհաննես Կամենացին այս հատվածում *ղաղմատացի* անվան տակ նկատի ունի *հռոմեացիներին*:

Սակայն հայերի մոտ *ղաղմատացի* անունը տրվել է նաև առհասարակ այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնք դավանությամբ հռոմեական կամ կաթոլիկ են, և հենց Հովհաննես Կամենացին ինքը քիչ վերև այս անունը տվել է լեհերին, «որք են ազգաւ *ղաղմատք* և դաւանութեամբ Հռոմայեցւոց» (տե՛ս էջ 35): Այսպես և XIII դարի բանաստեղծ Ֆրիկը զանազան ժողովուրդների մասին խոսելիս նրանց կրկնանուններ տալով՝ սպանացիներին տվել է *ղաղմատ* կրկնանունը, տե՛ս Մ. Մկրյան, «XIII- XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», Ե., 1938, էջ 2:

Ներսես Պարթևի մարգարեության մասին խոսում են նաև պատմիչներ Գրիգոր Ալևերցին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ: Ահավասիկ Գանձակեցու խոսքը. «Այն, ինչ աստծու մարդ սուրբ Ներսեսը կանխագուշակեց նետողների ազգի ու մեր հայոց աշխարհի ավերման մասին, այժմ կատարվեց թաթար կոչված ազգի կողմից» (Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982, էջ 25):

35 ** Հմմտ. Տեսի զամպարիշտն վերացեալ բարձրացեալ որպէս գմայրիս Լիբանանու (Մաղմ., ԼԶ, 35):

36 ** Հմմտ. Բազումք եղիցին առաջինք յետինք, եւ յետինք առաջինք: (Մատթ., ԺԹ, 30): Այսպէս եղիցին յետինք առաջինք, եւ առաջինք՝ յետինք: Զի բազում են կոչեցեալք՝ եւ սակաւք են ընտրեալք: (Մատթ., Ի, 16): Զի բա-

Նկար 1.
Խոտին գյուղաքաղաքի ամրոցը (ծանոթ. 4)

Նկար 2.
Սարմատներ (ծանոթ. 28)

Նկար 3.
Սարմատներ (ծանոթ. 28)

Նկար 4.
Լեւ սարմատ (ծանոթ. 28)

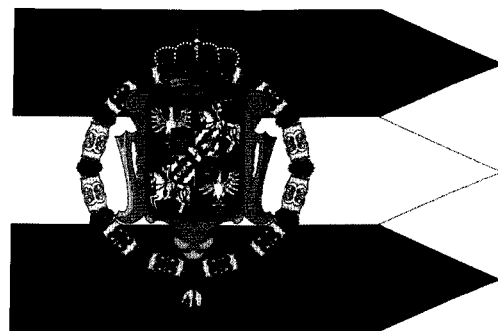
Նկար 5.
Զիգմունդ/Սիգիզմունդ III Վազա
(1613թ.)
Հեղինակ՝ Շիմոն Բոգուշովիչ
(վրական գեղանկարչական
դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչ,
հայազգի Պավել Բոգուշ
Դոնոշովիչի որդին)
В.А.Освейчук, Деятельность
армянских живописцев во
Львове /XV-XVII вв./,
Պատմա-քանասիրական
հանդես, 1966, № 2, ст. 257.
(ծանոթ. 42*)

Նկար 6.
Զիգմունդ/Սիգիզմունդ III Վազա (ծանոթ. 42*)

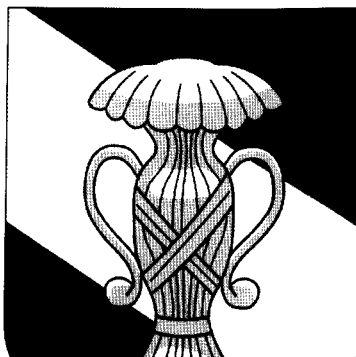
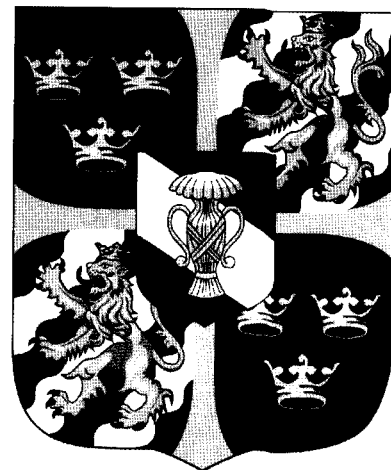
Նկար 7.
Խաչակիրներ (ծանոթ. 58*20)

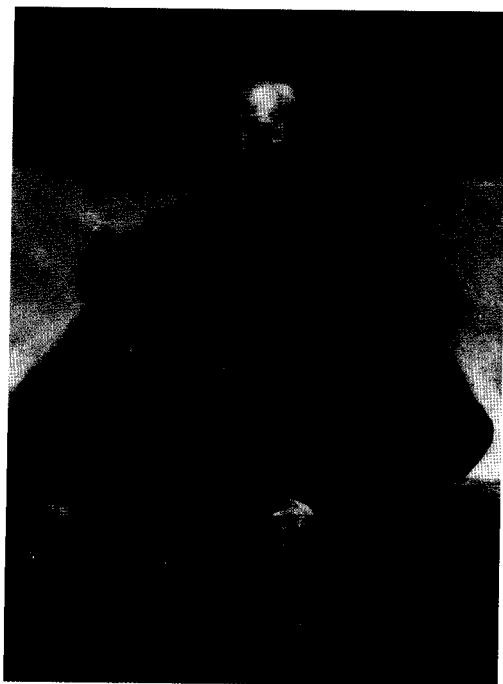
Նկար 9.
Ռեչ Պոսպոլիտայի դրոշմ
(ծանոթ. 42*10, 62)

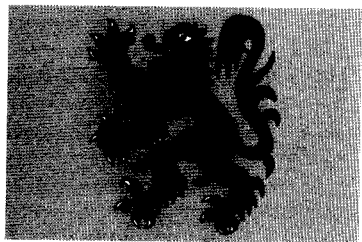
Նկար 10.
Շվեդիայի գերբը
(ծանոթ. 42*10, 62)

Նկար 11.

Նկար 12.
Զապորոժյան կազակների առաջնի
Յան Կարոլ Խոդկևիչ
Հեղինակ՝ Լեոն Կապլինսկի (ծանոթ. 71)

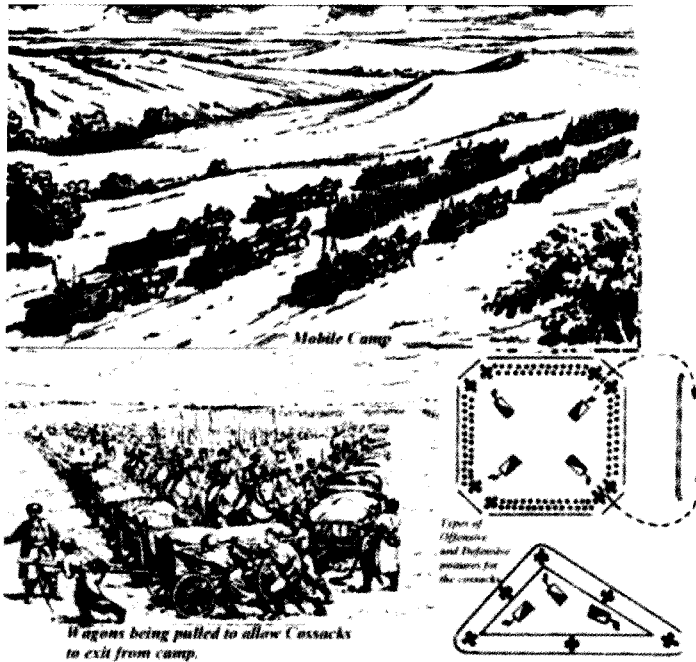
Նկար 13.
Ֆլանդրիայի դրոշմ
(ծանոթ. 72)

Նկար 14.
Ֆլանդրիայի քարտեզը
(ծանոթ. 72)

Նկարներ 15-16.
Վաղիսլավ IV Վազան (ծանոթ. 77*27)

Նկար 17.
Կազակական գումակ (ծանոթ. 82)

Նկար 18.
Մի հատված Կամենեց Պոդոլսկ բերդաքաղաքի պարիսպներից և աշտարակներից (ծանոթ. 84)

Նկար 19.
Զապորոժյան Սեչի ատաման Յակով Ադամովիչ Ներոդիչ-Բորոդավկան (ծանոթ. 88)

Նկար 20.
Զապորոժյան կազակների ատաման Պյոտր Կոնաշևիչ Սահայդաչնի (ծանոթ. 89)

Նկար 21.
Կամենեց Պողոսկի
Ս.Նիկողայոս հայկական
առաջին եկեղեցին
(13-14-րդ դարեր)
(ծանոթ. 93*38)

Նկար 23.
Սամուիլ Կորեցկի
(ծանոթ. 158*80)

Նկար 22.
Տովարդշ-հուսար
(ծանոթ. 107*49)

Նկար 24.
Զիգմունդ Ֆոգել, «Օստրոգի ամրոցը» (XVIII դ.) (ծանոթ. 172)

Նկար 25.
Ֆրանցիսկ Սմուգլիչ, «Խողկեղի մահը»
(կենտրոնում՝ ատաման Սահայդաչնին) (ծանոթ. 172)

Նկար 26.
Զինված կազակներ (ծանոթ. 174)

գումք եղիցին առաջինք՝ յետինք, եւ յետինք՝ առաջինք
(Մարկ., Ժ, 31):

- 37 Ըստ Աստվածաշնչի՝ եգիպտոսի Հագարը արաբների
նախահայր Իսմայելի մայրն էր: Նա Աբրահամի հարձն
էր և Աբրահամի կնոջ՝ Սառայի աղախինը: Աբրահամն ու
Սառան զավակ չունեին, և Սառայի համաձայնությամբ
Աբրահամից և Հագարից ծնվեց արու զավակ՝ Իսմայելը,
ուն Սառան որդեգրեց, սակայն հետագայում արտաքսեց
Եգիպտոս: Հագարի սերնդին կամ, որ նույնն է, Իսմայելից
սերվածներին անվանում են հագարացիներ կամ
իսմայելացիներ, այլուր նաև՝ աղախնածիններ:
- 38 *8. Հայկական աղբյուրները *հռոմ* անունն են տալիս
բյուզանդացիներին: Հեղինակն ուզում է ասել, որ Օսման
II-ը, ինչպես իր նախորդները, նստած էր Երեւանի բյու-
զանդական կայսրերի գահի վրա:
- 39 *9. Այստեղ մեր հեղինակը գործ է ածում երեք զուգահեռ
թվականներ, որոնցից առաջինը փրկչական թվականն է՝
1621:

Երկրորդը հայկականն է: Հայկական թվականն սկսվել
է մեր թվարկության 551/552 թվականին, ուստի և նրա
1070-րդ տարին իրոք համապատասխանում է փրկչա-
կան 1621 թվականին: Հայոց թվականը առաջ էր շարժ-
վում յուրաքանչյուրը 532 տարիներից բաղկացած
տոմարական շրջաններով, որոնք տարիների թվի կլո-
րացված հաշվով անվանվում էին «հինգհարիւրեակ»-
ներ: Առաջին հինգհարյուրյակի լրանալուց հետո երկ-
րորդը սկսվել էր 1084 թվականին, իսկ երրորդը՝ 1616
թվականին: Հովհաննես Կամենացին այստեղ առաջին
հինգհարյուրյակին է ակնարկում:

Երրորդ թվականը իսլամականն է, սակայն ոչ հիջրե-
թինը, որի հաշվումն սկսվում է 622/623 թվականից: Քա-
նի որ Հովհաննես Կամենացին իսլամական թվականի
բոլորած տարիների թիվը դնում է 980, ապա պարզ է,
որ նա որպես մեկնակետ ընդունել է 641 թվականը, որը
18-19 տարով ուշ է հիջրեթի թվականից: Կարծում ենք,
որ Հովհաննես Կամենացին իր այս հաշիվն սկսելով,

ինչպես ինքն է ասում, «ի բռնութենէն Տաճկաց», նկատի է ունեցել արաբների կողմից Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի առումն ու ավերումը, որն սկիզբ դրեց արաբական նվաճումներին Հայաստանում: Դվինի անկման թվականի մասին տարակարծություններ կան պատմական աղբյուրներում, բայց, ըստ երևույթին, ճշմարտությունից հեռու չէ Հովհաննես Կամենացու հաշիվը, այն է՝ 641 թվականը, հմմտ. Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 704-705: Հմմտ. նաև Կ. Եղյանի ի մի բերած աղբյուրների ցուցմունքները հետևյալ հրատարակության մեջ. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 176, ծան. 9:

Մի երկու խոսք էլ Քաղըրդի մասին, որի անունը մեր հեղինակը կապում է Մահմեդի և արաբների «բռնության» հետ: Քաղիրդ, Քաղիրթ, Քաղըրթ անունը հայացած ձև է արաբական գորավար Խալիդ իբն Վալիդի անվան, տե՛ս Բ. Կյուլերսերյան, «Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ», Վիեննա, 1930, էջ 336-338: Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանց»-ում նրա մասին գրում է. «Որ և ութ ամօք յառաջ քան զՄահմէտ, իշխան ոմն, անուն Քաղըրդ, առաջին նստեալ գլուխ Իսմայէլացոցն, և զօրացեալ աւերաց զԴամասկոս, որ է Դմըշխ, և ելեալ ի Հայս, բազումս ի Պարսից և ի Հայոց ի սուր սուսերի արկ» և այլն, անդ, էջ 121: Այդ պատճառով հայերն իրենց թշնամական վերաբերմունքն են արտահայտել Խալիդին՝ նրա անունը դարձնելով *քաղիրդ*, որը մեր լեզվի մեջ նշանակում է՝ «մեծ պարկ ի փոր կենդանւոյն... ընդունարան ապաւառի», տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատոր Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 972: Ըստ Ջվանշերի՝ արաբներն իրենց այս նշանավոր գորավարի անունով «առ ժամանակ մի և Քաղրթականք կոչեցան», տե՛ս «Համառօտ պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Ջուանշերի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 102:

40 Հիսուս Քրիստոսին տրվող ամենահաճախադեպ անուններից մեկը:

41 Նկատի ունի գրիգորյան տոմարը, որով առաջնորդվում

էին Լեհաստանում: Սակայն նշենք, որ սույն պատմության մեջ գրիգորյան տոմարով հիշատակվող թվականներին զուգահեռ բերվում են նաև՝ ըստ հուլյան տոմարի, որը նախորդել է գրիգորյանին:

42 *10. Սիգիսմունդ III-ը թագավորել է 1585-1622թթ.:

Իրականում Սիգիսմունդ Երրորդ Վազան (նկարներ 5, 6, 9-11) թագավորել է 46 տարի: 1587թ. Շվեդիայի արքա Հովհան (Յոհան) III և լեհական արքայադուստր Կատարինա Յագելլոնիկի որդին ընտրվեց լեհ-լիտվական պետության՝ Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր՝ Սիգիսմունդ կամ Ջիգմունդ III Վազա անվամբ, և թագավորեց 1587-1632թթ.: Եվ քանի որ նա միաժամանակ նաև Շվեդիայի գահաժառանգն էր, ուստի Լեհաստանն ու Շվեդիան հայտնվեցին միևնույն գալիստնի ներքո: Հոր՝ Հովհան III Շվեդացու մահից հետո՝ 1592թ., նա օժկեց նաև Շվեդիայի թագավոր, բայց այնտեղ տեղապահ նշանակելով իր հորեղբայր Կառլ Ջյուդերմանլանդացուն, վերադարձավ Լեհաստան: Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումները հանգեցրին նրան, որ հորեղբայրն ապստամբեց, 1599թ. Սիգիսմունդին գահընկեց արեց, իսկ 1604թ. իրեն հռչակեց Շվեդիայի թագավոր (Կառլ IX): Նրա մահից հետո՝ 1611 թվականից սկսած, Շվեդիայի թագը ժառանգեց Կառլի որդին՝ Գուստավ-Ադոլֆը, որը մինչև 1629 թվականին կնքված զինադադարը մարտեր էր մղում Ռեչ Պոսպոլիտայի դեմ՝ զավթելով որոշ հողեր: Արդեն Սիգիսմունդ III-ի օրոք Ռեչ Պոսպոլիտան հեռու էր միասնական պետության իդեալից. առանձին իշխաններ, ելնելով անձնական շահերից, խախտում էին հարևան երկրների, մասնավորապես Մոլդավիայի սահմանները, երկիրը պատերազմում էր ոչ միայն Շվեդիայի, այլև Մոսկովյան Ռուսիայի դեմ: Գլուխ էր բարձրացրել կրոնական անհանդուրժողականությունը, որը Սիգիսմունդ III-ի վարած քաղաքականության արդյունք էր. նա գահակալության առաջին իսկ օրերից անհաշտ պայքար էր մղում առաջին հերթին բողոքականության դեմ: Թուրքիան սպասում էր հարմար պահի՝ վրեժ լուծելու Ռեչ Պոսպոլիտայից՝ իր տիրապետության տակ

գտնվող մոլդավական և վալախական հողերում շարունակաբար սանձազերծվող կռիվների համար, և այդ պաիը չուշացավ: Հաշտություն կնքելով Պարսկաստանի հետ՝ 1620, ապա նաև 1621 թվականներին թուրքական սուլթանն իր գորքերով երկու անգամ հարձակվեց Լեհաստանի վրա (В. Грабеньский, История польского народа, Минск, 2006г., ст. 252-267):

43 *11. Մըսուրման կամ մուսուրման՝ փոխանակ մուսուլման-ի: Այս ձևը, ինչպես և բուսուրման ձևը, հաճախ պատահում է նաև եվրոպական և ռուսական աղբյուրներում:

44 Օսմանյան թագավորական տոհմի նախնին Օսման I-ն է՝ Թուրքիայում սուլթանական դինաստիայի հիմնադիրը: Օսմանը սուլթան է հռչակվել 1299թ.: Նրա անունով թուրքերը կոչվում են նաև օսմաններ կամ օսմանցիներ (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, Ե., 1986, էջ 565):

45 Հայկական Միջագետքը Վերին Միջագետքի տարածքն է, որը մինչև մ.թ. 37թ. Մեծ Հայքի կազմում էր՝ Ամիդ կենտրոնով: Ընդարձակ իմաստով Հայկական Միջագետքը պիտի ընդգրկեր նաև Ծավդեք և Արվաստան գավառները՝ Մծբին կենտրոնով: Հայկական Միջագետքը մ.թ. 37 թվականից անջատվել է Մեծ Հայքից՝ հետագայում կռվախնձոր դառնալով Հռոմի և Իրանի միջև (Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 71):

46 Կիլիկիացիները, քանանացիները, ամովրհացիները, պաղեստինցիները և քաղդեացիները ժողովուրդներ էին, որոնցից յուրաքանչյուրի մասին Աստվածաշնչում հիշատակություններ կան մի քանի տասնյակ անգամ՝ բացառությամբ կիլիկեցիների, որոնց աստվածաշունչ գրքերը սակավ են անդրադառնում: Զուգահեռաբար հանդիպում են նաև Կիլիկիա, Քանան, Պաղեստին երկրանունները: Ինչ վերաբերում է ամովրհացիների և քաղդեացիների երկրանուններին, ապա դրանք Աստվածաշնչում չեն հիշատակվում:

47 Այստեղ Հովհաննես Կամենացու պատմությունն ընդհատվում է: Բնագիրն արտագրող Սարգիս դպիրն իր կողմից հավելում է, որ Հովհաննեսը շարադրանքն այստեղից առաջ է տարել չափածո տողերով, բայց, ինչպես տեսնում ենք, Սարգիսն ինչ-ինչ պատճառով դրանք չի արտագրել:

48 *12. Օսմանյան կայսրության վարչական ու զինվորական պաշտոններն Վերաբերող այս հատվածում թեթև անորոշություն է տիրում, որովհետև մեր հեղինակը, դժբախտաբար, թուրքական տերմիններ չի գործածում: Սակայն այդ ժամանակ Թուրքիայում գոյություն ունեցող պետական կարգի ուսումնասիրության հիման վրա հնարավոր է որոշ ճշտումներ կատարել: Այսպես՝

«Մեծամեծք և նախարարք».- Պետք է հասկանալ մեծ վեզիրին , որը սուլթանի տեղակալն ու առաջին մինիստրն էր, և նրա խորհրդականներին՝ Դիվանի անդամներին. վերջիններս էին մուֆթին مفتی (սուլթանի տեղակալը կրոնական գծով և օրինականության ներկայացուցիչը), կադիասկերները قاضی العسكر (զինվորական դատավորներ) և երկրորդական կարգի վեզիրները (տե՛ս Ricaut, „L'e'tat present de l'Empire Ottoman“, Rouen, 1677, Livre I, chap. XI. Հմմտ. նաև J. de Hammer, „Histoire de l'Empire Ottoman“, trad. par J.-J. Hellert, t. III, Paris, 11836, p. 305-311):

«Պետք և գաւառակալք».- Պետք է հասկանալ բեզլերբեզին بکری، որոնք էյալեթների կամ նահանգների զինվորական ու վարչական պետերն էին, և սանջակբեզին سنجاق بکری, որոնք սանջակների կամ գավառների զինվորական ու վարչական պետերն էին (տե՛ս Ricaut, livre I, chap. XII. հմմտ. և livre III, chap. X):

«Զօրք և զօրագլուխք».- Պետք է հասկանալ թուրքական հեծելազորը (սիփահիներ سپاهی) և հետևակազորը (ենիչերիներ ینکچری) ու նրանց պետերը (տե՛ս Ricaut, livre III, chap. II-IV, VI-VII X. նաև J. de Hammer, „Histoire de l'Empire Ottoman“, „Histoire de l'Empire Ottoman“, t. I, Paris, 1835, էջ 123-127):

Կափուղիները պալատի կրտսեր պաշտոնեությանն էին պատկանում: Նրանք զանազան պարտականություններ էին կատարում սուլթանի ծառայության համար թե՛ պալատի ներսում, թե՛ դրսում, և ուղեկցում էին նրան պատերազմի ժամանակ:

50 *14. Տե՛ս ծանոթ. 48:

Ի դեպ, պատմիչ Գրիգոր Ակներցին էլ թաթար-մոնղոլներին է համեմատում Նաբուգոդոնոսորի հետ (Գրիգոր Ակներցի, Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին, աշխ. Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, Ե., 2011, էջ 7-8):

53 *15. Թրք. *թով* ٲوې، «թնդանոր»:

62 Վազաների (շվեդերեն Vaza, լեհերեն Wazowie «սափոր» բառից) տոհմը Շվեդիայում թագավորական գահին զբաղեցրել է 1523-1654թթ., իսկ Ռեչ Պոսպոլիտայում՝ 1587-1668թթ.:

Միջնադարում այդ տոհմի անդամները տոհմական որևէ անուն չէին կրում: «Վասա» անունը ծագումնաբանական փաստաթղթերում ի հայտ է եկել միայն XVI դ. երկրորդ կեսին: Այն սկզբնապես որևէ առնչություն չի ունեցել սափորի հետ: Սակայն հետագայում սափորի պատկերն ամրագրվել է նրանց տոհմանշանում (նկարներ 9-11):

- 63 Խոսքը արքունական պալատում հանդիսությունների ժամանակ իրենց մշտական աթոռը՝ բարձն ունեցող բարձրաստիճան պաշտոնյաների (հերցոգներ, նախարարներ, իշխաններ և այլն) մասին է, որոնց նստատեղով՝ գահով, որոշվում էր նրանց ավագության կարգը: Վերջինս, կախված այս կամ այն հանգամանքից, արքայի կողմից կարող էր փոփոխության ենթարկվել (ավելի մանրամասն տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Ե., 1968, էջ 341): Այդ մասին ակնարկ կա նաև Փավստոս Բուզանդի պատմության չորրորդ դպրության Բ, Ծ և ԾԴ գլուխներում (Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883թ.):
- 64 **Եզեկիա արքայի թագավորության 14-րդ տարում Ասորեստանի Սենեքերիմ արքան հարձակվում է Հուդայի վրա, գրավում մի շարք քաղաքներ, պաշարում Երուսաղեմը և իր զորավարների միջոցով Եզեկիայից հոխորտագին պահանջում անձնատուր լինել: Սակայն Եզեկիան դիմում է Աստծու զորությանը, և Աստված փրկում է նրա ժողովրդին՝ Սենեքերիմի բանակից հրեշտակի միջոցով հանկարծակի կոտորելով հարյուր ութսունհինգ հազար զինվոր: Հետագայում Սենեքերիմին սպանում են իր իսկ որդիները՝ Ադրամելեքն ու Սարասանը, և փախչում Հայաստան (Դ Թագ., ԺԸ-ԺԹ: Ես., ԼԸ):
- 65 Հմմտ. Բ Թագ., ԺԷ, 13: Դ Թագ., ԺԸ-ԺԹ: Բ Մնաց, ԼԲ: Ես., ԼԶ-ԼԸ:
- 66 Հենց նկարագրվող ժամանակահատվածում շարունակվում էր լեհ-շվեդական երեսնամյա պատերազմը (1618-1648թթ.) (В. Грабеньский, История польского народа, Минск, 2006г., стр. 266):
- 67 *22. Վիլնայի վոյեվոդա և Լիտվայի հետման Կա-

րոլ Խոդկևիչ (Jan Karo'l Chaokiewicz wilenki, hetman litewski). Նրա մասին տես J. Tretiak, „Historya wojny chocimskiej 1621 r.”, Lwow, 1889, s. 67-72.

Նշված ժամանակահատվածում Լեհաստանը ներկայացնում էր Ռեչ Պոսպոլիտա պետությունը (ստեղծվել է 1569թ.), որի կազմի մեջ մտնում էին Լեհաստանը, Լիտվան, Ուկրաինան և Ջապորոժյան Սեչը: Լեհաստանում XVI դարում թագավորական մեծ հետման (Լեհաստան) պաշտոնին զուգահեռ ստեղծվել է Լիտվական հետմանի (Լիտվա) պաշտոնը: Թագավորական մեծ հետմանի կոչումը 1581 թվականից Լեհաստանում դարձավ ցմահ և շարունակեց գործել մինչև 1795 թվականը: Այդ կոչումին արժանացողն ուներ դատաիրավական իշխանություն ևս և մշակում էր զինվորական օրենքներ, կարգեր: Խաղաղ օրերին մեծ հետմանը սովորաբար գտնվում էր արքունիքում, զբաղվում վարչական և ռազմավարական հարցերով: Կարող Խոդկևիչն այդ ժամանակահատվածում զբաղեցնում էր Լիտվական հետմանի պաշտոնը, բայց միաժամանակ լեհական զորքերի գերագույն հրամանատարն էր՝ թագավորական մեծ հետմանը, և ռազմական նախարարը: (Տե՛ս նաև հաջորդ ծանոթագրությունը, ինչպես նաև՝ ծանոթ. 101*45, 130)

- 68 *23. «Զօրագլուխ ի վերայ համօրէն աշխարհին Իւախաց», այսինքն՝ թագավորական մեծ հետման (hetman koronny wielki). Արքունի հետմանությունը Խոդկևիչին տրվել էր, ինչպես ասում է Օքսենտը, 1620թ. դեկտեմբերին Վարշավայում գումարված սեյմում. տե՛ս «Կամենից», էջ 89. հմմտ. J. Tretiak, s. 70.
- 69 **Հմմտ. Ամենայն հեթանոսք իբրև զկաթիլ մի ի դուլէ են, և իբրև զմէտ մի ի կշռոց համարեցան և իբրև շիթք ի բերանոյ համարեցին (Ես., Խ., 15):
- 70 Տե՛ս ծանոթ. 24*6:
- 71 Նկատի ունի Խոդկևիչի հրամանատարությամբ երկու արշավանքները (1611-1612թթ. և 1617-1618թթ.) Մոսկովյան պետության դեմ, որոնց ընթացքում Խոդկևիչը մի քանի ճակատամարտ է շահել, սակայն Մոսկվան

գրավել չի կարողացել: Այդ արշավանքներով նպատակ էր հետապնդվում Ջիզմունդ III Վազայի թագաժառանգ որդուն՝ Վլադիսլավին, թագավոր նստեցնել Մոսկվայում (տե՛ս Платонов С. Ф., Очерки истории внутреннего кризиса и общественной борьбы в Московском государстве XVI-XVII веков, М.-С. Петербург, 2007, ст. 142-185, Волков В. и Кузьмин А., 1612: Освобождение, М., 2012, ст. 128-169 (նկար 12):

- 72 Ֆլանդրիան (նկարներ 13, 14) Ֆրանսիայից հյուսիս ընկած այն կոմսությունն է, որն իր ստեղծման շրջանից (866թ.) մինչև կործանման տարեթիվը (1384թ.) գրեթե մշտական պատերազմների մեջ էր հարևան երկրների հետ: XV դարում Ֆլանդրիան Բուրգունդյան կոմսության կազմի մեջ էր, ապա մաս էր կազմում Հաբսբուրգյան Նիդերլանդների, իսկ հարավային սահմանները գրավվել էին ֆրանսիացիների կողմից: Որպես քաղաքական կազմավորում՝ Ֆլանդրիան փաստացի դադարել է գոյություն ունենալուց 1795թ., երբ Ֆրանսիան գրավեց Հաբսբուրգյան Նիդերլանդները:

Հովհաննես Կամենացին նկատի ունի Խոդկևիչի հրամանատարությամբ ֆլանդրիական, բալթյան և մերձբալթյան որոշ տարածքներում շվեդների դեմ տարած հաղթանակները 1604-1605թթ., որոնց առթիվ շնորհավորանքներ է ստացել Պոդոս V Պապի, Ավստրիայի Ռուդոլֆ II, Անգլիայի Հակոբ II, Թուրքիայի Ահմեդ I և Պարսկաստանի Աբբաս I թագավորների կողմից: Արդյունքում 1605թ. արժանացել էիտվական մեծ իշխանության մեծ հետմանի կոչման:

- 73 *24. Հայկական աղբյուրներում *Օլախ*, *Ուլախ* կամ *Վշախ* անունով են հիշատակվում Վալախները: Վալախների երկիրը՝ պատմական Վալախիան, գտնվում էր Կարպատյան լեռների և Դանուբ գետի միջև՝ այժմյան Ռումինիայի հարավային մասում, և բաժանվում էր երկու մասի՝ Մունտենիայի և Օլտենիայի: Սակայն հայկական աղբյուրներում, ինչպես ուրիշ օտար աղբյուրներում, *Օլախաց երկիր* անունը շփոթությամբ տրվում էր և Մոլ-

դավիային: Այդպիսի առումով ենք գտնում գործածված, օրինակ, XVI դարի հեղինակներ Մինաս Թոխաթեցու ու Հակոբ Թոխաթեցու գրվածքներում և բազմաթիվ այլ հիշատակարաններում: Այդպես նաև Հովհաննես Կամենացին այստեղ նկատի ունի Մոլդավիան, որտեղ գտնվում էր Խոտին գյուղաքաղաքը: Տե՛ս նաև ծանոթ. 134*65:

- 74 *25. Ըստ Օքսենտ Կամենացու՝ Խոդկևիչի զորքը 1621թ. հուլ. 7/17-ին շարժվում է Օրինայի դաշտից և 10/20-ին հասնում է Խոտինի սահմանը, տե՛ս «Կամենից», էջ 93: Ըստ լեհական մի աղբյուրի՝ Խոդկևիչի բանակը Խոտին է հասնում հուլ. 8/18-ին, տե՛ս J. Tretiak, s. 210:
- 75 *26. Նիստր գետ – Հունական Τύρας-ը, որը սկյութական ցեղերի կողմից անվանվում էր Danastris, որտեղից էլ առաջացել է՝ Dnistris, Dniestr, այն է՝ Դնեստր. և մոլդավերեն՝ Nistru (Նիստրու): Լեհական աղբյուրներում անվանվում է և՛ Dniestr (Դնիեստր), և՛ Niestr (Նիեստր): Թուրքերն ու թաթարներն այս գետն անվանում էին Թուռլա՝ Դնեստրի գլխավոր գետաբազուկի անունով: Ինչպես կտեսնենք՝ Հովհաննես Կամենացին օգտագործում է նաև Թուռլա ձևը՝ Օքսենտի հետևողությամբ:

- 76 *Ղուկ., Զ, 48:

- 77 *27. Վլադիսլավ արքայորդու շարժվելու մասին տե՛ս J. Tretiak, s. 117-119:

Արքայորդի Վլադիսլավը (1595թ.-1648թ.) դեռևս 15 տարեկան հասակում՝ 1610թ., կաթոլիկությունից ուղղափառության անցնելու պայմանով պետք է նստեր Մոսկովյան Ռուսիայի գահին, որի մասին Վլադիսլավի հայրը՝ Սիգիզմունդ III Վազան, Սմոլենսկի տակ պայմանագիր էր կնքել մոսկովյան դեսպանների հետ: Վասիլի Շույսկուն գահագրկելուց հետո բոլարները ցար ընտրեցին Վլադիսլավին և նրա անունով («Վլադիսլավ ժիգիմոնտովիչ») դրամ հատեցին: Սակայն Վլադիսլավը ուղղափառություն չընդունեց, քանի որ Սիգիզմունդն իսկույն հրաժարվեց այդ պայմանը կատարելուց՝ մոսկովյան գահի համար առաջարկելով իր թեկնածությունը: Բնականաբար Վլադիսլավը թագավոր չօծվեց, քանի որ

Ռուսիայում բարձրացավ դժգոհության հսկա ալիք, արքայորդի Վլադիսլավի բոյարական կառավարությունը վայր դրեց իշխանությունը, և չնայած 1611-1612թթ. լեհական արշավանքին՝ 1613թ. ցար ընտրվեց Միխայիլ Ռոմանովը: Հետագայում՝ 1617-1618թթ. Վլադիսլավը նոր արշավանքով մեկ անգամ ևս փորձեց տիրանալ մոսկովյան գահին, բայց անօգուտ: Այսուհանդերձ, մինչև 1634 թվականը Վլադիսլավը չարունակում էր կրել «Մոսկովյան մեծ իշխան» տիտղոսը: Այդպես նա օգտվում էր նաև «Շվեդիայի թագավոր» տիտղոսից, սակայն Շվեդիան ինչպես նրա հոր, այնպես էլ նրա իշխանության ներքո երբեք չի հայտնվել, ավելին՝ Վլադիսլավ IV-ը Շվեդիայում երբեք չի եղել:

Մինչև Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր ընտրվելը (1632թ.) Վլադիսլավը մասնակցել է մի շարք պատերազմների և ձակատամարտերի. 1617-1618թթ.՝ լեհ-ռուսական, 1621թ.՝ թուրք-լեհական, 1626-1629թթ.՝ լեհ-շվեդական, և հայտնի էր որպես մարտական գործողությունների հմուտ կազմակերպիչ (նկարներ 15-16):

Թագաժառանգի բացակայությամբ պայմանավորված՝ Վլադիսլավ IV Վազայի մահից հետո (1648թ.) Ռեչ Պոսպոլիտայի գահին նստել է նրա արյունակից եղբայրը՝ Յան II Կազիմիրը:

78 *28. Մարցին Կազանովսկի (Marcin Kazanowski).

Կազանովսկիների տոհմը Լեհաստանում հայտնի էր դեռ XV դարի կեսերից: Մարտին Կազանովսկին թագավորական դաշտային հետման էր, Պոդոլի վոյեվոդան: 1618թ. մասնակցել է նաև Մոսկովյան Ռուսիայի դեմ պատերազմին: Մահացել է 1636թ.: XVII դարում Լեհաստանում մարելուց հետո Կազանովսկիների տոհմը շարունակեց իր գոյությունը ռուսական կայսրության Սմոլենսկի մարզում:

79 *29. Կուլմի վոյեվոդա Յան Վայեր (Jan Wajer Weiher, wojewoda chelminski, starosta pucki).

80 *30. Ըստ Օքսենտ Կամենացու՝ հիշյալ 12.000 զորքը բաղկացած էր 8.000 գերմանացիներից և 4.000 լեհերից, տե՛ս «Կամենից», էջ 93:

81 *31. Հայկական աղբյուրներում *Լվով* քաղաքը կոչվում է նաև *Իլով*, *Իլվով*, *Լով*, *Լեվ*, *Լեոպոլիս* և *Լենպերկ* (*Լեմբերգ*) ձևերով:

82 Գումակ, մարտասայլերի ամբողջություն, «.... փոխադրական միջոցների ամբողջությունը (օբոգ), փոխադրամիջոցների կայան» (է. Բ. Սիլայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 267): Ջորախաղերի և արշավանքների ժամանակ գումակներով տեղափոխվում էին բանակին անհրաժեշտ պիտույքներն ու պարենը, դաշտային խոհանոցը, բուժկետը և այլն: Արշավանքների և մարտերի ժամանակ մարտասայլերն ու կառքերը մի քանի շարքերով դասավորում էին շրջանաձև կամ քառակուսի՝ մեկը մյուսին ամրացնելով շղթաներով. այդ կառույցները ծառայում էին որպես ռազմական ճամբար, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև որպես դիրքերի ամրացման միջոց (նկար 17):

83 *32. Ըստ Օքսենտի՝ լեհական թագաժառանգ Վլադիսլավը Կամենեց է հասնում օգոստ. 13/23-ին, երկուշաբթի, և հաջորդ օրը շարժվում է դեպի Խոտին, տես «Կամենից», էջ 93: Բայց լեհական աղբյուրներում այս ամսաթիվը մի վեց օրով առաջ է շարժվում, հմմտ. ծանոթագր. 86*33:

84 Լեհահայոց գաղութը ձևավորվել է որպես հետևանք Հայաստանում տևական անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական պայմանների: Հայտնի է Հայաստանից Լեհաստան զանգվածային արտագաղթի երկու հիմնական ժամանակահատված. առաջինը տեղի է ունեցել Անի մայրաքաղաքի գրավման և Բագրատունյաց թագավորության անկման ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապես 1060-ականներին, երկրորդ արտագաղթը՝ դրանից մոտավորապես չորս դար հետո (տե՛ս *Արսեն Այտընյան*, Քննական քերականություն աշխարհաքաղաքական արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987թ., էջ 162): Հենց առաջին արտագաղթի ժամանակ էլ հայ ժողովրդի մի ստվար հատված բնակություն է հաստատել Լվովում, որտեղ 1182թ. կառուցվեց առաջին հայկական եկեղեցին (փայտաշեն), իսկ ավելի ուշ՝ 1363-ին՝ քարաշեն եկեղեցին: Լվովն այդ

ժամանակահատվածում դարձավ հայ գաղթականության «գլխավոր բնակատեղին» (*Դևոնդ Ալիշան*, Կամենից, Վենետիկ, 1896թ, էջ 4):

Լվովում և Լեհաստանի տասնյակ քաղաքներում (նախ՝ Կամենեցում, Լուցկում և այլուր, հետագա դարերում՝ Բեռեժանում, Կուտիում, Տիսմենիցայում, Կրակովում, Լյուբլինում, Վարշավայում, Ջամոստիեում, Վրոցլավում, Պոզնանում և այլուր) բնակություն հաստատած հայությունը ձևավորել է մեր ժողովրդի միջնադարյան ամենածաղկուն և կազմակերպված գաղթօջախներից մեկը, որը տվել է մի շարք անվանի դեմքեր (Հակոբ Թոխաթեցի, Սինաս Թոխաթեցի, Սիմեոն Լեհացի և այլք)՝ աչքի ընկնելով գեղանկարչության, կաշեգործության, ոսկերչության, ասեղնագործության, առևտրի և այլ բնագավառներում (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 530-531):

Կամենեց Պոդոլսկը (նկար 18) Լեհահայոց գաղութի հայաշատ քաղաքներից մեկն էր: Կամենեց Պոդոլսկում հայերը հաստատվել են XI դարից սկսած, երբ կործանվել է Բագրատունիների հայկական թագավորությունը: Դեպի Ուկրաինա և Լեհաստան հայկական նոր խմբեր են հաստատվում նաև Ջաքարյան Հայաստանի անկումից հետո՝ XIII դարում: Հայերն այնտեղ են գաղթել նաև Դրիմից, Մոլդովայից, Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերից [*Առաքել Դավրիժեցի*, նշվ. աշխ., էջ 542]: XVI դարի երկրորդ կեսին Կամենեց Պոդոլսկում մինչև 1200 հայ ընտանիք էր ապրում (*Առաքել Դավրիժեցի*, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Ե., 1988, էջ 542): Կազմելով Կամենեց Պոդոլսկի բնակչության զգալի մասը՝ հայերը կարևոր դեր են խաղում նրա մշակութային, տնտեսական և ռազմական կյանքում: Նրանք բնակվում են գլխավորապես քաղաքի հարավարևմտյան հատվածում: Մինչ այժմ պահպանվում է հայկական թաղամասը, որը հայտնի է որպես «Армянский»: Կամենեց Պոդոլսկի հայ համայնքի վիճակը լավագույնս ներկայացնելու հա-

մար բավական է նշել նրանում հիշատակվող թվով հինգ (որոշ տվյալներով՝ ութ) հայկական եկեղեցիների առկայության փաստը, այլև այն, որ տեղի հայ համայնքն ուներ հայկական դպրոց, որը գործել է մինչև թուրքերի կողմից 1672թ. քաղաքի գրավումը («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 4, Երևան, 1978, էջ 520), և առանձին դատարան (գործել է մինչև 1787թ.)՝ հայ դատավորով [Վերջինիս մասին անուղակիորեն հիշատակում է նաև պատմիչ Հովհաննես Կամենացին (էջ 73)]:

85 Ըստ Աճառյանի՝ *կլա//կալա* (*qal'a* – «բերդ», «ամրոց») բառը արաբական փոխառություն է (*Հր. Աճառյան*, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 599):

86 *33. Ձեռագրում օգոստ. 14/24-ի օրը սխալմամբ նշված էր «ուրբաթ». Մենք սրբագրեցինք և դարձրինք «երեքշաբթի»՝ ըստ Օքսենտի ժամանակագրության, որը նրա աղբյուրն է, հմմտ. «Կամենից», էջ 93-94: Սակայն լեհական աղբյուրները թագաժառանգի՝ Խոտին ժամանումը դնում են ավելի ուշ՝ օգոստ. 20/30-ին, երկուշաբթի օրը, տե՛ս J. Tretiak, s. 119, 211:

87 *34. Ըստ Օքսենտի՝ այս կռիվները տևում են «կես շաբաթ», տե՛ս «Կամենից», էջ 94: Կռիվների սկիզբը օգոստ. 17/27-ն էր, հմմտ. М. А. Алекберли, «Хотинская война (1621г.)», Черновцы, 1957. Стр. 81:

88 Յակով Ադամովիչ Ներոդիչ-Բորոդավկան կամ պարզապես՝ Յացկո Բորոդավկան (?-1621թ.) զապորոժյան կազակների ատաման ընտրվեց 1619թ. (որոշ աղբյուրներ նշում են, որ նա ատաման է եղել դեռևս 1606-ից), ինչին դեմ էր նրա գլխավոր հակառակորդ Պյոտր Սահայդաչին:

Բնույթով լինելով ազատատենչ՝ Բորոդավկան հակված էր խռովությունների: Նա մեծ ներդրում ունի Մոսկովյան Ռուսիայի հարավ-արևմուտքում ընթացող ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում, անձամբ մասնակցել է տեղի ունեցող ապստամբություններին:

1620-1621թթ. Բորոդավկան նպատակ ուներ ազատագրելու Ուկրաինան Ռեչ Պոսպոլիտայի տիրապետությունից, բայց Օսմանյան կայսրության՝ Դրիմի խա-

նության հետ միությունը Բորոդավկային հարկադրեց համաձայնություն կնքել Ռեչ Պոսպոլիտայի կողմից պետականորեն գրանցված (реестровый) կազակների հետ, որոնց գլխավորում էր Պյոտր Սահայդաչնին՝ միացյալ պայքար մղելու թուրքերի դեմ:

1621թ. հունիսին տեղի ունեցավ զապորոժյան կազակների ռադան, որտեղ որոշում ընդունվեց լեհերին օգնության ուղարկել 40.000-անոց բանակ՝ Բորոդավկայի գլխավորությամբ: Ըստ ժամանակակիցների՝ զինվորները սիրում էին Բորոդավկային, և, ինչպես վկայում է լեհ զորավար Ժելկովսկին, Բորոդավկան պատրաստ էր նրանց հետ գնալ ոչ միայն ծով, այլև թեկուզ դժոխք:

Օգոստոսին, երբ սկսվել էր Խոտինի պատերազմը, ատաման Յակով Բորոդավկային բանտարկեցին և որոշ ժամանակ անց՝ սեպտեմբերի 8-ին, գլխատեցին՝ մեղադրելով տարբեր հարցերում, որոնցից ամենակարևորը, թերևս, լեհական ազնվականության կալվածքների ասպատակումն էր և մարդկային մեծ կորուստները, որ նա տվեց պատերազմն սկսելուց առաջ, ինչի մասին գրում է նաև Հովհաննես Կամենսցին (նկար 19):

- 89 Կազակական ատաման Կոպաշևիչ Սահայդաչնին (Սահայդաչնի Պյոտր Կոնոնովիչ) ծնվել է 1570-ին և մահացել 1622թ. Խոտինի պատերազմում ստացած ծանր վերքերից: Սահայդաչնին հայտնի էր նվաճողական արշավանքներով: Նշված ժամանակահատվածում, երբ Թուրքիան իր տիրապետությունն էր հաստատել Մոլդավիայում և Վալախիայում, բայց պատերազմի մեջ էր Պարսկաստանի հետ, Սահայդաչնին առիթը բաց չէր թողնում թալանելու թուրքական քաղաքները, գրավելու Դրիմի խանության որոշ տարածքներ: Նա ազատագրական կռիվներ է մղել նաև Մոսկովյան Ռուսիայի դեմ: Սահայդաչնին իր զորքերով հասել է մինչև Փոքր Ասիայի ափերն ու անգամ Կոստանդնուպոլսի մերձակայքը (նկար 20):

1621թ. հունիսին տեղի ունեցավ զապորոժյան կազակների ռադան, որտեղ որոշում ընդունվեց լեհերին

օգնության ուղարկել բանակ՝ փոխարենը պահանջելով որոշակի պայմանների բավարարում: Չնայած լեհերի տարտամ պատասխաններին՝ Սահայդաչնին դրանք մեկնաբանեց որպես լեհերի կողմից համաձայնություն, և ռադան հանձնարարեց Բորոդավկային պատրաստվել թուրքերի դեմ պատերազմի:

Օգոստոսին Խոտինի մատույցներում զապորոժյան զորքերում տեղի ունեցավ իշխանության փոփոխություն. զրկելով ատամանական մականից՝ ատաման Յակով Բորոդավկային բանտարկեցին, ապա նրա գլխավոր հակառակորդի՝ Պյոտր Սահայդաչնու հրամանով, ով ժամանակին դեմ էր եղել Բորոդավկայի ատաման ընտրվելուն, գլխատեցին. ատաման ընտրվեց Սահայդաչնին: Սակայն նրա մահը մեկնաբանվել է տարբեր ձևերով: Լեհական կողմն, օրինակ, նրան մեղադրում էր ազնվականական կալվածքները ասպատակելու, իսկ կազակները՝ որոշ ջոկատների անհաջող մարտերի և պարենի պակասի համար:

Ցրտերն ընկնելուն պես մարդկային մեծ կորուստներ կրած թուրքերն ստիպված եղան կնքել իրենց համար ոչ շահավետ պայմանագիր, մանավանդ որ մտադիր էին ջախջախել լեհական բանակը և դուրս գալ դեպի Բալթիկ ծով:

Սահայդաչնին, ով ծանր վիրավորվել էր թևից, մարտական հաջող գործողությունների համար անձամբ արքայորդի Վլադիսլավի կողմից պարգևատրվեց սրով՝ ընդելուզված ոսկով և անդամանդներով, անտիկ զինվորների մարտի և Սոդոմոնի դատավարության տեսարաններով:

Ատաման Սահայդաչնին վիրավորվելուց մի քանի ամիս անց անբուժելի վերքերից մահացավ Կիևում: (Фанкель К., История Османской Империи, М., 209, с. 302-303)

- 90 *35. Ըստ Օքսենտի՝ թուրքական զորքի թիվը 250.000 էր, տե՛ս «Կամենից», էջ 94:

- 91 *36. Ըստ Օքսենտի՝ թուրքական թնդանոթների թիվը 250 էր, տե՛ս «Կամենից», էջ 94:

92 *37. Ձեռագրում *Խան-գերի* էր. մենք նրա վերջին՝ չ տառը վերացրինք, այն համարելով բնագրի ընդօրինակողներից մեկի կամ հենց եղծված բնագրի վերականգնող նույն ինքն Սարգիս դպրի կողմից վրիպմամբ ավելացված, և անունը դարձրինք *Խան-Գերի*, որը պիտի արտասանվի *Խան-Քերի*, քանի որ հեղինակի մոտ կիրառված ուղղագրական սխտեմում (այժմյան արևմտահայ) գ տառի հնչյունը շփոթվում է ք-ի հետ: *Խան-Քերի*-ն մեր կարծիքով մի անուն է, որը կարող էր տրվել Ղրիմի թաթար-խաներին, որոնք «Քերի»-ների կամ «Գիրեյ»-ների հարստությանն էին պատկանում: Կոմանայտու հայերը, ըստ երևոյթին նաև հայախոսները, «Գիրեյ»-ներին «Քերի»-ներ էին անվանում, հմմտ. «Կամենից», էջ 72, տող 28:

Հովհաննես Կամենացու մոտ հիշատակված Խան-Քերին Ղրիմի թաթարների խան Ջանիբեկ-Գիրեյ II-ն է, տե՛ս С. Лэн-Пуль, «Мусульманские династии», С.-Петербург, 1899, стр., 196. Ժամանակագիր Խաչատուր Կաֆայեցին ևս հիշատակում է, որ սուլթան Օսման II-ի հետ 1621 թվականին Լեհաստանի պատերազմին մասնակցող «թագաւորն մոգոց Ճանալէքէրէ խանն» էր, տես Վ. Ա. Հակոբյան «Մանր ժամանակագրություններ II-XVIII դարերի», հտ. Ա, Ե., 1951, էջ 210:

93 *38. Կամենեցի հայերը, որոնց թիվը մի ժամանակ 900 չուր էր կազմում, ունեին բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Ս. Նիկողայոս, Ս. Աստվածածին, Ավետման, Ս. Լուսավորիչ և Ս. Խաչ: Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին գտնվում էր քաղաքի հարավային կողմերում, հայոց թաղում, ընդարձակ տարածության վրա, և XIX դարի սկզբներում դեռ գոյություն ուներ ավերակ վիճակում, տե՛ս Մ. Բժշկյան, «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան», Վենետիկ, 1830, էջ 154: Հիշատակվում են Ս. Լուսավորչի հրկիզման նախորդ երկու դեպքեր ևս, մեկը 1575 թվականին՝ թաթարների ձեռքով, մյուսը՝ 1602 թվականի մեծ հրդեհի ժամանակ, տե՛ս «Կամենից», էջ 46 և 63-64: Ս.Խաչ եկեղեցու մասին հիշատակություններն առհասարակ քիչ են: Օքսեն-

տի ժամանակագրության համաձայն՝ Ս.Խաչը 1612 թվականին նույնպես հրկիզվել էր թաթարների կողմից, տե՛ս «Կամենից», էջ 72 (նկար 21):

94 *39. Ըստ Օքսենտի՝ սուլթանի բարկությանը զոհ գնացողներն էին՝ ենիչերի-աղասին, որը պաշտոնանկ է արվում, մի թուրք փաշա, որը գլխատվում է, և Օլախի (Մոլդավիայի) իշխան Ալեքսանդրը, որը շղթայակապ բանտարկվում է, տե՛ս «Կամենից», էջ 95. Բայց այստեղ ասվում է, որ դեպքը տեղի է ունեցել երկու օր առաջ՝ օգոստ. 25/սեպտ. 4 շաբաթ օրը:

95 *Հմմտ. Արտաքուստ անգլալեզու գնոսա սուր և իր շտեմարանաց՝ երկիւղ (Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց, Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1997թ.), Բ Օրէն., ԼԲ, 25:

96 *40. Այն է՝ Բաղդադի կուսակալ Մուսթաֆա փաշան:

97 *41. «Հարիրապետ». ըստ Օքսենտի՝ ռոտմիստր (լեհ rotmistrz), տե՛ս «Կամենից», էջ 96:

Փաստորեն Օքսենտի ժամանակագրության մեջ երկու անգամ հանդիպող (Ղևոնդ Ալիշան, նշվ. աշխ, էջ 96 և 102) ռոթմիտր/րոդմիտր (rotmistrz) զինվորական պաշտոնը Հովհաննես Կամենացին իր պատմության մեջ ներկայացնում է երկու տարբերակով. մի անգամ՝ որպես հարիրապետ (էջ 51), մյուս անգամ՝ որպես հագարապետ (էջ 64): Սկզբնական շրջանում ռոտմիստրը կարող էր գլխավորել և՛ հետևակազորայիններին, և՛ հեծելազորայիններին: Հետագայում ռոտմիստրը հեծյալ գնդի հրամանատարն էր: Նա կազմավորում էր գունդը՝ նրանում ընդգրկելով մի քանի օգնականների կամ, որ նույնն է, տովարըշների (towarzysz), որոնցից ամեն մեկն իր հետ բերում էր ոչ մեծ ջոկատ, որը մինչև XVII դարը սովորաբար կազմված էր յոթ պախուլեկներից (pacholek): Տովարըշները իրականում ռոտմիստրի օգնական-ընկերներն էին և նրա հետ միասին կրում էին ծառայողական և տնտեսական ռիսկերի պատասխանատվությունը:

98 *42. Պրսկ.-թրք. բայրակ بیراق «դրոշ»:

99 *43. «Լո՛ւ, լո՛ւ, լո՛ւ». Հավանաբար՝ արաբ. لا ولا لا

լաիլահիլ-Ալլահ, որը նշանակում է «Չկա աստված՝ բացի Ալլահից»: Մահմեդական բանականների զորքերն այսպիսի աղաղակով էին գրոհում պատերազմների ժամանակ:

100 *44. «Փոքր զորավար», այն է՝ դաշտային հետման *hetman polny*, հմմտ., «Կամենից», էջ 96: Դաշտային հետմանը Ստանիսլավ Լուբոմիրսկին էր, Սանդոմիրի ստարոստան (*Stanislaw Lubomirski, starosta sandomierski*). ընտրվել էր 1620թ. դեկտեմբերին Վարշավայում գումարած սեյմում, տե՛ս «Կամենից», էջ 89: Տե՛ս նաև ծանոթ. 127*63, 130 և 146*75:

101 *45. «Մեծ հեթման» այն է՝ արքունի մեծ հետման, *hetman koronny wielki*, հմմտ. «Կամենից», էջ 96:

Տե՛ս ծանոթ. 67*22, 68*23, 130:

102 *46. Բերդակալ Պոլոցկի (*kasztelan Polocki*):

Կաշտելանի (*kasztelan*) պաշտոնը Լեհաստանում կար դեռևս XIII դարում: Սկզբնական շրջանում այն զբաղեցնողը բերդակալն էր, ով զուգահեռաբար ուներ նաև վարչական, դատական և զինվորական գործառնություններ: Հետագայում վոյեվոդության մեջ իր զբաղեցրած պաշտոնով կաշտելանը երկրորդ տեղում էր վոյեվոդից հետո և վոյեվոդի հետ միասին՝ սենատի անդամ: Սովորաբար այդ պաշտոնն զբաղեցնում էին նշանավոր իշխանական տների (Գոլշանսկիներ, Խոդկևիչներ, Տիշկևիչներ և այլք) ներկայացուցիչները:

103 *47. Միկոլայ Շենիավսկի (*Mikolaj Sieniawski, krajczy koronny*):

104 *48. «Մեծ զորավար» տե՛ս ծանոթ. 67*22, 68*23 և 101*45:

105 Լեհերը բանակ էին դրել Խոտին բերդաքաղաքի շուրջը, և իրենք պատսպարվել ներսում: Այնպես որ բանակի դուռը կարելի է հասկանալ քաղաքի դարպասը:

106 Բերեժանը միջնադարյան հայաշատ քաղաք էր: Այժմ՝ Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի մարզի քաղաքներից:

107 *49. «Երկու այր ի զինուորաց և երկուսսանք ի զինուորացն ծառայից»: Ըստ Օքսենտի՝ 2 տովարը *towarysz* (պետք է լինի՝ *towarzysz*-Գ.Խ.) և 11 պախուլեկ *pacholek*, տե՛ս «Կամենից», էջ 97:

Հովհաննես Կամենացին, Օքսենտի նշած *towarzysz*-ը զինուոր թարգմանելով, բնավ նկատի չունեի շարքային զինվորին: *Towarzysz*-ները գերազանցապես լեհական մանրակալվածք ազնվականներն էին՝ շլախտիչները, ովքեր, իբրև կանոն, ծառայում էին աշխարհագրային բանակում՝ կազմելով զինվորական եղբայրություն: Ի տարբերություն ունևոր ազնվականների՝ շլախտիչների, ովքեր միմյանց դիմում էին պան բառով, տովարըները միմյանց դիմում էին պան եղբայր բառակապակցությամբ: Հուսարների հետ միասին տովարըներն ունեին կրտսեր սպայի կարգավիճակ, որն ավելի բարձր էր, քան դրագուն-սպաներինը և հետևազորային-սպաներինը:

Ի դեպ, իրենք իրենց տովարըն էին կոչում նաև զապորոժյան կազակները (նկար 22):

108 Պախուլեկները (*pacholek*) հարուստ լեհերին (արևմտյան ասպետների օրինակով) ծառայող աղքատ երիտասարդներ էին, ովքեր նրանց ծառայում էին ոչ միայն տնային գործերում: Ուղղակի արշավանքների ժամանակ պախուլեկը ռազմածիու հետ քայլում էր ասպետի կամ տովարընի առջևից կամ նրա կողքին:

109 *50. Ըստ Օքսենտի՝ 5.000 կազակ, տե՛ս «Կամենից», էջ 98:

110 *51. Կազակների մոտ տեղի ունեցած այս անցքերի մասին խոսում է Հակոբ Սոբիեսկին՝ իշխան Զբարասկուն ուղղված իր նամակում, տե՛ս J. Treliak-ի մոտ, էջ 207:

111 Տե՛ս ծանոթ. 89, 174:

112 *52. Բատտիստայի որդի Կոստանդին Վելելին (*Costantino Battista Veleli* կամ *Velleli, Vevelli, Vavelli*), ազգությամբ իտալացի, Մոլդավիայի և Վալախիայի իշխան Ռադու Միհնեայի փեսան էր: Նա 1611 թվականից սկսած հիշատակվում է որպես բոյեր (բոյար) Վալախիայում, հետագայում անցնում է Մոլդովիա և այնտեղ սպանվում 1633 թվականի ժողովրդական ապստամբության ժամանակ:

Կոստանդին Վելելին, ինչպես ասում է Հովհաննես Կամենացին, որպես բանագնաց թուրքերի կողմից էր

ուղարկվել, բայց խոսում էր Ռադուի անունից: Վերջինս՝ Ռադուն, հայտնի է որպես խաղաղասեր տրամադրության տեր մարդ: Նա 1601 թվականից սկսած, որոշ ընդհատումներով, Վալախիայի իշխան էր եղել, իսկ 1616թ. նշանակվել էր Մոլդավիայի իշխան, բայց լեհ-թուրքական հարաբերությունների լարման այս շրջանում տեսնելով մոտավորապես պատերազմի վտանգն ու չկարողանալով դիմադրել դրան՝ հրաժարվել էր և 1620 թվականին նորից էր ստանձնել Վալախիայի իշխանությունը: Հովհաննես Կամենացին խոստինի պատերազմի ժամանակ նրան հիշատակելով որպես «պարոն Պուլտանայ» (Մոլդավիայի իշխան)՝ նկատի ունի նրա նախկին պաշտոնը: Թուրք պատմագիր Քյաթիբ Չելեբին ևս մի տեղ նրան վրիպամբ անվանում է «Բողդան վոյվոդասը», հմմտ. „Islam Ansiklopedisi“, 5, cilt, 46. Cuz, sah. 569.

Ըստ լեհական աղբյուրների՝ Վելելին լեհական բանակատեղին է հասնում սեպտ. 2/12-ին և լեհական բանագնացի հետ միասին մեկնում է սեպտ. 4/14-ին. մանրամասնորեն տե՛ս և հմմտ. J. Tretiak, s. 157-161. Լեհ բանագնաց Հակոբ Ժելենսկին (Jako'b Zelenski կամ Zelinski, Zielinski) դաշտային հետման Ստանիսլավ Լուբոմիրսկու պալատականներից էր:

113 *53. Բուդինի (կամ Բուդայի) կուսակալ Կարակաշ Մուհամմեդ փաշա: Այս գլխում հեղինակը Կարակաշ անունը գրում է երկու ձևով՝ *Բարաքաշ* և *խարախաշ*. Վերջինս Օքսենտի ժամանակագրության հետևողությամբ է, ըստ կոմանական արտասանության, հմմտ. «Կամենից», էջ 98-99:

114 *54. Թրք. գյաուր կամ գյավուր گوار անհավատ», «անկրոն»: Թուրքերն այսպես էին անվանում քրիստոնյաներին:

115 *55. Ըստ Օքսենտի՝ սուլթանը Կարակաշ փաշային տալիս է 6.000 ենիչերի, 12.000 ռումեյլան հեծյալ և 5.000 անատոլյան հեծյալ. Տե՛ս «Կամենից», էջ 98:

116 Ըստ Կամենեցի տարեգրության՝ Բուդինը մաճարների (Հունգարիա) թագավորանիստ քաղաքն էր (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 17): Ալիշանի կարծիքով դա կարող էր լինել Բուդապեշտը (*Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 4):

117 Մուհամմեդ մարգարեն սկզբում գաղտնի քարոզում էր ընկերների և հարազատների շրջանում: Այս ընթացքում իսլամին սկսեց հետևել մոտ 40 մարդ, որոնցից էին Մուհամմեդի կինը՝ Հադիջան, Ալի իբն Աբու Թալիբը, Աբու Բաքրը և այլք (*Большаков О. Г., История Халифата, Москва, 1989, ч. I, ст. 76*): Ալի իբն Աբու Թալիբը (ծնվել է 661թ.) հայտնի է որպես բացառիկ քաղաքական և հասարակական գործիչ: Նա Մուհամմեդ մարգարեի հորեղբոր տղան էր, փեսան և հետևորդը, չորրորդ արդարադատ կրոնապետը (656-661թթ.) և շիա ուսմունքի մեջ՝ պաշտամունքի արժանացած առաջին իմամը և սուրբը: Ալին իսլամ ընդունած առաջին երեխան (իսլամ ընդունել է ինը տարեկան հասակում) և առաջին տղամարդն էր: Ավելի ուշ նա եղել է ակտիվ և մշտական մասնակիցը իսլամի պատմության բոլոր վաղ իրադարձությունների և ճակատամարտերի, որոնք մարգարեն մղում էր իր դավանանքի հակառակորդների դեմ: «Եթե ես գիտության քաղաք եմ, ապա Ալին այդ քաղաքի բանալին է», — ասել է Մուհամմեդը: Ալին դարձել է կրոնապետ: Սպանվել է 661-ին:

118 *56. Թրք. *խանդակ* خنْدَك «խրամ», «ական», «պատնեշ»:

119 *57. Ըստ Օքսենտի՝ լեհական կողմից ընկնում են 7 հոգի, իսկ թշնամուց՝ 2.8000, տե՛ս «Կամենից», էջ 99:

120 *58. Ձեռագրում *հազար երկու* է՝ «հարիւր» բառի բացթողումով: Մենք լրացնում ենք (1200)՝ Օքսենտի ժամանակագրության հետևողությամբ, տե՛ս «Կամենից», էջ 100:

121 *59. Այսինքն՝ Ղարահիսարի կուսակալ փաշան, որի անունը չի նշված, և Ալի փաշան է, որը հավանաբար Թողանջի Ալի փաշան էր: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ այս կռվում վիրավորվել են Թողանջի Ալի փաշան և Բուլիի բեգը, տե՛ս J. de Hammer, t. VIII, p. 281.

122 *60. «Արապն փաշային» արտահայտության մեջ *փաշա* բառով հեղինակը հավանաբար նկատի ունի երկրորդ վեզիր Հուսեյին փաշային, որը սեպտ. 7/17-ին հրամանատար էր նշանակվել այն զորամասերին, որոնք պիտի գործեին և այժմ գործում էին Ղնեստրի մյուս կողմից, տե՛ս J. de Hammer, t. VIII, p. 281. Սեպտ. 13/23-ի

- այս դեպքերի մասին տես նաև J. Tretiak, s. 171-172:
- 123 *Թուրլա*-ն իրականում Դնեստրի գլխավոր գետաբազուկի անունն է (տե՛ս ծանոթ. 75*26):
- 124 Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենահայտնի դեմքերից մեկը՝ Անդրանիկ Օզանյանը կամ զորավար Անդրանիկը, ծնվել է 1865թ. Շապին Կարահիսարում, սովորել է տեղի Մուշեղյան վարժարանում:
- 125 *61. Լեհական աղբյուրների համաձայն Խոդկևիչի մահը տեղի է ունեցել սեպտ. 14/24-ին, ուրբաթ օրը, կեսօրից հետո, տե՛ս J. Tretiak, s. 170, 225. Ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննես Կամենացին Օքսենտի հետևողությամբ, այդ դեպքը դնում է սեպտ. 15/25-ին, շաբաթ օրը, հմմտ. նաև «Կամենից», էջ 100:
- Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ, որ, ինչպես լեհական աղբյուրներն են ասում, Խոդկևիչի մահը գաղտնի էր պահվում լեհական բանակում, որպեսզի նախ զորքը չհուսալքվեր, և ապա թշնամին չիմանար, և միայն հաջորդ օրվա մարտերի ժամանակ է, որ լեհական զորքն իրագեկ է դառնում այդ մասին, այն էլ՝ թաթարների գոռգոռոցներից. տե՛ս J. Tretiak, s. 173: Այսպիսով է, որ Խոդկևիչի մահը Օքսենտի օրագրության մեջ գրանցվել է մի օր ուշ և այդպես էլ անցել է Հովհաննես Կամենացու աշխատությանը:
- 126 *62. «Ծառայ». ըստ Օքսենտի՝ *պախուլեկ*: Տե՛ս նաև ծանոթ. 97, 107*49, 108:
- 127 *63. Այն է՝ Ստանիսլավ Լուբոմիրսկին՝ Սանդոմիրի ստարոստան, որը դաշտային հետման էր. Խոդկևիչն իր մահից առաջ վերջին պահին նրան էր հանձնել նաև արքունի հետմանության լիազորությունները. Տե՛ս J. Tretiak, s. 217. նաև «Կամենից», էջ 101:
- 128 Հայ եկեղեցու հինգ Տաղավար և Խաչի չորս տոներից մեկն է, Խաչի տոներից՝ ամենահինը: 614թ. պարսկաբյուզանդական պատերազմի ժամանակ Խոսրով II-ը գրավել է Երուսաղեմը և ավարի հետ Տիգրոն տարել նաև Քրիստոսի Խաչափայտը: Սակայն 628թ. բյուզանդական Հերակլ կայսրը, հաղթելով Պարսկաստանին,

- վերադարձրել է Խաչափայտը և մեծ շուքով գետեղել իր նախկին տեղում՝ Սուրբ Հարության տաճարում: Դրանից հետո սեպտեմբերի 14-ը հայտարարվել է Խաչվերաց՝ Սուրբ Խաչի Վերացման տոն (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Ե., 2002, էջ 431):
- 129 *Խոնդիքար*-ը («աստված», «տեր», «տիրակալ») իրանական փոխառություն է, այստեղ՝ «*տիրակալ*» նշանակությամբ:
- 130 Փոքր զորավարը կամ դաշտային հետմանը թագավորական մեծ հետմանի տեղակալն էր: Պատահական չէ, որ Խոդկևիչի զոհվելուց հետո զորահրամանատարի պարտականություններն ստանձնում է դաշտային հրամանատար Ստանիսլավ Լուբոմիրսկին (տե՛ս ծանոթ. 101*45, 146*75): Փոքր հետմանը սովորաբար գտնվում էր դրսում (դաշտում), ղեկավարում էր մարտական փոքր զործողություններ, պաշտպանում երկրի հարավարևելյան սահմանները թաթարների և թուրքերի մշտական հարձակումներից:
- 131 Ստարոստաները կազմակերպում էին պոսպոլիտայի զորակոչը և բերդի կամ քաղաքի պաշտպանությունը: XIV դարում դա թագավորի կողմից նշանակվող աստիճանավոր էր, որը կատարում էր մարզպանի պարտականություններ երկրի ծայրամասային մարզերում՝ ի կատար ածելով պետական իշխանությունների որոշումները: Նրա պարտականություններից էին մարզի դատական և իրավական գործերը, անցկացնում էր գերազանցապես ազնվականության, մասամբ նաև քաղաքացիների քրեական դատերը և այլն: Մի քանի քաղաքների պատասխանատվություն կրող ստարոստան (գլխավոր ստարոստա) ուներ գեներալի աստիճան:
- 132 *64. Անշուշտ *անշորիաուր* իմաստով, թրք. *ուղուր-սուլ* *اوغورسز* «վատտոն», «չարաբեր», «ձախորդութիւն բերող»:
- 133 *Հմմտ. Եթէ ոչ Տէր շինէ զտուն, ի նանիր վաստակին շինողք նորա (Սաղմ., ԺԻԶ, 1):
- 134 *65. *Մինթացիք*, այն է՝ վալախները: Վալախիայի լեռ-

- նային մասը, որի սահմաններն սկսվում էին Կարպատյան լեռներից, կոչվում էր *Մունտենիա* (Լեռնաստան): Այս անունից առաջ է եկել հայկական աղբյուրներում գործածված *Մունտանի* (*Մունդանի*) *երկիր*, *Մինտանի* (*Մինդանի*) *երկիր*, *Մինտանաց* (*Մինթանաց*) *երկիր* անվանակոչությունը, որով հասկացվում էր ամբողջ Վալախիան, քանի որ *Օլախաց երկիր* կամ *Վալախաց երկիր* անունը մեր աղբյուրները հաճախ տալիս էին նաև Մուդավիային. տե՛ս ծանոթ. 73*24:
- 135 *66. *Սուլակները* عولاقي սուլթանի թիկնապահ զորքի մի տեսակն էին. նրանց պետը ենիչերիական բանակի սպաներից էր:
- 136 *67. *Բալթաջիները* بالتجهي (տապարակիր) նույնպես սուլթանի թիկնապահ զորքի մի տեսակն էին:
- 137 Այն է՝ առաջին իշխանին:
- 138 *68. Ըստ Օքսենտի՝ 4 փաշաների զորքի թիվը 3.000 էր, տե՛ս «Կամենից», էջ 101:
- 139 Հորոդիչչեն-ն (*Horodyszcze*) Ուկրաինայի Չերկասսկի մարզում Հորոդիչչյան շրջկենտրոնի անունն է:
- 140 *69. «Թուփապետ», այն է թրք. *թուփջի-բաշի* طوبجي باشي «հրետանային զորամասի պետ»:
- 141 *70. «Հազարապետ». ըստ Օքսենտի՝ *ռոտմիստր* (լեհ. *rotmistrz*), տե՛ս «Կամենից», էջ 102:
- 142 *71. Խոսքը սպանված ենիչերիների մասին է, որոնց թիվն, ըստ Օքսենտի, ոչ թե 4.000 էր, այլ 1.400. տե՛ս «Կամենից», էջ 103:
- 143 *72. Օքսենտը Բուդդանցիներին (մոլդավացիներին) չի հիշատակում. խոսելով միայն «Մուլդան»-ների (վալախների) մասին, ասում է, որ նրանց կորուստը 5-ից 6 հազար էր. տե՛ս «Կամենից», էջ 103:
- 144 *73. Ըստ Օքսենտի՝ վիրավորների թիվն «ավելի քան 1.000» էր, տե՛ս «Կամենից», էջ 103:
- 145 *74. Լեհ բանագնացներից առաջինը՝ «գաշդալան բան Պլզեցքի»-ն՝ Բելզի բերդակալ Ստանիսլավ Ժորավինսկին էր (Stanislaw Zorawinski, kasztelan belski), իսկ երկրորդը՝ «Վոյվոճիչ Լուպելսքի»-ն՝ Լուբլինի վոյեվոդորդի Հակոբ

- Սոբիեսկին էր (Jako'b Sobieski, wojewodzie lubelski). Այս բանակցությունները տեղեցին մինչև սեպտ. 25/հոկտ. 5. մանրամասնորեն տե՛ս J. Tretiak, s. 179-188:
- 146 *75. Այն է՝ դաշտային հետման Ստանիսլավ Լուբոմիրսկին՝ Սանդոմիրի ստարոստան: Տես նաև ծանոթ. 100*44, 127*63, 130:
- 147 Տե՛ս ծանոթ. 134*65:
- 148 Բելզը Արևմտյան Ուկրաինայի հնագույն քաղաքներից է Լվովի մարզում: Ժամանակին եղել է բաժնեկալվածային իշխանական նստավայր-մայրաքաղաք, իսկ Ռեչ Պոսպոլիտայի շրջանում՝ վոյեվոդայության վարչական կենտրոն:
- 149 Տե՛ս ծանոթ. 103*47 և 145*74:
- 150 Լեհաստանում *վոյեվոդա* նշանակում էր «խոշոր վարչական միավորի պետ», Հին Ռուսիայում՝ «գորավար» կամ «քաղաքային շրջանի պետ»: *Վոյվոճիչ* նշանակում էր «վոյեվոդայի որդի» (Ա. Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան չորս հատորով, հ. 1, Ե., 1954թ., էջ 197): Ավանդաբար երեխաներն ստանում էին հայրերի տիտղոսները. այսպես էլ վոյեվոդայի տղային անվանում էին վոյեվոճիչ, իսկ դստերը՝ վոյեվոճյանկա:
- 151 *76. *Սպահի* կամ *սիփահի* سپاهی նշանակում է «ծիավոր», «հեծյալ»: Հովհաննես Կամենացին այստեղ առաջին անգամն է գործածում թուրքական *սիփահի* տերմինը, բայց մինչև այդ նա հաճախ խոսել է սիփահիների մասին՝ նրանց անվանելով *հեծեալք*, *հեծելազոր*:
- 152 *77. Օսմանյան պետական ապարատում կարևոր դեր ունեին *չաուշները* چاوش, որպես պատգամատար, բանբեր, մուծիկ, բանագնաց և նույնիսկ դեսպան, տե՛ս Ricaut, p. 576-578. J. de Hammer t., I, p. 97-98.
- 153 Հանդիպում է նաև *խոնթիքար* ձևով (տե՛ս ծանոթ. 130):
- 154 *78. Ձեռագրում սխալմամբ «չորեքշաբաթոջ» էր. մենք Օքսենտի հետևողականությամբ ուղղեցինք և դարձրինք «երեքշաբաթոջ», հմմտ. «Կամենից», էջ 105:
- 155 *Սաղմ., ՁԷ, 6:
- 156 *Սաղմ., ՀԸ, 13:
- 157 *79. *Պըրկալաբ* մոլդավերեն՝ pârcălab. Մոլդավիայում

այս անունն էր տրվում դոյակների կառավարիչներին, որոնք ունեին զինվորական ու վարչական իշխանություն և հանդիսանում էին տվյալ շրջանի ղեկավարը: Խոտինի պըրկալաբները գոյություն ունեին մինչև XVII դարի կեսը:

158 *80. Իշխան Կորեցկի (ksiaze Korecki):

Սամուիլ Կորեցկին ծագումով ռուս-լիտվական իշխանական տանից էր: Նա հայտնի էր որպես զինվորական և պետական գործիչ, մեծահարուստ էր և արկածախնդիր: Ապրել է կարճ (36 տարի), բայց բավականին բուռն և հետաքրքիր կյանքով: Նա թագավորական հետման Յան Կարոլ Խոդկևիչի քեռորդին էր: 1611թ. հինգ հարյուր հոգուց բաղկացած ջոկատով ձեռք էլ ռուսական դիմադրությունը և մտել Մոսկվա՝ մթերք հասցնելով Կրեմլում գտնվող լեհական կայազորին: Մասնակցել է մի շարք մարտերի՝ իր զարմիկին մոլդավական գահին նստեցնելու համար: Մի քանի հաջող մարտերից հետո 1616թ. պարտվել է Մոլդավիայում իր տիրապետությունը հաստատած Թուրքիայի կողմից և բանտարկվել Կոստանդնուպոլիսի Եդիկուլե (Յոթնաշտարակ) բերդում: 1617-ին ինչ-որ հնարքով այնտեղից փախել է Սիցիլիա՝ ճանապարհին հաղթելով ծովահենների դեմ կռվում: Ապա մեկնել է Հռոմ, որտեղ նրան հանդիսավորապես դիմավորել է Պոլոս V պապը: Այնտեղ նա ընդգրկվել է մուսուլմանների դեմ պայքար մղող քրիստոնեական մի ընկերության մեջ: 1618-ին Կորեցկին վերադարձել է հայրենիք, 1620-ին մասնակցել Ցեցորայի ճակատամարտին, որտեղ դարձյալ գերվել է թուրքերի կողմից և դարձյալ բանտ նետվել՝ այս անգամ 1622թ. դաժանաբար խեղդամահ արվելով Եդիկուլեում (նկար 23):

159 Նկատի ունի սահմանային Դանուբ գետը:

160 Հուլիանոս կայսեր անունը երկու անգամ հիշատակվում է նաև Կամենեցի տարեգրության մեջ 1560 և 1561 թթ. դեպքերը նկարագրելիս (տե՛ս «Տարեգիրք Կամենիցայ», էջ 20 և 23): Անշուշտ, Հովհաննես Կամենացին ծանոթ էր նշված տարեգրությանը, որից էլ ազդվել է: Խոսքը հավանաբար Փլաքիոս Կլավդիոս Հուլիանոս Ուրացորդի

(332-363) մասին է, ով 355-ին հռչակվել է կեսար (կայսերակից) և ուղարկվել Գալիա՝ ընդդեմ ֆրանկների և ալեմանների: Կայսր դառնալուց հետո (361թ.) շարունակել է իր նախորդի սկսած պատերազմը պարսիկների դեմ: Հեթանոսական կրոնը պետականորեն վերականգնելու վերջին և անհաջող փորձի հեղինակը եղել է Հուլիանոսը, որի համար քրիստոնեական եկեղեցու կողմից հորջորջվել է «Ուրացող» մականունով (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Ե., 1980թ., էջ 636):

161 *81. Հաշտության պայմանագիրը կնքվեց սեպտ. 29/հոկտ. 9-ին: Պայմանագրի բնագրի ֆրանսերեն համառոտված թարգմանությունը տե՛ս J. Soutzo, „Treaties.... Between Turkey and Foreign Powers”, London, 1855, p. 381.

162 *82. Լրացումը կատարել ենք Օքսենտի հետևողությամբ. տե՛ս «Կամենից», էջ 105:

163 *83. Ըստ Օքսենտի՝ 200.000. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:

164 Այն է՝ Վարշավա:

165 *Հռոմ., ԺԱ, 34: Հմմտ. Ո՞ գիտաց զմիտս Տեառն և ո՞ եղև նմա խորհրդակից՝ եթե խելամուտ արասցէ զնա (Ես., Խ., 13):

166 *Հռոմ., ԺԱ, 33:

167 ** Հմմտ. Ո՞ կշռեաց զլերինս կշռով (Ես., Խ., 12):

168 ** Հմմտ. Ո՞չ գիտացէք, թե ո հաստատեաց զհիմունս երկրի (Ես., Խ., 21):

169 Հմմտ. «Բաժակ ոսկի Բաբելովն ի ձեռինն Տեառն, որ արբուցանէ զամենայն երկիր ի զինւոյ իւրմէ. արբին հեթանոսք, վասն այնորիկ շարժեցան ազգք: Եւ յանկարծակի կործանեցաւ Բաբելովն, եւ խորտակեցաւ: Ողբ առէք ի վերայ դորա. առէք դեղ ի վիրաց դորա, թերեւս բժշկեսցի» (Երեմ, ԾԱ, 7-8):

170 *84. Պան Լուկաշ Հրիցկովիցը Կամենեցի հայոց վոյսն էր: Կամենեցի հայ գաղութը, ինչպես Լվովինը, ուներ իր ուրույն դատարանը, իսկ գաղութի ընտրովի ավագը, որը վոյստ օյոյ էր կոչվում (հայերեն թարգմանված՝ դատավոր), նախագահում էր դատարանին, ունենալով նույնպես ընտրովի անտիչկաններ (կոմաններն բառ, հայե-

րեն՝ երդվյալներ), որոնք վարում էին գաղութի գործերը և որոնց թիվը փոփոխական է եղել ժամանակի ընթացքում. տե՛ս Մ. Բժշկյան, էջ 86, 116 և 156-159:

Լուկաշ Հրիցկովիցի վոյտ ընտրվելը Օքսենտի ժամանակագրության մեջ հիշատակվում է նաև 1613, 1614 և 1615 թվականներին հաջորդաբար երեք տարի, տե՛ս «Կամենից», էջ 74, 76 և 77: 1621 թվականի փետրվարին նա նորից էր վոյտ ընտրվել, անդ, էջ 90:

171 *85. Օքսենտը պատմում է, որ կազակների հետման Սահայդաչնին ևս, Ուկրաինա վերադառնալիս, Կամենեցում ճաշկերույթով հյուրասիրվում է վերոհիշյալ հայ վոյտ Լուկաշ Հրիցկովիցի տանը, տե՛ս «Կամենից», էջ 106:

172 1621թ. սեպտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած մարտից հետո 61-ամյա ծանր հիվանդ Յան Կարոլ Խոդկևիչը մահացել է, նրա մարմինը կառքով բերել են Խոտինի բերդ և 15 օր անց՝ թուրքերի հետ հաշտություն կնքելուց հետո, հոկտեմբերի 14-ին ժամանակավորապես հուղարկավորել Կամենեցի եկեղեցում: Երկրորդ անգամ Խոդկևիչի մարմինը նրա երկրորդ կնոջ՝ Օստրոժսկինների տան վերջին շառավիղի՝ Աննա-Ալիզիայի պահանջով հողին են հանձնել 1622թ. հունիսին ոչ թե Խոդկևիչի սեփականություն հանդիսացող Կրետինգ քաղաքում, որտեղ թաղված էր նաև նրա առաջին կինը, այլ Օստրոժսկինների կոմսության նստավայրում՝ Օստրոգի եկեղեցում: Երրորդ անգամ Խոդկևիչի թաղումը կատարվել է դարձյալ Օստրոգում՝ ճիզվիտների նորակառույց մատուռում 1627թ.: 1648թ. կազակների ապստամբության ժամանակ նրա աճյունը վերահուղարկավորել են Վոլխովի Ջամոստեում: 1654թ. կնոջ՝ Աննայի մահից հետո նրանց երկուսի աճյունները հողին են հանձնվել դարձյալ հայրենական կալվածքում՝ Օստրոգի ճիզվիտական մատուռում, իսկ 1722թ. նրանց երկուսի աճյունները դրել են նոր դագաղի մեջ, զմռսել և թաղել եկեղեցում՝ կազակների հնարավոր դիապոթությունից փրկելու նպատակով (նկարներ 24, 25):

173 Ջապորոհի (ռուս. за порогамі): Խոսքը Ջապորոժյան Սեչի մասին է: Ջապորոժյան Սեչ կոչվում էին Դնեպրի

ստորին հոսանքից հարավ ընկած տափաստաններում ապրող կազակների հիմնած ազնական-վարչական ամրացված ճամբարները, ուր եկեղեցին էր, վարչական, տնտեսական և բնակելի շինությունները: Կազակներն ապրում էին ամրացված բնակավայրերում: Սեչ անվանումը կապված է կազակների բնակավայրի ցցապատի հետ, որը շինում էին վերին ծայրը սուր հատած (ռուս. сечь) ցցավայրերից:

Ջապորոժյան Սեչի մասին առաջին հիշատակությունը կատարվել է լեհ պատմիչի կողմից (1489թ.), ով միաժամանակ նկարագրում է այդ միավորման մեջ գտնվող մարդկանց գործունեությունը (ամռանը՝ որսորդություն, ձկնորսություն, մեղվապահություն, ձմռանը՝ բնակություն Կիևում, Չերկասկում կամ այլուր): Ջապորոժյան Սեչին կարող էին անդամագրվել ոչ արամբի (չամուսնացած, կնոջը կորցրած, կնոջը թողած) կազակները: Ամուսնացած լինելը ամենաէական խոչընդոտն էր Սեչին անդամագրվելու համար մի շարք առումներով: Սեչին անդամագրված կազակները պարտավոր էին անվերապահորեն ենթարկվել այդ միավորման օրենքներին և կարգուկանոսին: Սեչը հիմնականում համալրում էին ռուսները, սակայն անդամագրվում էին նաև ուղղափառ դավանությամբ լեհեր, հայեր, լիտվացիներ, թաթարներ:

Ջապորոժյան Սեչի տարածքները Դնեպր գետի ստորին հոսանքների դժվարանցանելի վայրերն էին, որտեղից ենթադրվում էին նաև Դրիմի խանության գետանցում-հարձակումները: Շուրջ երկու հարյուր հիսուն տարիների ընթացքում (XVI-XVIII դարեր՝ մոտավորապես 1530-1775թթ.) տարբեր ժամանակներում Դնեպրի ստորին մուտքից դուրս (ռուս. за порогамі)՝ տափաստաններում, ստեղծվել է թվով ութ Ջապորոժյան Սեչ, որոնցից յուրաքանչյուրը 40 տարուց ավելի չի գոյատևել:

Բանակն ուներ հարյուրյակներ և զնդեր. 180-ական հոգուց բաղկացած երեք հարյուրյակը (540 հոգի) ձևավորում էր մեկ գունդ: Բանակը գլխավորում էր ատամանը:

Իր գոյության ընթացքում Ջապորոժյան Սեչը (ստո-

րին հոսանքի զապորոժյան զորքեր//Ջապորոժյան կազակներ//Սեչի կազակներ//ստորին հոսանքի կազակներ) գտնվում էր այս կամ այն կախվածության մեջ Ռեչ Պոսպոլիտայից, Մոսկովյան պետությունից (հետո՝ ռուսական կայսրությունից) կամ Օսմանյան կայսրությունից:

1572թ. Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Սիգիզմունդ II-ը մշտական ծառայության վերցրեց թվով 300 կազակների, որով առաջացավ կազակության նոր տեսակ՝ պետականորեն գրանցված (реестровый) կազակներ: Դնեպրյան կազակները, որ այդ ժամանակ միավորվել էին *Ջապորոժյան զորքեր* կենտրոնացված զինվորական կազմակերպության մեջ, արդեն իրենց անվանում էին *Ջապորոժյան կազակներ//Ջապորոժյան Սեչ՝* ըստ իրենց գլխավոր զինվորական ամրության, որը կոչվում էր Սեչ:

Լեհական ծառայության մեջ գտնվող պետականորեն գրանցված կազակները (*նորին թագավորական ողորմածության զապորոժյան զորքեր*), ոչ մի հիմք չունենալով, շարունակում էին անվանվել *զապորոժյան*: Շփոթությունից խուսափելու նպատակով Լեհաստանի թագավորին (հետագայում՝ Մոսկովյան պետությանը) ծառայող կազակներին սկսեցին անվանել *պետականորեն գրանցված կամ քաղաքային կազակներ*, իսկ նշված պետություններին մշտական ծառայությունից դուրս կազակներին՝ *ստորին հասանքի կամ Սեչի կազակներ*:

. Ի տարբերության Մոսկովյան պետության՝ Ռեչ Պոսպոլիտան չէր ձանաչում Սեչի կազակներին, ավելին՝ իր մոտ գրանցումով ծառայության վերցրած կազակներին օգտագործում էր որպես Սեչի կազակների դեմ ոստիկանական գործառույթների կատարողների, որոնք մասնակցում էին նաև զինվորական արշավանքներին և պաշտպանում երկրի սահմանները թուրքերի և Դրիմի թաթարների ներխուժումներից:

1654թ. Ռեչ Պոսպոլիտայի *նորին թագավորական ողորմածության զապորոժյան զորքերը*, դրժելով լեհ թագավորին տված երդումը, իրենց հսկողության տակ գտնվող հողերի հետ միասին մտան Մոսկովյան պետության

կազմի մեջ (*նորին կայսերական մեծության զապորոժյան զորքեր*), և առաջացավ պետական նոր կազմավորում՝ *հետմանություն*: Հետագայում Մոսկովյան պետության ենթակայության տակ մտավ նաև Ջապորոժյան Սեչը, որը դիտվում էր որպես ինքնավար զինվորական միավորում:

174 Չնայած լեհական կառավարության հետ նախապես ծեռք բերված պայմանավորվածության՝ Խոտինում տարած մի քանի հաղթական ճակատամարտերը կազակներին ոչինչ չտվեցին: Ընդհակառակն, ըստ Խոտինյան հաշտության՝ լեհերը պարտավորվում էին սանձել կազակներին և արգելել ինքնազուխ հարձակվել թուրքական հողերի վրա: Դրանից խորապես վրդովված՝ Սահայդաչնու կազակական գնդերը լեհերին թույլ չտվեցին զինաթափել իրենց և կազմակերպված վերադարձան Ջապորոժիե (տե՛ս նաև ծանոթ. 89) (նկար 26):

175 *86. Հաջորդ տողերում բերվող փաստերը, նույնիսկ ավելի բազմաթիվ, քան այնտեղ, կան նաև Օքսենտի մոտ, բայց և կան տվյալներ, որոնք բացակայում են Օքսենտի մոտ: Օքսենտ Կամենացու տվյալների հետ կատարվող համեմատությունների մեջ աչքի են ընկնում դրամագիտական և չափագիտական տերմինների տարբերությունները:

176 *87. Օքսենտի ժամանակագրության տվյալների հետ կատարվող համեմատությունից երևում է, որ Հովհաննես Կամենացու մոտ *փարա*, *դրամ* և *ստակ* անունները հոմանիշ են և արտահայտում են դրամական միևնույն միավորը, որին համարժեք է թուրքական *աչկե*-ն **اچك** :

Աչկե կոչվում էին արծաթե թուրքական մանր դրամները: *Աչկե* բառը նշանակում է «սպիտակ» և գոյականաբար թարգմանությունն է նոր հունարեն *άσπρο* «սպիտակ» ածականի, որից և նմանապես հայերեն *ստակ* (գոյ.) <սպիտակ (ած.):

Հայերեն սպիտակ բառը «արծաթե դրամ» իմաստով գտնում ենք գործածված XIII դարի պատմիչ Գրիգոր Ակնեբցու կողմից. «... եւ այսպէս այլ աւիրեցին զաշխարհն արևելից, զի ի մի փոքր գեղն յիսուն մարդ

- համարէին կամ երեսուն, ի ժե (15) տարեկանէն ի վերն զամէնն համարէին մինչ ի վացուն տարեկանն, և յամէն զլիսոց որ համարէին՝ վացուն սպիտակ առնուին» (Գրիգոր Ակներցի, Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին, աշխ. Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, Ե., 2011, էջ 58): Հայերեն սպիտակ բառը «արծաթե դրամ» իմաստով գտնում ենք նաև Կամենեցի տարեգրության՝ 1598թ. գրառման մեջ (Ղևոնդ Ալիշան, Կամենից, Վենետիկ, 1896թ., էջ 62):
- 177 *88. Ըստ Օքսենտի՝ 1 ծուն՝ 1 դուրուշ. տե՛ս «Կամենից», էջ 107:
- 178 *89. Ըստ Օքսենտի՝ 1 «սելեդեց»-ը՝ 12 դուրուշ. տե՛ս «Կամենից», էջ 107:
- 179 *90. Այս հատվածը չկա Օքսենտի մոտ, բայց ուրիշ հատվածներից երևում է, որ 2 նուկին հավասար էր 1 հոխայի:
- 180 *91. Ըստ Օքսենտի՝ 1 կվարտա օղին՝ 3 ֆլորի, այսինքն՝ ֆլորին, տե՛ս «Կամենից», էջ 107:
- 181 *92. Ըստ Օքսենտի՝ 1 կվարտա քացախը՝ 20 գուրուշ, տե՛ս «Կամենից», էջ 107:
- 182 Այստեղ ժՋ գլուխն ընդհատվում է: Բնագիրն արտագրող Սարգիս դպիրն իր կողմից հավելում է. «Այստեղ պետք է իմանալ, որ Հովհաննես պատմիչը, ով գրել է այս պատմությունը և թարգմանել մեր լեզվով, գեղեցիկ ոճով և ճոխ գովասանքով բազմաթիվ գովաբանական խոսքեր է ասել նաև արքայորդու մասին, բայց այն օրինակը, որից ընդօրինակեցինք, լիովին աղավաղված էր, և չկամեցա չարչարվել, ինչպես պատմությունն ընդօրինակելիս. նմանապես հոգնել էի գովասանական խոսքերից, մանավանդ որ հիվանդություն եկավ վրաս, և թողեցի»:
- 183 Ծանրության հին չափ, որը տարբեր գավառներում հավասար է 320-1282 գրամի (հմմտ. Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. Հ-Ֆ, Ե., 1976, էջ 1091):
- 184 Ծանրության հին չափի միավոր (=4, 53 գրամի) կամ նշված չափի արծաթ կամ ոսկի (հմմտ. Է. Բ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. Ա-Ձ, Ե., 1976, էջ 271):
- 185 *93. Գերմանական հետևակազորի և հեծելազորի ընդհանուր գումարը պարզապես սխալ է. պիտի լինի՝

- 10.500: Այսպես սխալ է նաև Օքսենտի մոտ. հմմտ. «Կամենից», էջ 107:
- 186 *94. Դանցիգ (Danzig) գերմանական Գդանսկ քաղաքը:
- 187 *95. Ըստ Օքսենտի՝ 1 օլախական (մոլդավական) կափ-չուկ գարին՝ 6 կարմիր ֆլորին. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 188 *96. Գուցե ուղղելի՝ 80 փարա: Ըստ Օքսենտի՝ 1 հոխա պաքսիմատը՝ 80 փարա. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 189 *97. Ըստ Օքսենտի՝ 1 հացը՝ 60 ակչե. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 190 *98. Ըստ Օքսենտի՝ 1 հոխա բրինձը՝ 60 ակչե. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 191 *99. Ըստ Օքսենտի՝ 1 հավը՝ 80 ակչե. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 192 *100. Ըստ Օքսենտի՝ 1 ծուն՝ 8 ակչե. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 193 *101. Ըստ Օքսենտի՝ 1 հոխա աղը՝ 60 ակչե. տե՛ս «Կամենից», էջ 108:
- 194 Տե՛ս ծան. 130, 138:
- 195 Կարծում ենք՝ այստեղ բնագրային սխալ կա:
- 196 *102. Թվականի այս նշումն ակնհայտորեն սխալ է, որովհետև նախ 1622 թվականի մայիսի 19/29-ը չորեքշաբթի չի ընկնում, և երկրորդ՝ սուլթան Օսմանի սպանության օրը, ըստ թուրքական աղբյուրների, մայիսի 10/20-ն է, հինգշաբթի. տե՛ս . J. de Hammer t., XVII, p. 305-312.
- Նշված փաստի օգտին է նաև Առաքել Դավրիժեցու վկայությունն այն մասին, որ Օսման II-ի սպանությունից հետո բանտից արձակում են նրա հորեղբորը՝ Մուստաֆային, և մայիսի 12-ին կարգում թագավոր («Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ», էջ 449):
- 197 *103. Դիլավեր փաշան, որը Դիարբեքրի կուսակալն էր, սեպտ. 7/17-ին մեծ վեզիր էր նշանակվել սուլթանի կողմից. տե՛ս . J. de Hammer t., XVII, p. 281.
- 198 Հնում Անատոլիա էր կոչվում Փոքր Ասիա թերակղզին: Օսմանյան կայսրությունում Անատոլիա (Անատոլու) էր կոչվում Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան մասն ընդգրկող վիլայեթը՝ Քյոթահիա կենտրոնով: 1922-ից թուրքական

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Սույն ցանկի հիմքը կազմում են Հովհաննես Կամենացու հրատարակվող բնագրի և մեր օգտագործած ուրիշ աղբյուրների անուններն ու տերմինները (հին ուղղագրությամբ): Մեր ուսումնասիրության և ծանոթագրությունների մեջ հիշատակված անուններն ու տերմինները, որոնք այդ աղբյուրներից չեն, ցույց են տրված աստղանիշով (նոր ուղղագրությամբ), բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանք ուղղագրությամբ չեն տարբերվում վերոհիշյալներից:

- Ագաթանգեղոս – 85
 Ադամ Գորսկի* – Տե՛ս Գորսկի Աթ-մեյտանի (Աթ-մեյդան*) – 78, 95
 Ալամանք – 35, 44, 45, 49, 58, 67, 75, 84
 Ալեքսերի Մ. Ա.* – 20-22, 24
 Ալեքսանդր, Մոլդավիայի իշխան, 1621 թ. – 90
 Ալեքսանդր Չել-Բուն*, Մոլդավիայի իշխան, 1418 թ. – 10
 Ալի, արաբական ամիրապետ – 57
 Ալի փաշա – 26, 60, 92
 Ակչե* – 94, 95
 Ահմէտ, օսմանյան սուլթան – 35
 Աղուանք – 34
 Ամբակում – 36
 Ամորիացիք – 39
 Անատոլու երկիր – 59, 77
 Անատոլիցիք – 57, 62
 Անտիչկանք* – 94
 Ասորենտանեայք – 43
 ս. Աստուածածին եղեղեցի, Կամենիցում – 90, 98
 Աստուածատուր, պատմագիր Հովհաննես Կամենացու եղբորորդին – 6, 82
 Աստուածատուր Թոխաթեցի – 97
 Ավետիս – տե՛ս Աւետիս
 Ավետման* – տե՛ս Աւետման
 Արաբացիք – 39, 52
 Արարատեան աշխարհ, Մեծ և Փոքր – 34
 Արքունի մեծ հետման Լեհաստանի* – տե՛ս Հեթման
 Աւագ կուսակալ Օսմանցուց – 77
 Աւետիս Թապաքզատէ (Թաբակզադե*) – 7, 83
 ս. Աւետման Աստուածածնի եկեղեցի, Կամենիցում – 90, 98

- Բաբելացիք – 51
 Բաբելովն – 34, 43, 52
 Բալթաշիներ* – տե՛ս Պալթաճիք
 Բաղդադի կուսակալ* – 90
 Բաղդասարյան, Ռուբեն* – 7
 Բանովցա – 60
 Բատիստա Վելելի* – տե՛ս Պատիստա
 Բեզլեր-բեզիներ* – 87
 Բելզի բերդակալ* – 93
 Բըրգալապ – տե՛ս Բրգալապ
 Բիզանդիա – 34
 Բոգդան Երրորդ*, Մոլդավիայի իշխան – 84
 Բոգդանի երկիր, Բոգդանիա – 84
 Բոգդան Խմելնիցկի* – տե՛ս Խմելնիցկի
 Քոլի բեգ* – 92
 Բուլոցքի (Պուլոցկի*) – 52, 53, 54, 90
 Բոգդան* – տե՛ս Բուլդան
 Բուդա*, Բուդին* – տե՛ս Պուտին
 Բուլդան*, Բուլդանա երկիր*, Բուլդանաց երկիր* – 84, 91
 Բուլդանցիներ* – 84, 93
 Բուսուրման* – 86
 Բրգալապ, Բըրգալապ (Պըրկալաբ*) – 28, 68, 94
 Բրըսդալ* – 15

 Գազանովսքի (Մարցին Կազանովսկի*) – 45, 89
 Գահաուրք Լեհաց – 43
 Գասպար Գրացիանի* – տե՛ս Գրացիանի
 Գարուլ Խոտքեիչ – տե՛ս Խոտքեիչ
 Գաւառակալք, Գավառապետք Օսմանցուց – 42, 87
 Գաւառապետք Լեհաց – 43
 Գիրեյների հարստություն* – 89
 Գիտությունների ակադեմիա*, Հայկական ՍՍՌ – 19
 Գիտությունների ակադեմիա*, Լեհաստանի – 19
 Գորեցքի (Կորեցկի*) – 28, 68, 94
 Գորսկի, Ադամ – 15
 Գուրուշ* – 95
 Գրացիանի, Գասպար – 16
 Գրիգոր, Տէր Գրիգոր, Կամենիցի ավագերեց – 14, 97, 98
 Գրիգոր Լուսավորիչ* – 85
 Գրիգոր Տաթևացի* – 86
 Գրիժագբ – 43

Ղահեկան ոսկի – 74, 78
 Ղաղմատիա – 85
 Ղաղմատք, Ղաղմատացիք – 35, 37, 84-85
 Ղամասկոս – 34, 86
 Ղանուբ* – 87, 88
 Ղանցիգ* – տե՛ս Տանցքա
 Ղաշանց թուղթ – 85
 Ղաշտային հետման Լեհաստանի* – տե՛ս Փոքր զորավար Լեհաց
 Ղընի, Ժ.* – 14
 Ղաւիթ մարգարէ – 68
 Ղեսպանք – 57, 60, 61, 62, 65-67, 70, 77
 Ղըլմաչ* – 15
 Ղիարբեքիի կուսակալ* – 95
 Ղիլավեր փաշա* – տե՛ս Տիլավեր
 Ղմըշխ – 86
 Ղնեայր* – 11
 Ղնեստր* – 10, 12, 16, 88, 92
 Ղոնապանք (կափուջիներ*) – 41, 67, 87
 Ղոնապետք (Կափուջի – բաշիներ*) – 41, 67, 87
 Ղվին* – 86
 Ղրամ, որ և փարա կամ ստակ – 74, 76, 94

 Եբրայեցիք – 39
 Եգիպտոս – 34, 52
 Եդի-կուլե* – տե՛ս Ետի խուլե
 Եզեկիա – 43
 Եթովպացիք – 39
 Եմ – 76
 Ենիչար աղասի (Ենիչերի-աղասի*) – 51, 62, 78, 90
 Ենիչարիք (Ենիչերներ*) – 55, 57, 62, 66, 91-93
 Ենիչարութիւն – 61
 Եուրքոյ – 98
 Եսայի մարգարէ – 72
 Ետի-խուլե (Եդի-կուլե*) – 79, 95
 Երդվալներ* – 94
 Երեմիա Չելեքի Քյոմուրջյան* – 95, 96
 Երուսաղեմ – 43
 Եօթնեակ կլայ – 95

Զափորոհ (Զապորոժյան Սեչ*) – 17, 73
 Զափորոհցիք – 47
 Զբարասկի* – 24, 91
 Զիկմունդ Երրորդ, Լեհաստանի թագաւոր – 31, 39-40, 43-45, 70-71, 80, 86, 98
 Զօրագլուխ՝ Զօրապետ՝ Զօրավար Խազախաց – տե՛ս Հեթման Լեհաց
 Զօրավար Լեհաց, փոքր – տե՛ս Փոքր զօրավար Լեհաց

 Էյալեթներ* – 87
 Էջմիածին – 31

 Ըզվանէց – 70

 Թաբակզադէ* – տե՛ս Աւետիս Թապաքզատ
 Թադէոս Միիրդատ Տէր Աստուածատուրեան Միիրդատեանց – տե՛ս Միիրդատեանց
 Թաթար-խան – 47, 89
 Թապաքզատէ* – տե՛ս Աւետիս Թապաքզատ
 Թաթարք (Թաթարներ*) – 11-12, 15-17, 21, 27, 47-49, 55, 62, 66-67, 76, 88-90, 92
 Թողանջի Ալի փաշա* – 92
 Թոնա գետ* – տե՛ս Թունա
 Թոփապետ (Թոփջի-բաշի*) – 64, 93
 Թունա գետ* – 41, 42, 87
 Թուռլա գետ* – 49, 60, 88-89
 Թուրքեր* – 10-12, 15-18, 88, 91. տե՛ս նաև Տաճիկք
 Թուրքիա* – 10-12, 86. տե՛ս նաև Օսմանյան Կայսրութիւն

 Ժելենսքի, Ժելինսքի (Հակոբ Ժելինսկի*) – 57, 61, 91
 Ժորավինսկի, Ստանիսլավ* – 93

 Իլախաց աշխարհ՝ երկիր – 34, -35, 41, 44, 46, 49, 68, 70, 74, 88. տե՛ս նաև Լեհաց աշխարհ
 Իլախք – 31, 38-39, 41 43, 48, 54, 58, 60, 65, 67, 68, 70, 74-75, 77, 84. տե՛ս նաև Լեհք
 Իլով – 45, 70, 73, 74, 89
 Իլվով – 89
 Իսմայէլացիք – 52, 86
 Իսմայէլեան ազգ – 35

Իսմայելի ազգ – 35
Իսրայել – 34, 72
Իտալիացիք – 85

Լատիոն – 85

Լեհաց աշխարհի (Լեհաստան*) – 10-12, 15-17, 19, 68, 90, 98.
տե՛ս նաև Իլախաց աշխարհի
Լեիք (Լեհեր*) – 10-12, 16-18, 21, 31, 35, 38, 50-52, 54, 59, 60,
65, 68-69, 81, 84, 85, 89, 91, -93, 98. տե՛ս նաև Իլախք
Լեմպերկ (Լեմբերգ*) – 89

Լև, Լեւ – 89

Լէոպոլիս – 89

Լիբանան – 37

Լիթււսքի հեթման (Լիտվիայի հետման*) – տե՛ս Հեթման
Լվով – 89

Լուբլինի վոյեպոդոդի* – տե՛ս Լուպելսքի վոյվոճիչ

Լուբոմիրսկի, Ստանիսլավ* – 90-93

Լուկաշ Հրիցկովիչ* – տե՛ս Լուքաշ

Լուպելսքի վոյվոճիչ (Լուբլինի վոյեպոդոդի*) – 65, 93

Լուպլին – 49

Լուսավորիչ* – տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի, Կամենիցում – 49, 90

Լուքաշ (Լուկաշ Հրիցկովիչ*), Կամենիցի հայոց վոյստ – 73, 94
Լվով – 5, 9, 89, 94

Խազախք (Կազակներ*) – 1-12, 17, 21, 25, 45-47, 50-51, 55,
56, 60-61, 67, 73-75, 91, 94

Խալիբ իբն Վալիդ – 86

Խան-Գերի, Խան-Քերի* – 27, 48, 89-90

Խան-Թամուր – 47-49

ս. Խաչ եկեղեցի, Կամենիցում – 49, 90

Խաչատուր Կաֆայեցի – 90

Խարախաշ փաշա (Կարակաշ Մոհամմեդ փաշա*) – 56-59, 91

Խմելնիցկի, Բոգդան* – 10

Խոդկիկիչ* տե՛ս Խոտքելիչ

Խոթին (Խոտին*) – 10, 22, 2526, 31, 43, 45, 47, 53, 55-56, 63,

66, 68, 7576, 88, 89. տե՛ս նաև Հոթուն

Խոնդքար, Խոնթիքար – 61, 66

Խոտին* – տե՛ս Խոթին

Խոտքելիչ, Գարուլ (Կարուլ Խոդկիկիչ*) – 44-45, 47, 52, 56,
60-61, 73, 88, 92

Կադիլասկեր* – 87

Կազակներ* – տե՛ս Խազախք

Կազանովսկի* – Գազանովսքի

Կամենացի, Կամենցացի, Կամենցի – 6. տե՛ս նաև Հակոբ

Կամենացի, Հովհաննես Կամենացի, Օքսենտ Կամենացի

Կամենից (Պոդոլյան Կամենից*, Կամենեց-Պոդոլսկի*) – 5, 10,
1415, 23, 26, 46, 49, 73, 75, 89, 90, 94, 97, 98

Կամենիցյան տարեգրություն* – 13, 14

Կապիճ – 76

Կավուրք – 57

Կարա-Բուդդան* – 84

Կարակաշ Մոհամմեդ փաշա* – տե՛ս Խարախաշ

Կարուլ Խոդկիկիչ – տե՛ս Խոտքելիչ

Կարպատյան լեռներ* – 88, 92

Կափառնայում – 79

Կափուջի-բաշիներ – տե՛ս Դռնապետք

Կափուջիներ* – տե՛ս Դռնապանք

Կափուջք – 95

Կաֆայեցի – տե՛ս Խաչատուր Կաֆայեցի

Կիլիկեցիք – 39

Կոմաներեն լեզու* – տե՛ս Հայ-Կոմաներեն

Կոստանդիանոս Մեծ – 85, 95

Կոստանդին որդի Պատիստայի (Կոստանդին Վելելի*) – 56,
61-62, 65, 91

Կոստանդինուպոլիս – 6, 7, 8, 15, 35, 42, 71, 76, 77, 83, 95

Կորեցկի* – տե՛ս Գորեցքի

Կուլմի վոյեպոդա* – 89

Կվարտա – 95

Հազար – 34

Հազարացիք – 37, 70, 84

Հազարապետ Խազախաց – տե՛ս Հեթման

Հազարապետք Օսմանցուց – 42, 63

Հակոբ, Տեր Հակոբ* – տե՛ս Յակոբ

Հակոբ Թոխաթեցի*, տաղերգու – 88

Հակոբ ժելենսկի* – տե՛ս ժելենսքի

Հակոբ Կամենացի*, ժամանակագիր Օքսենտի եղբայրը –
տե՛ս Յակոբ

Հակոբ Սոբիեսկի* – տե՛ս Սոբիեսկի

Համա – 6, 82

Համմեր, Հ.* – 24-25

Հայկ նահապետ – 38
 Հայ-կոմաներեն լեզու* – 8-9, 13, 29, 89, 91
 Հայք – 46, 86
 Հարիրապետ Լեհաց – 51-52, 64, 90, 93
 Հարիրապետ Օսմանցուց – 63
 Հեթման Լեհաց, մեծ. կամ Մեծ զորավար Լեհաց (Արքունի մեծ հետման*) – 52, 54-56, 60-61, 88, 90, 91, 92
 Հեթման Լիթուսի (Լիտվիայի հետման*) – 44, 88
 Հեթման Խազախաց. կամ Ջորազուխ՝ Ջորապետ՝ Ջորավար Խազախաց, Հազարապետ Խազախաց (Կազակների հետման*) – 47, 56, 94
 Հետման* ... տե՛ս Հեթման
 Հերոնիմ Օտվինովսկի* – տե՛ս Օտվինովսկի*
 Հինգհարյուրյակ հայոց թվականի* – 85
 Հիստին փաշա, ոմն – 78
 Հիստին փաշա, երկրորդ վեզիր – 92
 Հիստին փաշա Սիլիստրեի – 47
 Հոթուն – 69. տե՛ս նաև Խոթին
 Հոխա* – 95
 Հոռոմք – 38, 85
 Հովհաննես Կամենացի*, տեր Հակոբի որդին, Խոտինի պատերազմի պատմիչը – տե՛ս Հովհաննէս Կամենացի
 Հովհաննէս Կամենացի*, Տեր Հովհաննէս*, ժամանակագիր Օքսենտի պապը, «Կամենիցյան տարեգրության» հիմնադիրը – 14
 Հորոտիշէ – 63
 Հռոմ – 85
 Հռոմայեցիք – 35, 84-85
 Հրիցկովիչ, Լուկաշ* – տե՛ս Լուքաշ

Ղարահիսար – 60, 92

Ճանապետ – 90

Մակեդոնացիք – 39
 Մակքա – 77
 Մաճառք (Հունգարիա*) – 44
 Մաճառք (Մաճառներ*, Հունգարացիներ*) – 35, 59, 64, 84
 Մանկատուն Ս. Յակոբայ – 83
 Մատենադարան, Երևանի – 6, 26

Մատտեուշ Տիտլակի* – տե՛ս Տիտլակի
 Մարցին Կազանովսկի* – տե՛ս Գազանովսկի
 Մելքիսեդ, Մելքիսեդեկ (Ղավիր կաթողիկոսի աթոռակից) – 31, 80, 98
 Մեծ զորավար Լեհաց – տե՛ս Հեթման
 Մեսրոպ երեց*, պատմագիր – 84, 85
 Մըսըլման, մըսուրման, մուսուրման – 39, 59, 86
 Միհնեա* – տե՛ս Ռատուլ
 Միհրդատեանց, Թադէոս – 6-8, 27, 83
 Մինաս Թոխաթեցի, տաղերգու – 88
 Մինդանի (Մինտանի*) երկիր, Մինթանաց (Մինտանաց*) երկիր – 93
 Մինթացիք – 62, 65, 76, 92
 Միւֆտի (մյուֆթի*) – 41, 87
 Միջագետք Հայոց – 39
 Մոլդավական կապիչուկ* – 95
 Մոլդավացիներ* – 16, 93, տե՛ս նաև Ուլախք, Պուլտանք
 Մոլդավիա* – 10-12, 14, 16, 84, 88, 90-92, 94. տե՛ս նաև Պուլտան, Օլախ
 Մոսկով, երկիր – 44
 Մոսկովք – 85
 Մուլդան – 93
 Մունդանի երկիր – 93
 Մունտենիա*, Մունտանի երկիր* – 88, 92-93
 Մուսուրման – տե՛ս Մըսըլման
 Մուստաֆա, օսմանյան սուլթան – 78
 Մուստաֆա փաշա – 51, 54, 90

Յաբեթական վիճակ – 38
 Յակոբ, Տեր Յակոբ, ժամանակագիր Օքսենտ Կամենացու եղբայրը – 13-14, 97, 98
 Յակոբ, Տեր Յակոբ, պատմիչ Հովհաննես Կամենացու հայրը – 6, 8, 14, 31-32, 82-83
 Յակոբ Մծբնայ հայրապետ – 83
 Յան Վայեր* – տե՛ս Վայիռ
 Յաշ*, Յասսի*, Մոլդավիայի մայրաքաղաք – 16
 Յովհաննէս Կամենացի, պատմիչ Խոտինի պատերազմի – 5-10 և այլն (բնագրում՝ 31, 36, 46, 74, 80)
 Յուզբաշյան, Կ.* – 18

Յուլիանոս – 68
 Յունաց աշխարհ – 34
 Նաբուգոդոնոսոր – 41, 72
 Նետողք, Նետողաց ազգ – 43, 88
 Ներսէս Մեծ Պարթև – 37, 84-85
 Ս. Նիկողայոս եկեղեցի, *Կամենիցում* – 90, 98
 Նիստր (Նիստրու*) գետ – 45, 49, 88
 Նիքուսքի – *տե՛ս* Օթէց Նիքուսքի
 Նուկի – 74, 76, 95

 Շաֆար – 15
 Շենեաւսքի (Միկուլայ Շենիավսկի*) – 52-53, 91
 Շուեւթը – 43

 Ոսկի, *ոսկեդրամ* – 76
 Ուլախք, Ուլահք – 76, 88
 Ուկրայինա*, Ուկրայինացիներ* – 6, 10, 19, 94
 Ուստիան. *պատմիչ Հովհաննես Կամենացու եղբորորդին* – 6, 82

 Չավուշք (Չաուշներ*) – 66-68, 93
 Չերնովիցի մարզ* – 10

 Պալթաճիք (Բալթաջիներ*) – 62, 93
 Պախուլեկ* – 91, 92
 Պաղեստին – 34
 Պաղեստինացիք – 39
 Պատիստա (Բատիստա Վելելի*) – 28, 56-57, 61, 65, 91
 Պետք Օսմանցոց – 41, 87
 Պերեժան – 53
 Պըրկալաք* – *տե՛ս* Բըրգալապ
 Պլզգեցքի – 65, 93
 Պոդոլյան Կամենից* – *տե՛ս* Կամենից
 Պոլոցկի* – *տե՛ս* Բոլոցքի
 Պոդուս* – *տե՛ս* Պոդուս
 Պոդտան 84. *տե՛ս նաև* Պոդտան
 Պոդտանք, Պոդտանցիք – 35, 62, 68. *տե՛ս նաև* Պոդտանք
 Պոսնա – 59
 Պոսնացիք – 62
 Պորոտաւքա – 47, 56

Պոդտան, Պոդտանայ երկիր, Պոդտանաց երկիր – 56-57, 67, 84, 91, *տե՛ս նաև* Պոդտան Պոդտանք, Պոդտանցիք – 44, 65, 68, 84. *տե՛ս նաև* Պոդտանք, Պոդտանցիք
 Պոտին (Բուդին*, Բուդա*) – 57, 91
 Պրուտ* – 12
 Պոդուս, *պատմիչ Հովհաննես Կամենացու եղբայրը* – 6, 82
 Պոդուս առաքեալ – 32

 Զանիբեկ-Գիրեյ Երկրորդ, *Ղրիմի թաթարների խան* – 90

 Ռատուլ (Ռադու Միհնեա*) – 28, 56, 91
 Ռոտմիստր* – 90, 93
 Ռուբեն Բաղդասարյան* – *տե՛ս* Բաղդասարյան
 Ռուզք – 66. *տե՛ս նաև* Ռուսք
 Ռումեցիք – 57, 62
 Ռուսք – 35, 47. *տե՛ս նաև* Ռուսք

 Սահակ գրիչ – 7, 26, 83
 Սահակյան վարժարան*, *Սամաթիայում* – 7
 Սահայտաչնի (Սահայդաչնի*) – 47, 56, 73, 94
 Սամաթիա – 7, 83
 Սանդոմիրի Ստարոստա* – *տե՛ս* Սենտոմիրսքի
 Սանջակներ և սանջակ բեգիներ* – 87
 Սառա – 34
 Սարակինոսք – 34, 43, 78
 Սարգիս դպիր, 1791թ. – 7-8, 26-27, 83, 89
 Սարմատք, Սարմատացիք, Սարմատեանք – 35, 38, 84
 Սենեքերիմ, *Ասորեստանի թագավոր* – 43
 Սենտոմիրսքի (Սանդոմիրի*) ստարոստա – 61, 65, 73, 90, 92-93
 Սև Բոգդանիա* – 84
 Սև ծով – 11
 Սիգիզմունդ – Սիգիզմունդ Վազա Երրորդ, *տե՛ս* Զիկմունդ Երրորդ,
 Սիլիստրէ – 47
 Սիմեոն Լեհացի*, ուղեգիր – 18
 Սիփահիներ* – *տե՛ս* Սպահիք
 Սոբիեսկի, Հակոբ* – 20-21, 24, 29, 93
 Սուլաքք (Սուլակներ*) – 62, 93
 Սպահիք (Սիփահիներ*) – 66, 93

Ստանիսլավ Լուբոմիրսկի* – տե՛ս Լուբոմիրսկի
 Սպարապետություն Լեհաց – 44
 Ստակ – 76, 94
 Վալախիա* – 88, 91-93
 Վալախներ* – 88, 92-93
 Վաղարշապատ – 80
 Վայիռ (Ջան Վայեր*) – 45, 58, 89
 Վարժով, Վարշով (Վարշավա*) – 11, 15, 43, 70, 88, 90
 Վեզիր – 62, 77-78, 86-87, 92, 95
 Վելելի – տե՛ս Կոստանդին
 Վերացումն խաչի, տոն – 61
 Վիլնայի վոյսոդա* – 88
 Վիրք – 88
 Վլախաց երկիր – 93
 Վլախք – 88
 Վլատիսլավ (Վլադիսլավ*), Լեհաստանի թագաժառանգ – 22-3, 25, 45-47, 61, 66, 69, 70, 73-74, 80, 89, Վոյտ* – 94

Տաթևացի* – տե՛ս Գրիգոր Թաթևացի
 Տաճիկք – 31, 39, 44, 47-48, 50-57, 60-62, 64-65, 67, 68-69, 74, 76, 86. տե՛ս նաև Թուրքեր*
 Տանցքա (Դանցիզ*) – 75, 95
 Տապարակիրք – 62
 Տարեգիրք Կամենիցայ – 13
 Տաւնաւ, գետ – 87
 Տեարք Լեհաց – 43
 Տևտոնյան ասպետներ* – 88
 Տիլավլեր (Դիլավլեր*) փաշա – 77, 95
 Տիտլասկի, Մատտեուշ* – 20-21
 Տոնիկիևիչ, Ս.* – 19
 Տոհմակալք Լեհաց – 43
 Տովարդշ* – 91
 Տրդատ թագավոր* – 85
 Տրետիակ, Հ.* – 24
 Տրոյարսկի, Է.* – 13, 14, 19

Ցեցորայի պատերազմ* – 12, 16

Փաշայք – 47, 63, 64 և այլն
 Փարա – 74-76, 94-95
 Փոքր զօրավար Լեհաց (Դաշտային հետման Լեհաստանի*) – 52, 61, 65, 73, 90, 92, 93
 Փոքր Օսման – տե՛ս Օսման Երկրորդ

Քաղդէացիք – 39
 Քաղիրդ, Քաղիրթ, Քաղըրդ, Քաղըրթ, Քըղըրդ – 38, 86
 Քաղրթականք – 86
 Քանանացիք – 86
 Քարաքաշ փաշա – տե՛ս Խարախաշ
 Քըղըրդ – տե՛ս Քաղիրդ
 Քերիների հարստություն* – 89
 Քյաթիք Չելեբի* – 91
 Քյոնուրջյան* – տե՛ս Երենիա Չելեբի

Օթէց Նիքոլսքի – 66
 Օլախ, Օլախաց երկիր – 45, 88, 90, 93
 Օքաշական կափուշ* – 95
 Օլեժկո* – 16
 Օլտենիա* – 88
 Օսման Առաջին, օսմանյան սուլթան – 39
 Օսման Երկրորդ, օսմանյան սուլթան – 31, 34-35, 38-42, 47-51, 57, 59, 60, 62-64, 66, 67, 69, 76-79, 84-85, 90, 95-96
 Օսմանյան Կայսրություն* – 10, 86. տե՛ս նաև Թուրքիա
 Օսմանցիք – 75
 Օտվինովսկի, Հերոնիմ* – 15
 Օրինայի դաշտ* – 88
 Օքսենտ Կամենացի, ժամանակագիր – 8-9, 12-16, 23-26, 29, 88-85, 97

Ֆեքթթի – 64-65
 Ֆլանտ – 44
 Ֆլորին*, Ֆլորի* – 95
 Ֆրիկ – 85

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբանությամբ գրողն պատերազմին խորհնու	28
ԳԼՈՒԽ Ա. Յաղագս բռնակալության ազգին Իսմայելեան և վասն խորհելոյն Օսմանայ սուլթանին գալ ի վերայ աշխարհին Իլախաց, մոռացեալ զուխտ հաստատութեանն իւրոյ	34
ԳԼՈՒԽ Բ. Վասն սպառնալեացն ուղարկեալ թղթոյն Օսմանայ մանկահասակին, և խոնարհութեամբ պատասխանի արքային Իլախաց, այսինքն Լեհաց	42
ԳԼՈՒԽ Գ. Յաղագս պատրաստելոյ Օսմանայ զամենայն զօրս իւր, և գալոյն մինչև ի գետն Թունայի	48
ԳԼՈՒԽ Դ. Յաղագս գնալոյ զօրավարին Իլախաց խորհնու	52
ԳԼՈՒԽ Ե. Յաղագս գնալոյ արքայորդոյն ի բանակն, և վասն գալստեան Խազախացն	56
ԳԼՈՒԽ Զ. Յաղագս գալստեան Օսմանին ի խորին, և զկնի՝ թաթար խան[ին] [և] Խան-Թամուրին	60
ԳԼՈՒԽ Է. Յաղագս գալոյ զօրացն Տաճկաց ի վերայ բանակին Խազախաց, և ամօթալից դառնալոյն	66
ԳԼՈՒԽ Ը. Յաղագս յաղթութեան պարոն Շենեաւսքին, և կոտորելոյ զանազան ազգացն Տաճկին	70
ԳԼՈՒԽ Թ. Յաղագս ելանելոյ ընդհանուր զօրաց հաւատացելոցն ի ճակատ պատերազմին, և Տաճկաց որ ոչ իշխեցին ելանել ամենևին	74
ԳԼՈՒԽ Ժ. Յաղագս գալստեան դեսպանաց Տաճկաց վասն հաշտութեան, և կորստեան Խարախաշ փաշային	78
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Յաղագս Խազախացն և վասն մահուան հեթմանին, և արծակելոյն Տաճկաց զդեսպանն քրիստոնէից	86

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԽՈՍՔ	5
Առաջաբան խոտինի պատերազմի	29
ԳԼՈՒԽ Ա Իսմայելյան ազգի բռնակալության և սուլթան Օսմանի, մոռանալով իր անխախտ ուխտը, Լեհաց աշխարհի վրա հարձակվել խորհելու մասին	35
ԳԼՈՒԽ Բ Մանկահասակ Օսմանի ուղարկած մանակի սպառնալիքների և իլախաց, այսինքն՝ Լեհաց արքայի՝ համեստ պատասխանի մասին	43
ԳԼՈՒԽ Գ Օսմանի՝ իր բոլոր զորքերը պատրաստելու և մինչև Դանուբ գետ գալու մասին	49
ԳԼՈՒԽ Դ Լեհաց զորավարի՝ խոտին գնալու մասին	53
ԳԼՈՒԽ Ե Արքայորդու՝ բանակատեղին գնալու և կազակների գալստյան մասին	57
ԳԼՈՒԽ Զ Օսմանի, ապա թաթար խանի և Թամուր խանի՝ խոտին գալու մասին	61
ԳԼՈՒԽ Է Տաճիկների զորքերի՝ կազակների բանակի վրա հարձակվելու և ամոթահար փախչելու մասին	67
ԳԼՈՒԽ Ը Պարոն Շենյավսկու հաղթության և տաճիկների տարբեր ազգերին կոտորելու մասին	71
ԳԼՈՒԽ Թ Հավատացյալների ողջ զորքերի՝ ճակատամարտի դուրս գալու և տաճիկների մասին, որոնք ամենևին չհամարձակվեցին դուրս գալ	75
ԳԼՈՒԽ Ժ Հաշտության համար տաճիկների դեսպանների գալու և Կարակաշ փաշայի մահվան մասին	79
ԳԼՈՒԽ ԺԱ Կազակների մասին և հետմանի մահվան ու տաճիկների՝ քրիստոնյաների դեսպանին հետ ուղարկելու վերաբերյալ ...	87

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Յաղագս մեծ և ահագին պատերազմին Տաճկաց ընդ քրիստոնեայս	90
ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Յաղագս արծակելոյ զդեսպանն Տաճկաց, և ընդ նմա յղեն զիրեանց դեսպանն	96
ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Յաղագս ժողովելոյն զամենայն զօրս իւր Օսմանին և դառ- նալոյն ի յերկիր իւր յետ կատարելոյ հաշտութեանն	100
ԳԼՈՒԽ ԺԵ. Յաղագս գալստեանն թագաւորին Իլախաց ընդհանուր զօրօք յԻլով, և անդ լուեալ զհաշտութիւն ընդ թշնամիս, դարծաւ վերստին ի Վարժով քաղաք	106
ԳԼՈՒԽ ԺԶ. Յաղագս գնալոյ ամենայն զօրաց քրիստոնէիցն ի տեղիս իւրեանց փառաւորելով զաստուած և զարքայորդին Վլատիսլաւ	112
ԳԼՈՒԽ ԺԷ. Յաղագս սովոյն, որ եղև ի մէջ երկուց բանակացն, և վասն թուոց զօրացն Տաճկաց և քրիստոնէից	114
ԳԼՈՒԽ ԺԸ. Յաղագս սպանման Օսմանին, որ եղև ի թուին Հայոց ՌՀԱ, մայիս ԺԹ, յաւուր չորեքշաբթին	120
Ինքնագիր յիշատակարան Յովհաննու արարողի բանիս, որիչ ի թուոցն	126

ԳԼՈՒԽ ԺԲ Քրիստոնյաների դեմ տաճիկների մեծ և սարսափելի մարտի մասին	91
ԳԼՈՒԽ ԺԳ Տաճիկների բանագնացին վերադարձնելու և նրա հետ իրենց դեսպանին արծակելու մասին	97
ԳԼՈՒԽ ԺԴ Օսմանի՝ հաշտություն կնքելուց հետո ողջ զորքերը հավաքելու և իր երկիր վերադառնալու մասին	101
ԳԼՈՒԽ ԺԵ Լեհաց թագավորի՝ ամբողջ զորքերով Լվով գալու մասին, ով, լսելով թշնամու հետ հաշտության լուրը, վերադարձավ Վարշավա քաղաք	107
ԳԼՈՒԽ ԺԶ Քրիստոնյաների ողջ զորքերի՝ Աստծուն և արքայորդի Վլադիսլավին փառավորելով իրենց տեղերը վերադառնալու մասին	113
ԳԼՈՒԽ ԺԷ Սովի մասին, որ եղավ երկու բանակների մեջ, և տաճիկների ու քրիստոնյաների զորքերի թվի մասին	115
ԳԼՈՒԽ ԺԸ Օսմանի սպանության մասին, որը կատարվեց հայոց ՌՀԱ (1071) թվականի մայիսի 18-ին, չորեքշաբթի օրը	121
Այս պատմությունն արարողի՝ Հովհաննեսի ինքնագիր Հիշատակարանը՝ [Գրքի] գլուխներից առանձին	127
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	134
ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ	182

**ԳՈՒՐԳԵՆ ԿԻՊՐՈՆԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՏԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ**

**ГУРГЕН КИПРОНОВИЧ ХАЧАТРЯН
ИСТОРИЯ ХОТИНСКОЙ ВОЙНЫ**

В этой небольшой по объему летописи описывается один эпизод из польско-турецких отношений, а именно война 1621 года, когда польские войска оказывали героическое сопротивление, но были принуждены турецкими силами заключить мирный договор, а также последовавшим послевоенным событиям 1622 года, описанным польско-армянским летописцем Ованнесом Каменским в 1627 году.

Эта летопись, впервые переведенная с грабара на восточноармянский язык, адресована историкам, филологам, специалистам по международным связям, студентам.

**GURGEN KIPRON KHACHATRYAN
KHOTYN WAR HISTORY**

In this short story the author describes an episode from the Polish-Turkish relations - the 1621 War, the heroic resistance of the Polish troops, the desperate peace alliance of the Turkish army and the postwar events of 1622 that the Polish-Armenian historian Hovhannes Kamenatsi referred to in 1627.

This work, which is first translated from Grabar into Eastern-Armenian, is addressed to historians, philologists, specialists of international affairs and students.

Համակարգչային շարվածքը՝

Կարինե Հակոբյանի
Ավարդ Կախյանի

Համակարգչային ձևավորումը՝

Աշխեն Գալստյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ:
Չափսը՝ 84X108 1/32:
Ծավալը՝ 12,5 տպ., մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200:

Տպագրվել է «ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ» տպագրատանը
Երևան, Նոր Նորքի I զանգված, Ս. Սաֆարյան 11/1^ա